

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
STUDIA TERRITORIALIA III – 2001

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

S T U D I A

TERRITORIALIA

III – 2001

STUDIA GERMANICA ET AUSTRIACA
KATEDRA NĚMECKÝCH A RAKOUSKÝCH STUDIÍ
IMS FSV UK

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2002

Vědecký redaktor: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.

Recenzovali: prof. PhDr. Jan Havránek, CSc.
doc. PhDr. Barbara Köpplová

© Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, Praha 2002

ISBN 80-246-0298-9

ISSN 1213-4449

Obsah

Úvod	
JIŘÍ PEŠEK	7
K tématu vyvražďování evropských židů za druhé světové války	
BORIS BARTH	9
„Hádky historiků“ o národní socialismus po roce 1945	
CHRISTOPH CORNELIBEN	25
Ke stavu teoretické diskuse v historické vědě	
ERNST HANISCH	55
Od autonomie ke státní kontrole? Univerzita ve Vídni a ve Štýrském Hradci v 16. století	
GERNOT HEISS	71
T. G. Masaryk a Friedrich Naumann – dva koncepty pro Evropu	
ZDENĚK KÁRNÍK	93
K německému liberálnímu dějepisectví 19. století v Čechách	
MICHAEL NEUMÜLLER	117

Ve znamení kontinuity: nad novou literaturou k dějinám německých a rakouských universit let 1933–1945 (1950)	
JIŘÍ PEŠEK	151
Rozhlasové vysílání BBC Wenzla Jaksche: Zapomenutá kapitola česko-sudetoněmeckých vztahů v britském exilu za druhé světové války	
FRANCIS D. RAŠKA	189
Bombenkrieg, Belagerung und Befreiung. Düsseldorf und seine Bevölkerung im Jahre 1945	
VOLKER ZIMMERMANN	205
Recenze knihy Christiane Grosser, Thomas Grosser, Rita Müller, Sylvia Schraut: <i>Flüchtlingsfrage. Das Zeitproblem.</i> Institut für Landeskunde und Regionalforschung der Universität Mannheim, Mannheim 1993. (Südwestdeutsche Schriften Bd. 14)	
MARIA RHODE	223

Úvod

Studie z německých a rakouských dějin

Institut mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK otevírá předkládaným svazkem řadu publikací, v níž by chtěl odborné veřejnosti představit výsledky vědecké práce svých pedagogických pracovníků, hostujících zahraničních pedagogů a v neposlední řadě také první plody výzkumných aktivit nejmladší odborné generace – výtahy z mimořádně úspěšných diplomních prací nebo postgraduálních projektů, vedených na IMS. Ediční řada *Studia territorialia* by tak chtěla navázat na několik publikací, které pracovníci IMS zatím zveřejnili v nakladatelství Karolinum v rámci jednotlivých projektů nebo významných setkání.

Do prvního svazku shrnula katedra německých a rakouských studií především práce hostujících pedagogů: dva rakouští (prof. dr. Gernot Heiss a prof. dr. Ernst Hanisch) a čtyři němečtí hosté (dr. Michael Neumüller, dr. Boris Barth, dr. Christoph Cornelißen a dr. Volker Zimmermann) připravili pro přednáškové vystoupení na IMS nebo napsali na požádání katedry pro tento sborník studie k odborně aktuálním tématům, korespondujícím s jejich dlouhodobým badatelským zájmem. Od univerzitních dějin raného novověku přes otázky dějepisectví 19. století a českoněmeckých vztahů v době vzniku Československa běží tu řada témat přes druhou světovou válku až k přehledným pohledům na historiografické diskuse posledních desetiletí.

Druhou skupinu příspěvků představují studie, vzniklé v souvislosti se studentskými projekty. Prof. dr. Zdeněk Kárník otevřel roku 1998 společnou konferenci studentů IMS a studentů univerzity v Olden-

burgu (SRN) přednáškou o Masarykově a Naumannově konceptu příštího uspořádání Evropy.

Sama katedra přispěla do sborníku soubornou recenzí z pera Jiřího Peška (recensní rubriku ale obohatila i pracovnice spřáteleného düsseldorfského pracoviště dr. Maria Rhode) a zajímavou materiálovou přílohou s edicí Jakschových válečných projevů přednesených v BBC, kterou připravil doktorand katedry Francis Raška.

Jiří Pešek

K TÉMATU VYVRAŽĎOVÁNÍ EVROPSKÝCH ŽIDŮ ZA DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

BORIS BARTH

Otázka, jak je možné, že za 2. světové války došlo ke genocidě dosud nepoznaných rozměrů, zaměstnává mezinárodní historickou vědu intenzivněji než kdy předtím. Tuto diskusi nově podnítila jedna americká disertace: Daniel J. Goldhagen zastává ve své rozsáhlé práci tezi, že vyvražďování evropských židů za 2. světové války nebylo dílem několika málo zfanatizovaných příslušníků jednotek SS, ale že našlo aktivní souhlas v širokých vrstvách německého obyvatelstva.¹ Téměř každá německá instituce v obsazené východní Evropě tak k vyvražďování přinejmenším přispěla, takže je možné vycházet z předpokladu mnohamilionové skupiny spolupachatelů. Goldhagen tím oživuje tezi o kolektivní vině, která byla již dlouho považována za překonanou. Podle jeho teze tak holocaust nadále přímo navazuje na tradici německého antisemitismu a stal se proto jen vyvrcholením staletého nepřátelství vůči židům.

Tyto teorie naráží v německých a amerických odborných kruzích – snad právem – na tuhý odpor. Přesto zmíněná kniha vyvolala bouřlivou veřejnou diskusi: vlivný hamburský týdeník „Die Zeit“ se touto

¹ Daniel Jonah GOLDHAGEN, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York 1996.

disertací kriticky zabýval dokonce na titulní straně a mezinárodně uznávaní historici diskutovali po několik týdnů o příčinách masového vyvraždění evropských židů. Tato debata se stala záminkou pro předložený článek, který se pokusí nastínit aktuální stav bádání o holocaustu a některé mezery ve výzkumech na zmíněné téma².

I.

Diskuse momentálně probíhá na několika úrovních, které je třeba z hermeneutických důvodů oddělit. První rovina spočívá v analýze dlouhodobého vývoje antisemitismu. V minulosti byla jednoduše nashromážděna německá antisemitská vyjádření často obskurních autorů 18. a 19. století, čímž došlo ke zkreslení. Metodicky přínosnější než prostý výčet protižidovských pamfletů, který je nadto analyticky pochybný, by mohla být nedávno nastoupená cesta, která posuzuje specifické nepřátelství proti židům v Německu 19. století v evropském kontextu. Rovněž se zdá být nesmyslné – a v některých starších studiích se takto ještě postupovalo –, je-li tradiční raně novověké, církevně motivované nepřátelství vůči židům dáváno do přímé souvislosti se vznikem rasismu v 19. a 20. století. Nebereme-li v potaz několik málo výjimek, nebyl člověk v rámci římskokatolické církve, stejně jako ve většině protestantských obcí, definován svým původem, nýbrž svou příslušností k nějakému náboženskému společenství. Židům, kteří se nechali pokřtít, byla zpravidla poskytnuta ochrana vrchnosti.

V rasismu 19. století se naproti tomu objevily zcela nové prvky. Na jedné straně se popularizace darwinismu podílela i na vzniku jeho vulgární varianty, na druhé straně provázela dobyvačné počínání evropských koloniálních říší vlna lidové a pseudovědecké literatury, která – například v oblasti křesťanských zámořských misí často s patriarchálními rysy – hlásala nejen technologickou, ale i kulturní převahu

² K debatě o Goldhagenově knize a ke stavu výzkumu holocaustu srov. Dieter POHL, *Die Holocaustforschung und Goldhagens Thesen*, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 45, 1997, s. 1–48; dále k výzkumu v jednotlivých zemích: Yisrael GUTMAN/Gideon GREIF (Hg.), *The Historiography of the Holocaust Periode*, Jerusalem 1998.

Evropanů. Především v okruhu vojáků a veteránů, kteří se účastnili koloniálních válek, byla v Evropě propagována méněcennost jiných ras. Jistě není náhodou, i když jsou podrobné výzkumy v této oblasti nedostačující, že se ve všech evropských státech, které se na kolonizování podílely, rozvinulo specificky rasistické myšlenkové penzum, které vycházelo z přirozené převahy bílé rasy nad kolonizovanými národy. Kiplingova slova o „břemeni bělochů“ přesně vystihují toto vidění sebe sama. Myšlení v rasových kategoriích se tak díky evropskému imperialismu stalo – především mezi měšťanstvem – fenoménem nepřekračujícím společenské normy. Právě Hannah Arendtová poukázala – i když v detailech nepřesně a aniž by upoutala větší pozornost – na význam imperialismu 19. století pro vznik nových forem rasismu³.

Nezávisle na tom probíhal od počátku 19. století v celé Evropě proces emancipace židů. Často šel ruku v ruce s akulturací tradičních židovských obcí. I přesto, že byla v posledních letech jednotně a oprávněně kritizována teze o tom, že emancipační proces v Německé říši byl zcela úspěšný, proběhlo hospodářské a částečně i politické začlenění židů do společnosti v Německu s výrazně menšími problémy než ve Francii, Rakousku-Uhersku nebo carském Rusku. Především v oblasti hospodářství a kultury vznikla dodnes udivující německo-židovská symbióza. Cesta do důstojnického sboru a tím i do pruské horní společenské vrstvy, kde se vyžadoval alespoň jeden Reservenoffizierspatent, zůstala ovšem pro nepokřtěné židy v Prusku téměř vždy zapovězena⁴. Pouze v případě Velké Británie můžeme mluvit o zcela zdařené integraci židů do společnosti.

Podíváme-li se na antisemitismus příslušníků horní vrstvy vilémovského Německa, zjistíme, že vykazuje tradiční rysy stavovské ješitnosti smíšené s pohrdáním neoblíbenými společenskými kariéristy.

³ Srov. Hannah ARENDT, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, Frankfurt/M. 1995.

⁴ K diskusi o emancipaci a různých vývojových proudech německého antisemitismu srov. Shulamit VOLKOV, *Die Juden in Deutschland 1780–1918*, München 1994; tentýž, *Kontinuität und Diskontinuität im deutschen Antisemitismus 1878–1945*, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 33, 985, s. 221–243; dále zvláště: Peter PULZER, *Jews and the German State. The political history of a minority 1848–1933*, Oxford 1992.

Jako příklad můžeme uvést vztah vysoké šlechty k Bismarckovu bankéři Gersonu v. Bleichröderovi, který byl po složitých dvorních intrikách povýšen do šlechtického stavu, aniž by předtím musel konvertovat ke křesťanství⁵. Podobné nábožensko aristokratické nepřátelství vůči židům, které už však mělo zároveň populistické rysy, nacházíme v trochu jinak zabarvené Dreyfusově aféře ve Francii. Zde však existovala i široká vrstva bojovných liberálních intelektuálů a politických žurnalistů, kteří otevřeně vystupovali proti společenské diskriminaci. Theodor Wolff, židovský vydavatel levicově liberálního listu „Berliner Tagblatt“, tuto intelektuální tradici v Německu silně postrádal. Aktivní zapojení historika Theodora Mommsena do berlínské debaty o antisemitismu je výjimkou potvrzující pravidlo. Ovšem i německá lidová hnutí před rokem 1914 bývají v literatuře často výrazně přeceňována: otevřeně rasově antisemitská hesla používající pseudovědeckého slovníku propagovali koncem 19. století téměř bez výjimky lidé na okraji společnosti. Propagandu berlínského dvorního kazatele Stoeckera, malé Antisemitské strany nebo samotného Všeněmeckého spolku nebral nikdo v aristokratické vilémovské horní společenské vrstvě opravdu vážně a měšťanskou společnost zasáhla tato propaganda také jen okrajově⁶.

Konstatujeme-li nyní, že integrace židů do německé společnosti byla před rokem 1914 přinejmenším částečně úspěšná a že antisemitismus byl – přes všechny protižidovské předsudky – v evropském srovnání každopádně spíše výjimkou než pravidlem, naskýtá se otázka, jak to že právě v Německu mohlo dojít k tomuto masovému vyvražďování v dosud nepoznaných rozměrech. Dosavadní výzkumy se sice hodně zaměřovaly na dlouhodobou kontinuitu ve vývoji antisemitismu, „prapůvodní katastrofa 20. století“ (Hobswan), první světová válka, se v této souvislosti stala předmětem analýzy jen ojediněle.

⁵ Srov.: Fritz STERN, *Gold und Eisen. Bismarck und sein Bankier Bleichröder*, Frankfurt/M. 1977.

⁶ Ke Všeněmeckému spolku srov. zvl. Geoff ELEY, *Reshaping the German Right. Radical nationalism and political change after Bismarck*, New Haven 1980; Roger CHICKERING, *We Men who feel most German. A cultural study of the Pan-German League, 1986–1914*, London 1984.

V krvavých bitvách totální války, kdy došlo k nasazení obrovského množství vojenského materiálu, se mezi lety 1916 a 1918 rozpadl nejen evropsky formovaný světový řád 19. století, ale nakonec i dříve pevně usazené hodnotové, postupové a řádové vzory, stejně jako se rozpadlo sociální prostředí šlechty a měšťanstva v Německé říši. Výrazný nárůst násilí v německé společnosti za války nebyl doposud – přes nespočet historických prací k tématu sociální historie a historie všedního dne, které vyšly v minulých letech v Anglii, Francii a Německu – v žádném případě zcela prozkoumán. Zdá se, že teprve první světová válka a nestrávená německá porážka položily mentální základy pozdějšího vyvražďování.

Přesto se dal vývoj na přelomu let 1918/19 ještě ovlivnit a vznik radikálních forem rasově formovaného antisemitismu nebyl v žádném případě neodvratný, jak je možné ukázat na příkladu geneze takzvané legendy o ráně dýkou do zad. Podle podrobné analýzy vznikla tato legenda hned po roce 1918 nejprve v mnoha různých verzích; trvalo asi tři až čtyři roky, než se prosadila čistě antisemitská varianta, a to jen v německých extrémně pravicových kruzích. Především bylo do dneška pouze nedostatečně prozkoumáno, zda a jak vznikla během 1. světové války a krátce po ní nebezpečná směs pocitů rasové převahy protestantského měšťanstva, která byla výsledkem vilémovského imperialismu, tradiční protižidovské stavovské ješitnosti šlechty, nábožensky motivovaných předsudků katolické provenience a vulgárních darwinistických myšlenek národních odpadlíků.

K tomu přistupují další specifika německého vývoje během Výmarské republiky, které by nakonec bylo možné odvodit z procesů, jež byly výsledkem 1. světové války. Za prvé – jak nedávno doložil Geoff Eley – postupný úpadek pruského konzervatismu napomohl rozhodující měrou vzestupu NSDAP. Teprve proměna DNVP z aristokratické, prusko-konzervativní strany v populistickou pravicově radikální stranu umožnila vznik rasově formovaného antisemitismu, který se mohl ve společnosti uchytit⁷. Za druhé – v polovině dvacátých let

⁷ Srov. Geoff ELEY, *From Unification to Nazism. Reinterpreting the German Past*, London 1986.

našeho století vznikla v okruhu veteránských organizací jako byly Stahlhelm nebo Jungdeutscher Orden, následnická organizace Freikorps, a jiných spolků vyloženě militaristická ideologie frontových vojáků, jejíž výzkum je teprve v zárodcích a která má populisticky rasově antisemitské rysy⁸. Za třetí – německá extrémní pravice přijala ve 20. letech díky primitivní, ale působivé masové agitaci Adolfa Hitlera ideologii, která se v době svého vzniku neobracela proti většinou asimilovaným německým židům, ale proti tradičnímu způsobu života a praktikování víry východních židů přicházejících do Vídně.

II.

Druhou rovinu představuje analýza nashromážděných faktů o genezi masového vyvražďování v užším slova smyslu. Je sporné, kdy a v jaké formě padlo za 2. světové války rozhodnutí, udělat přece jen výrazný krok od toho, že němečtí židé byli zbaveni práv a vyháněni až k pokusu o vyvražďování všech evropských židů. I když se už během výmarského období objevovala prohlášení Hitlera, ostatních nacistických vůdců a především příslušníků jednotek SA, která vzbuzovala obavy o budoucnost přinejmenším německých židů, byl přesto v této době plán vyvražďování v takovémto měřítku zcela utopický: kromě chybějících technických možností vyžadovalo provedení plánu alespoň neomezenou vojenskou kontrolu evropského kontinentu. A tomuto cíli byli NSDAP a SA ve 20. a na počátku 30. let na hony vzdálené. Za prohlášeními z takzvaného „bojového období“ NSDAP, která mohl co do verbálního radikalismu sotva kdo předčít a která hlásala, že po „uchopení moci“ si to s židy „vyřídíme“, by mohly stát spíše představy, jak je v letech 1933/34 převedly do praxe jednotky SA: jednotlivé svévolné vraždy, privátní koncentrační tábory a mučírny ve sklepech, pogromy a podobné svévolné výtržnosti nacionálně socialistických provinčních vládců.

⁸ K jednotkám Stahlhelm viz stále Volker BERGHAIN, *Der Stahlhelm. Bund der Frontsoldaten, 1918–1935*, Düsseldorf 1966; k „mentalitě jednotek Freikorps“ viz např. B. G. KRUGER, *Die Brigade Ehrhardt*, Hamburg 1971.

O kontroverzních a produktivních vědeckých debatách 70. a 80. let se nyní, kdy je zřejmé, že všechny argumenty už zjevně byly použity, nemluví. Dodnes nebyl nalezen žádný Hitlerův písemný rozkaz, který by nařizoval likvidaci veškerého evropského židovstva. Možnost, že nějaký takový tajný rozkaz existoval, ale v posledních měsících války byl zničen, nemůžeme vyloučit. Je také docela dobře možné, že takovýto rozkaz Hitler udělil jen několika málo despotickým spolupracovníkům pouze ústně: pro tuto variantu mluví prohlášení Heydricha na konferenci ve Wannsee v lednu 1942, že vůdce rozhodl o „konečném řešení židovské otázky“. V této chvíli ale už začalo ve velkém rozměru vyvražďování evropských židů a konference byla svolána proto, aby se sladily jednotlivé koordinační akce uvnitř státního aparátu, resp. proto, aby se kompromitovala stále ještě latentně konzervativní byrokracie. Proti tomu stojí druhá interpretace, která obsahově argumentuje mnohem komplexněji. Řečeno slovy Tima Masona – základní extenzionální předpoklad vychází oproti intenzionálnímu z teze, že původním úmyslem nebylo vyvražďování, nýbrž že bylo výsledkem mnoha neustále se radikalizujících jednotlivých akcí⁹. Četná, často podřízená úřední místa mohla začít v příliš horlivém předjímání předpokládané ‚vůdcovy vůle‘ s odjímáním práv židům a nakonec i s vyvražďováním, což se rozrostlo do neustále se radikalizujícího procesu. Všichni aktéři si přitom mohli být jisti, že jejich jednání bylo schváleno centrálou SS v Berlíně i samotným Hitlerem.

Tato interpretace úzce souvisí s tezí o polykracii¹⁰ rozvinutou v 60. a 70. letech především Martinem Broszatem, Peterem Hüttenbergerem a ve vyostřené formě Hansem Mommsenem. Podle této

⁹ Srov. diskusi in: Lothar Kettenacker/Gerhard Hirschfeld (ed.), *Der Führerstaat. Mythos und Realität*, Göttingen 1983; a Eberhard Jäckel/Jürgen Rohwer (ed.), *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1985; především okolnosti předcházející holocaustu viz interpretace In: Karl A. SCHLEUNES, *The Twisted Road to Auschwitz. Nazi Policy towards German Jews 1933–39*, London 1972.

¹⁰ Srov. Martin BROSZAT, *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, München 1981 (9); Peter HÜTTENBERGER, *Nationalsozialistische Polykratie*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 2, 1976, s. 417–442; Hans MOMMSEN, *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft*, Hamburg 1991.

teze nebyla základem nacionálně socialistického vládního systému přísná pyramidová struktura, ale vládly mu chaotické, místy téměř anarchicky bující a navzájem si konkurující byrokracie. Hitler měl svou pozici diktátora zajištěnou tím, že se držel stranou těchto institucionálních mocenských bojů, které občas dokonce podněcoval. Také americký historik Raul Hilberg, asi jeden z nejlepších znalců pramenů k výzkumu holocaustu, se ve své nedávno vydané autobiografické knize tomuto pojetí přiblížil¹¹. Všechny tyto interpretace jsou samy o sobě logicky koncizní a lze je podepřít bohatými materiály. Problém spočívá v tom, že v posledních letech nebyly nalezeny žádné prameny, ze kterých by bylo možné získat zásadně nové poznatky o průběhu rozhodovacího procesu v nacionálně socialistickém vedení.

Vědecké bádání má proto nyní tendenci směřovat k hledání syntéz mezi těmito interpretačními vzory. Možná existuje úzká souvislost mezi začátkem systematického vyvražďování evropského židovstva a přepadením Sovětského svazu 22. června 1941. Tímto útokem začala loupežná a vyhlazovací válka dosud celosvětově nepoznaných rozměrů. Nejen ‚komisařský rozkaz‘, tedy příkaz zastřelit všechny zajaté sovětské komisaře bez soudního řízení podle stanného práva, byl příkladem zavádění nových poměrů. Jak ukázal Christian Streit ve své starší disertaci, řídila se část vedení Wehrmachtu již brzy po začátku války zásadou, nechat ruské válečné zajatce systematicky zemřít hladem. Zvláště názorně to lze dokázat na událostech v předpolí bitev u Vjazmy a Brjansku na podzim 1941: Wehrmacht byl sice překvapen vysokým počtem zajatců (více než 650 000 zajatých Rusů), ale několik stovek tisíc ruských zajatců před zahájením německé podzimní ofenzívy očekával. Přesto nebyly učiněny téměř žádné přípravy pro jejich ubytování, zásobování nebo dokonce lékařskou péči. Nestalo se tak – podle Streita – v důsledku nedostatečného plánování, ale byla to součást systematické vyhlazovací strategie¹².

¹¹ Raul HILBERG, *Die Vernichtung der europäischen Juden. Die Gesamtgeschichte des Holocaust, Berlin 1982; tentýž, Unerbetene Erinnerung. Der Weg eines Holocaust-Forschers, Frankfurt/M. 1994.*

¹² Srov. Christian STREIT, *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945, Stuttgart 1978.*

Rovněž starší studie Krausnicka a Wilhelma, která analyzuje bohatý materiál o počínání pohotovostních jednotek SS především v severní části východní fronty, upozornila na tři fakta, která dodnes nebyla ve výzkumu překonána¹³. Za prvé působí postup, při kterém měli být zastřeleni nejprve muži, poté ale všichni židé, které bylo možno dopadnout, přinejmenším v prvních měsících ruského tažení silně improvizovaně. Za druhé byly pohotovostní jednotky SS v této době početně slabé, takže sotva můžeme vycházet z faktu, že právě nyní měli být vyvražděni všichni židé na východě; SS byly samy brzy překvapeny svými ‚úspěchy‘. Za třetí, a tato teze je rovněž podepřena bohatým materiálem, který přinesla ve Spolkové republice živě diskutovaná výstava Hamburského institutu pro sociální dějiny o ‚vyhlazovací válce‘ Wehrmachtu, byla spolupráce mezi oddíly smrti a Wehrmachtem často velice úzká¹⁴. Ačkoliv je to – zčásti věrohodně – vehementně popíráno některými veterány z východní fronty, zdá se, že prameny přece jen poukazují na to, že mezi SS a Wehrmachtem docházelo k mnohem větší spolupráci, než se ještě v 60. a 70. letech soudilo. Jednotky Wehrmachtu vydávaly jednotkám SS nejen židy, ale aktivně se podílely na ‚selekcích‘, pogromech a ojediněle i na takzvaném boji proti partyzánům a tlupám v době, kdy za německou východní frontou ještě vůbec žádní partyzáni nebyli. Hlubší prozkoumání jednotlivých částí oddílů Wehrmachtu by pak mohlo přinést nové poznatky.

Přes jednotlivé a občas protichůdné výsledky výzkumu není jasné, do jaké míry je možné v roce 1941 mluvit o plošné nacionálně socialistické rasistické indoktrinaci Wehrmachtu. Ještě během bleskové války proti Polsku v roce 1939 narazily vyvražďovací akce jednotek SS uvnitř důstojnického sboru na rozhořčené protesty; něco takového chybělo – až na pár výjimek – během tažení na Rusko. Doposud víme

¹³ Srov. H. KRAUSNICK/H. H. WILHELM, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942*, Stuttgart 1981; Hans-Heinrich WILHELM, *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42*, Frankfurt/M. 1996.

¹⁴ Srov. příspěvky k výstavě in: Hannes Heer/Klaus Naumann (ed.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944*, Hamburg 1995.

příliš málo o vyloženě radikální změně hodnot uvnitř důstojnického sboru Wehrmachtu v mezidobí oněch dvou let. Ze všech válek je dále známo, že především po brutálních bojích je v mnoha ohledech ohrožena disciplína a musí být vynucována pod pohrůžkou přísných sankcí a udržována nasazením polní policie. To ve válce na východě odpadlo, protože přinejmenším část nejvyššího politického vedení naznačila, že výtržnosti proti civilnímu obyvatelstvu by mohly být tolerovány, ba dokonce – jak dokládá Christopher Browning – byly údajně vyloženě vítané¹⁵. Otevřená zůstává rovněž otázka, zda kolaborace německé armády s jednotkami SS byla spíše váhavá a nechtěná, nebo zda je možné alespoň části důstojnického sboru přičíst vůli aktivně se podílet na vyhlazování celých národů.

Christian Streit nedávno v článku uveřejněném v časopise ‚Geschichte und Gesellschaft‘ předložil novou konzistentní interpretaci rozhodnutí, která vedla k holocaustu¹⁶. Podle ní dospěl Hitler a nejužší nacistické vedení po prvních týdnech tažení do Ruska k přesvědčení, že už nikdo nemůže německé armádě vzít vítězství ve 2. světové válce. Zároveň předčily první zkušenosti s „rasovou válkou“ všechna nacionálně socialistická očekávání. Po právu staví Streit, částečně v tradici výzkumu Hanse Mommsena, mnohé doposud opomíjené problémy do centra svých úvah. Doposud si ani ty nejradikálnější národní nacistické ideologie nedokázaly reálně představit, jak by šlo program vyvraždění milionů lidí technicky provést. Dalo se počítat se zoufalými povstáními židů i Rusů v době, kdy byla armáda bezvýhradně potřebná na frontě a zdroje pro doplňování vojska byly beztak maximálně využívány. Také nervové zatížení oddílů SS se dalo dopředu ztěžít odhadnout – podle autentického pramene označil sám Himmler ještě téměř rok předtím vyvraždění nějakého národa za ‚negermánské‘. Nejpozději po masakru v Babím Jaru nedaleko Kyjeva, při

¹⁵ Christopher BROWNING, *Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die Endlösung in Polen*, Reinbeck 1993; další případová studie viz Konrad KWIET, *Auftakt zum Holocaust. Ein Polizeibataillon im Osteinsatz*, in: Wolfgang Benz/Hans Mommsen (Hg.), *Der Nationalsozialismus. Studien zur Ideologie und Herrschaft*, Frankfurt/M. 1993, s. 191–208.

¹⁶ Christian STREIT, *Ostkrieg, Antibolschewismus und „Endlösung“*, in: *Geschichte und Gesellschaft* 17, 1991, s. 242–259.

kterém bylo během pouhých dvou dnů početně malými jednotkami SS zastřeleno kulomety více než 30 000 židovských civilistů, mohlo být nacistickému vedení jasné, že by zavraždění velkého počtu lidí nemuselo z organizačního hlediska představovat žádný problém.

Navíc došlo k tomu, že asi od podzimu 1941 byly pro mnohem rozsáhlejší akce k dispozici nové technologie a zkušení specialisté. Experti se po oficiálním přerušení takzvané akce euthanasie, při které bylo převážně plynem zavražděno téměř 100 000 německých duševně a tělesně postižených, protože jejich existence už nebyla podle rasových hledisek vítaná, ocitli bez zaměstnání¹⁷. Po několika měsících experimentování – například v koncentračním táboře Riga – byla technologie plynových aut a plynových komor k dispozici také na východě. Je zřejmé, že nejpozději v listopadu 1941 padlo rozhodnutí o vyvraždění všech evropských židů, protože v této době byli právě němečtí židé ve velkém měřítku deportováni do Rigy a Chelмна a zde také zabíjeni.

Ještě hůře než začátek masového vyvražďování v roce 1941 jsou zdokumentované válečné události v Rusku v letech 1942 až 1944. Toto zjištění může být překvapivé, přesto se mezitím – v neposlední řadě díky rozsáhlým výzkumným pracím Institutu pro soudobé dějiny v Mnichově – objevila řada faktů o vyhlazovacích táborech v generálním gouvernementu. Také mnohé jednotlivé akce, jako například činnost zvláštního Eichmannova komanda, které v roce 1944 provedlo deportaci maďarských židů do Osvětimi, jsou mimo jiné v důsledku norimberských procesů, Eichmannova procesu v Jeruzalémě a ostatních soudních řízení spojeneckých a spolkových soudů – relativně dobře zdokumentovány. Nejdůležitější soubor pramenů pro výzkum holocaustu představují ale stejně jako dříve ta akta, která se dostala do rukou postupujícímu vojsku západních Spojenců a Rudé armády. Tak se během sovětské letní ofenzívy z roku 1944, která se zastavila teprve na Visle, a po zimní ofenzívě let 1944/45 německá fronta zhroutila tak rychle, že se Rudé armádě dostal do rukou nejen písem-

¹⁷ K euthanasii stále viz Ernst KLEE, *Euthanasie im NS-Staat. Die Vernichtung lebens-unwerten Lebens*, Frankfurt/M. 1983.

ný materiál, ale především se jí podařilo zachránit i přeživší z vyhlazovacích táborů, kteří mohli podat svědectví. Jiná byla situace v období mezi bitvou u Kurska v létě 1943 a červencem 1944, kdy se německá armáda při svém ústupu řídila systematickou taktikou „spálené země“ a navíc společně s jednotkami SS byla schopna pokračovat ve vyvražďování a zároveň zahlazovat stopy. V nesčetných ghettech a koncentračních táborech na území Sovětského svazu přežil jen málokdo nebo téměř nikdo.

Budeme-li předpokládat, že od počátku existovala těsná souvislost mezi tažením na východ a vyvražďováním evropských židů, zůstane pro období po bitvě pod Moskvou a především po bitvě u Stalingradu nezodpovězena otázka, jakou formu měla „rasová válka“ poté, co místo rychlého vítězství nad Sovětským svazem začala extrémně brutální, vleklá a vyčerpávající válka. Podle starších a možná dokonce příliš málo oceňovaných ruských údajů přišlo za 2. světové války na území Sovětského svazu o život – včetně židů – asi osm milionů civilistů; největší část z nich zřejmě ne v důsledku bezprostředních válečných operací. Úzká souvislost mezi holocaustem, „rasovou válkou“ a koncepcemi přesídlení celých národů, jak byly nastíněny asi v roce 1942 v neuskutečněném „generálním plánu pro východ“, je pravděpodobná. Tento plán, jehož podrobnosti a důsledky lze podle pramenů jen stěží rekonstruovat, obsahoval možnosti dalšího mnoha-milionového vyvražďování, tentokrát slovanských národů na východě¹⁸. V úvahu byla vzata třeba „radikální opatření“ (v nacistické terminologii výraz pro vraždu) proti dvěma až třem milionům Poláků. Z neuskutečněných plánů pro rozšíření tábora Majdanek je možné usuzovat, že SS plánovaly výrazné rozšíření koncepce „ničení prací“ Poláků a Rusů. Také na vedení války proti obleženému Leningradu, jíž padl za oběť zřejmě až milion ruských civilistů, se zásadním způsobem spolupodílelo i vedení Wehrmachtu a byla tu myšlenka – zůstaneme-li v nacionálně socialistickém žargonu – „radikálního národního roz-

¹⁸ Ke Generálnímu plánu pro východ srov. Mechthild Rossler/Sabine Schleiermacher (ed.), *Der Generalplan Ost*. Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik, Berlin 1993; dále: Götz ALY, *Endlösung*. *Volkerverschiebung und Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt/M. 1995.

orání mezí'. Zdá se málo přínosné pojednávat o historii vyhlazování evropských židů odděleně od historie celkového vedení rasové války při vojenském tažení na východ. Největší výsledky výzkumu lze očekávat tam, kde budou oba procesy vzájemně propojeny mnohem těsněji, než tomu bylo doposud.

III.

Největší výzva, před kterou stojí historické bádání o holocaustu, plyne ze třetí úrovně, na které hrají roli morální otázky. Ačkoliv se často pracuje s empirickými kategoriemi sociálních dějin a historie všedního dne, přesto stojí v pozadí přání slovem ‚rozumějící‘ historiografie, které pochází z rankeovské tradice, prolomit anonymitu industriální masové vraždy, vrátit obětem identitu a vysvětlit těžko pochopitelné jednání pachatelů. Zaměříme-li se na oběti, pak byl právě ve Spolkové republice Německo v posledních deseti až patnácti letech udělán velký kus badatelské práce. Často nezávisle na akademické historiografii nashromáždily nespočetné spolky pro výzkum historie, laičtí historikové a dokonce školní třídy pod vlivem angažovaných pedagogů pozoruhodné množství materiálu. Jak dalece to bylo jen možné, byly rekonstruovány životní osudy zavražděných německých židů. Skličující pohled, který se tím otevírá do každodenního života éry nacionálního socialismu, však zatím není v žádném případě úplný. Díky filmu „Shoa“ francouzského režiséra Clauda Lanzmanna a např. i kritikou jednoznačně pozitivně přijaté biografie Ruth Klügerové¹⁹, které byla jako dítě zavlčena do Terezína a Osvětimi, se debata mezitím rozvinula mezi zainteresovanou veřejností, daleko za hranicemi historických ústavů.

Mnohem méně než o obětech se toho ví o mentalitě pachatelů, jejíž výzkum je teprve v začátcích. A to alespoň částečně vysvětluje fakt, proč extrémně vyhrocené teze Daniela Goldhagena vyvolaly v USA a v Německu tak prudkou diskusi²⁰. Mnohá, zdánlivě vylučující

¹⁹ Ruth KLÜGER, *Weiter leben. Eine Jugend*, Göttingen 1992.

²⁰ Nové shrnutí k obětem viz především: *Encyclopedia of the Holocaust*, sv. 5, New York 1989–1995.

se tvrzení tu leží bezprostředně vedle sebe. Předně musíme uvést již dlouho známou tezi o tom, že počet skutečných pachatelů byl velice malý: tím, že se SS podařilo směsicí teroru a subtilních metod donutit jimi nasazené židovské rady ke kolaboraci, se mohlo stát, že se židé od chvíle deportace až do příjezdu na rampu vyhlazovacího tábora neseťkali s téměř žádným příslušníkem SS tváří v tvář²¹. Pro nacionálně socialistický systém bylo dále charakteristické, že každý druh otevřeného odporu nebo odpor proti opatřením byl téměř vždy potlačován za použití nejbrutálnějšího teroru, který měl rozsáhlý státní kontrolní a zpravodajský aparát k dispozici. Zároveň nebyla ale pasivita, tzn. neúčast na vyvražďovacích akcích, téměř vůbec pronásledována. Ani příslušníci jednotek SS, kteří odmítli další účast v komandech smrti, se nemuseli obávat žádných přímých sankcí nebo represálií. Je jasné, že masové vyvražďování evropských židů neměli na svědomí sadističtí psychopaté, ačkoliv i takoví se vyskytli – vezměme třeba patologický případ velitele vyhlazovacího tábora Majdanek. V pozoruhodné sociálně psychologické případové studii analyzoval Christopher Browning jeden policejní prapor, který byl podle nacistické terminologie určen k ‚boji proti partyzánům‘ na východní frontě, fakticky byl ale nasazován k vraždění židovských civilistů za německými liniemi. Překvapivě se tu nejednalo jen o zfanatizované mladé nacionální socialisty, ale i o starší otce rodin, kteří bývali často dokonce kvůli nasazení odveleni²². Nezbývá než vyčkat, zda bude tento nález reprezentativní pro celkově špatně prozkoumané oddíly policie a četnictva, protože existovaly i jednotky jako nechvalně známá Dirlewangerova brigáda, kterou tvořili výhradně kriminálníci z povolání. Systematické výzkumy chybí i o tom, jakým způsobem práce ve speciálních jednotkách lidi korumpovala nejen morálně, ale i materiálně. Míra korupce uvnitř SS, kterou výstižně

²¹ Tento argument se poprvé objevil u Hannah ARENDTOVÉ, *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen, Neudruck mit einem Essay von Hans Mommsen*, München 1986, česky jako *Eichmann v Jerusalemě – Zpráva o banalitě zla*, Praha 1995. K židovským radám srov. Isaiah TRUNK, *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, New York 1972.

²² Browning, tamtéž, s. 16.

vyličil právě Eugen Kogon²³, byla i na samotné poměry nacionálního socialismu extrémně vysoká a nelze ji stále ještě úplně posoudit. Zdá se, že v této oblasti není zatím kvůli nedostatku přípravných prací možné provést rozsáhlá hodnocení.

Goldhagenův názor, že počet Němců zabývajících se ‚konečným řešením‘ byl mnohem vyšší, než se doposud soudilo, a že se miliony Němců provinily jako spolupachatelé, se sice dotýká problematického místa, avšak vůbec nedoceňuje vlastní strukturu nacionálně socialistického vládního systému. Za prvé bylo třeba rozsáhlé byrokratické mašinerie, aby bylo možné provádět vyvražďování v takových rozměrech. Přesto bylo podstatou byrokracie nacionálního socialismu, že jednotlivec nemohl získat přehled nad celým systémem. Většinou byrokratů za psacími stoly mohlo být sice jasné, co znamená termín ‚deportace na východ‘, i když detaily o poměrech ve vyhlazovacích táborech prosakovaly do Německa jen poskrovnu. Za druhé je příliš krátkozraké, řadí-li se například k pachatelům paušálně oddíly Wehrmachtu, které měly základnu v blízkosti koncentračních táborů a pro SS představovaly rezervu pro případ povstání. Ačkoli objektivně pomáhali při provádění vražd, bylo to pro většinu vojáků subjektivně neprůhledné. Kolik lidí se opravdu přímo podílelo na vyvražďovacích akcích, nebude asi nikdy s konečnou platností objasněno, v neposlední řadě proto, že SS při likvidaci ghett zpravidla sahalo po kolaborantech – zvláště po ukrajinských a baltských pomocných oddílech. Především ale stál nakonec každý, kdo se z německé strany jakýmkoliv způsobem podílel na válce na východě, před subjektivně nezřetelným dilematem, neboť dalece ztechnizovaný systém nebyl vůbec odkázán na výslovný souhlas jednotlivých osob. Můžeme to precizně vylíčit opět v tradici Hannah Arendtové: to ďábelské nacionálního socialismu tkvělo právě v tom, že souhlasné jednání byrokratů, kteří se nepřímou podíleli na vyvražďovacích akcích nebylo potřebné pro provedení holocaustu. Destruktivní dynamika mohla vzniknout kromě jiného právě díky tomu, že za prvé každou formu otevřeného odporu

²³ Eugon KOGON, *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager*, München 1981 (10).

téměř znemožňovala atmosféra teroru, kterou šířilo Gestapo a SD. Za druhé byla pro nacionálně socialistický systém typická plíživá eroze všech etických kategorií, která skončila právě v letech 1941/42 – na počátku Shoa – v úplném amorálním nihilismu. Čistě technické provedení ideologicky svévolně vytčených „konečných cílů“ se změnilo v autistický účel sám pro sebe.

Konečně naposledy – a to je skutečná výtka proti Goldhagenovi – prezentace pramenů a zachování vzpomínek nemůže nahradit precizní historickou analýzu. Vzpomínky přeživších z vyhlazovacích táborů musí být nepochybně zachovány a archivovány pro naše potomky, aby mohly tu sotva představitelnou brutalitu vrahů zdokumentovat pro příští generace. V tomto ohledu jsou poslední kapitoly Goldhagenovy práce, které popisují pochody smrti v posledních měsících války, bezpochyby hodnotným přínosem. Přesto nemůže být pouhá prezentace násilí bez pokusu o hlubší analýzu jeho vývoje v rámci historického procesu dostačující. V případě popisu čistého násilí, který není následován střízlivým pokusem o vysvětlení, je stále třeba obávat se toho, že vykolejí do neplodného voyerismu, aniž by vyvolal soucit s oběťmi nebo nějak přispěl k objasnění příčin.

„HÁDKY HISTORIKŮ“ O NÁRODNÍ SOCIALISMUS PO ROCE 1945

CHRISTOPH CORNELIBEN

Při zpětném pohledu na léta od konce druhé světové války upozornil již před více než desítkou let filozof a historik Hermann Lübbe na to, že vědecké a společenské diskuse o národním socialismu s přibývajícím časovým odstupem spíše slábnou než sílí.¹ Uplynulá léta tuto tezi jasně potvrzují. Z hlediska kvantity je třeba říci, že výsledky novějšího historického bádání o národním socialismu, jak našeho, tak i zahraničního, jsou velmi efektní. Novější bibliografie Michaela Rucka o dějinách národního socialismu shromažďuje bez nároku na úplnost přes 20 000 titulů. Jenom pro dílčí oblast „Porážka národně socialistické minulosti“ uvádí bibliografie 1434 publikací a užší okruh – recepce nacistické minulosti – zaujímá ještě přes 600 titulů.²

Velké množství uvedené literatury, zvláště literatury z naposledy jmenovaného okruhu, se vrací k různým kontroverzím historiků, které mohou být od r. 1945 zároveň chápány jako předstupně vědecké diskuse o národním socialismu. V této souvislosti vzbudila kniha mladého amerického historika Daniela Goldhagena s názvem *Hitler's Willing*

¹ Hermann LÜBBE, *Der Nationalsozialismus im deutschen Nachkriegsbewußtsein*, in: HZ 236 (1983), s. 579–599, zde s. 579.

² Michael Ruck (ed.), *Bibliographie zum Nationalsozialismus*, Köln 1995.

Executioners dojem, že tím byl vyvolán další spor historiků. Goldhagenovy dalekosáhlé teze musely skutečně provokovat, neboť, jak píše, mnoho set tisíc Němců bylo součástí rozpínavého a násilnického mocenského systému, v němž žili a umírali židé i nežidé. Prudkou odezvu vyvolalo navíc jeho tvrzení, že německou společnost prostoupil na všech úrovních tak silný antisemitismus, že „Němci, ať viníci nebo přihlížející, reagovali na požadavek vyhlazení židů s pochopením a ochotou“. Je třeba dodat, že zde nešlo o spor historiků. Nějaké spory zde sice byly, zpravidla o ujasnění jednotlivých stanovisek, avšak spor mezi historiky o věcné výpovědi, dokonce nějaký konflikt o teoretickou, metodickou a politicko-morální samozřejmost historické disciplíny zde v podstatě nebyl. Šlo spíše o diskusi podporovanou publicistikou, která se v dalších letech rozšířila a zaměřila především na ty státy, které byly přímo či nepřímo postiženy nacistickou okupací a vládou násilí.³

Goldhagenovu práci, ale i její veřejnou odezvu náležitě pochopíme jen přesnějším studiem dnešních vnitroamerických diskusí. Sem by patřila mj. přesnější analýza vnitrožidovské debaty a konflikty mezi etnickými skupinami ve Spojených státech, tím se zde však nebudeme zabývat. Nadále nám tato hlediska budou spíše podnětem k přesnějšímu prozkoumání pozadí a obsahu německých diskusí o národním socialismu po r. 1945. Cílem je historizace historickovědních diskusí o národním socialismu od konce druhé světové války. Otázka zní konkrétně takto: jak lze uvést v souvislost obrat ve sporu historiků o hlavní aspekty dějin Třetí říše s politickým, společenským a kulturním vývojem v dějinách Spolkové republiky Německo? Jakými otázkami, jakými cíli, ale také jakými pojmy, metodami, teoriemi a také interpretacemi se historikové v posledních padesáti letech vypořádávali s národním socialismem?

³ K diskusi viz kniha Daniela GOLDHAGENA, *Hitler's Willing Executioners*, New York 1995, a řada kritických recenzí v „Die Zeit“, č. 16–24/96, a odpověď Goldhagena svým kritikům, v: Die Zeit ze 2. srpna 1996. Příspěvkem Ulricha Herberta ze 14. června 1996 končí typickým způsobem „Goldhagenovská diskuse“, kterou Volker Ullrich diagnostikoval původně jako začátek nového sporu historiků. Na tom nic nezměnilo ani vydání Goldhagenovy knihy v němčině.

Abychom zde krátce odkázali na bádání, náznaky odpovědí na tyto otázky existují již dlouho, zvláště od 80. let. Před nedávnem bylo možno zaznamenat dokonce nápadný trend k historiografické reflexi.⁴ Tento trend získal ještě dodatečnou vzpruhu procesem sjednocení Německa.⁵ Dřívější, spíše paušalizující posudky o „neschopnosti Němců truchlit“, tedy Mitscherlichova teze ze 60. let, a obecné potvrzení celkového společenského procesu tyto věci potlačovat dnes ustoupily diferencovanějšímu hodnocení. Posudky vypadají zčásti výrazně pozitivněji, ne-li dokonce apologeticky. Tak např. Lübbe definoval zdrženlivost ve veřejné tematizaci individuální a institucionální nacistické minulosti v prvních poválečných letech jako postupnou snahu o integraci „subjektů minulosti“ do nového demokratického státu.⁶

Na mnoha místech byly také popsány základní rysy v poválečném vývoji historické vědy ve Spolkové republice.⁷ Příslušná pojednání jsou

⁴ Z příslušných publikací jmenujme: LÜBBE, *Nationalsozialismus*; Bernd FAULENBACH, *NS-Interpretationen und Zeitklima*. Ke změně ve zpracování nedávné minulosti, v: APZ B22/1987, s. 19–30; Dan Diner (ed.), *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*, Frankfurt a. M. 1987; Peter Graf KIELMANSEGG, *Lange Schatten*. Vom Umgang der Deutschen mit der nationalsozialistischen Vergangenheit, Berlin 1989; Hermann GRAML, *Die verdrängte Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*, in: Martin Broszat (ed.), *Essays zur Periodisierung der deutschen Nachkriegsgeschichte*, München 1990, s. 169–183; Walter H. Pehle (ed.), *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*, Frankfurt a.M. 1990; Uwe Backes/Eckhard Jesse/Rainer Zitelmann (ed.), *Die Schatten der Vergangenheit*, Berlin 1990; Ulrich Brockhagen, *Vergangene Vergangenheitsbewältigung. Zum Umgang mit der NS-Vergangenheit während der fünfziger und sechziger Jahre*, v: *Mittelweg* 1 (1992), s. 145–154; Karl Heinz Roth, *Historisierung des Nationalsozialismus*, in: *Berliner Debatte. Zeitschrift für sozialwissenschaftlichen Diskurs* 5/1993, s. 11–22; Helmut KÖNIG, *Der Nationalsozialismus im Bewusstsein der Bundesrepublik Deutschland*, v: *Leviathan* 2/1996, s. 163–180.

⁵ Srov. Jürgen Danyel (ed.), *Die geteilte Vergangenheit. Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten*, Berlin 1995.

⁶ LUEBBE, *Nationalsozialismus*, s. 587.

⁷ Udo WENGST, *Geschichtswissenschaft und „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland nach 1945 und nach 1989/90*, v: *GWU* 46 (1995), s. 189–205, zde k tomu pořídil obsáhlý katalog historických příspěvků, v němž upozorňuje zvláště na zakládání mimo-univerzitních institutů pro výzkum NS od 50. let. Dále je pro zásadní otázky týkající se historické vědy směrodatný Winfried SCHULZE, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, München 1989. Doplnující pohledy poskytují následující sborníky: Ernst

však nápadně charakteristická svou institučně historickou perspektivou. My chceme naproti tomu na následujících stránkách použít dvojího přístupu, s nímž se pokusíme nejprve vymezit měnící se rámec historických kontroverzí, ve kterém se odvíjely diskuse mezi historiky od roku 1945. Obsahy a konstelace některých hlavních kontroverzí historické obce budou pak uvedeny do souvislosti s předchozími úvahami. Konkrétně se přitom jedná o debaty v průběhu „dlouhých 50. let“, o diskuse o totalitarismu a fašismu, o polykracii a vůdcově státu, a konečně o historizaci národního socialismu ve znamení dějin všedního dne.

Rámcové podmínky historickovědních sporů o národní socialismus

Na tomto místě se můžeme dotknout jen v hrubých rysech průměry faktorů, které konkrétně ovlivňovaly v uplynulých padesáti letech práce a myšlení historiků. Z hlediska teoretického musíme nejprve upozornit na to, že všechny spory historiků o národní socialismus probíhaly vždy velmi prudce také proto, že byly všechny charakterizovány propojením – snad nevyhnutelným – trojí dimenze: propojením na historicko-filozofické, politicko-ideologické a na morální úrovni, jak to podrobně popsal Ian Kershaw.⁸ Je však nutno dodat, že vzájemný poměr těchto dimenzí se od r. 1945 výrazně změnil. Teprve dnes je možné bádání z perspektivy viníků, ale naopak tu chybí odpovídající data přímo z poválečné doby a následujících let na pozadí velmi spletité situace individuální spoluviny a částečně také potřeby ji potlačovat. Už také sám národní socialismus se však nemohl po r. 1945 stát „normálním“ předmětem historické vědy jako jiné historické epochy, protože diskuse o těchto otázkách zůstávala

Schulin (ed.), *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, München 1989, a Hartmut Lehman/James Van Horn Melton (ed.), *Path of Continuity. Central European Historiography from the 1930s to the 1950s*, Washington 1994.

⁸ Srov. Ian KERSHAW, *The Nazi Dictatorship, Problems and Perspectives of Interpretation*, 2. vyd., London 1989, s. 2.

do r. 1989 součástí dějin vztahů a percepce obou německých států. Z toho vyplývala celá řada efektů vzájemného působení a opačná polarizace u historicko-politických stanovisek právě k národnímu socialismu. Historické bádání o německém odboji a obnova a vytváření rozdílných tradičních pout na této úrovni v obou německých státech patří asi k nejnápadnějším příkladům pro tento problém.

Další obecná hypotéza se vztahuje k vývoji politické kultury v nástupnických státech Třetí říše. Otázka hodnocení nacistického období se v posledních padesáti letech vždy zjevně velmi těsně spojovala s politickou a společenskou identitou (západo)německých historiků a s jejich vazbou na politickou kulturu Spolkové republiky. Toto je vlastně v podstatě sebeuvědomění, jak už je jasně formuloval Max Weber ve svém slavném pojednání o objektivitě sociologického poznání: „Co se stává předmětem zkoumání a jak daleko se toto zkoumání rozprostírá v nekonečnosti kauzálních souvislostí“, říká se zde, „to určují ideje, které ovládají badatele a jeho dobu.“ Pro praktický rozvoj historického bádání ve Spolkové republice má však tento axiom zcela zvláštní význam, neboť politická kultura Spolkové republiky se po celá desetiletí jasně definovala morálně motivovaným, zcela odmítavým postojem vůči národnímu socialismu. Západoněmecký stát si tento odmítavý postoj osvojil přímo jako součást existence politické kultury – „poučení“ z Výmaru a ze Třetí říše, zatímco v jiných nástupnických státech Třetí říše, jako v případě Rakouska, byl tento postoj buď externalizován nebo, jako v Německé demokratické republice, internacionalizován.⁹

Vedle těchto základních podmínek všech kontroverzí mezi historiky od r. 1945 můžeme však také najít konkrétnější prvky v politické kultuře Spolkové republiky, které měly důležité zpětné působení na vývoj odborných debat historiků. V první řadě se to týká skutečnosti, že se společnost Spolkové republiky jako celek otvírala těmto otázkám jen zdráhavě. Pro objasnění musíme pro tento účel vycházet ze

⁹ M. Rainer LEPSIUS, *Das Erbe des Nationalsozialismus und die politische Kultur der Nachfolgestaaten des „Großdeutschen Reiches“*, v: Kultur und Gesellschaft. Verhandlungen des 24. deutschen Soziologentages, ed. v. Max Haller u.a., Frankfurt a. M. 1988, s. 247–264, zde 247–252.

sporného, ale snad přesto výmluvného indikátoru: z postoje obyvatelstva vůči národnímu socialismu po r. 1945.¹⁰ Ještě hluboko do šedesátých let byla pravidelně více než polovina osob dotázaných podle reprezentativních anket toho mínění, že systém Třetí říše byl nakonec dobrý, avšak špatně řízený. Jakkoli mohou být jednotlivé výsledky a dokonce jednotlivé otázky problematické, poukazují na různé konturované posuny ve vývoji „duchovní mapy (Geisteslandkarte)“ Spolkové republiky, abychom se zde přidrželi pojmu Jacoba Burckhardta.

Za druhé, z politického hlediska, a to konkrétně ze strany spolkové vlády pod vedením Konrada Adenauera byl tento základní postoj v prvních letech Spolkové republiky podporován. Do první fáze poválečné doby spadalo mj. ukončení denacifikace, série zákonů o amnestii a velkorysě znovupřijímání úředníků propuštěných v r. 1945. Díky tomu se také někteří historikové octli zpět na svých dřívějších pozicích, poté co byli dočasně propuštěni ze svého dřívějšího služebního poměru nebo byli ponecháni s omezeními. Politika normativně-symbolického oddělení od národního socialismu byla nakonec zmařena také shora posílením společenské mentality „tlusté čáry“. Musíme zdůraznit, že toto klima 50. let nebylo pro kritické bádání o národním socialismu vcelku příznivé.¹¹

Novější studie o dějinách společnosti 50. let nadto zcela jasně zjistily, že německá společnost těchto let se v mnoha aspektech podobala spíše starším sociálním formacím, jaké se vytvořily od přelomu století a částečně od 20. let. Proces kulturní modernizace, kterým se rozumí v první řadě to, že se západoněmecká společnost otevřela vůči západním vlivům v literatuře, hudbě, tisku, filmu a v životním stylu, se začal v širším měřítku uplatňovat teprve v 60. letech.¹² Co se týče vývoje německé historické vědy, je zde několik paralel. Také zde zna-

¹⁰ Srov. k tomu naposledy Axel SCHILD, *Moderne Zeiten. Freizeit, Massenmedien und „Zeitgeist“ in der Bundesrepublik der 50er Jahre*, Hamburg 1995, s. 306–323.

¹¹ Zejména politické aspekty těchto otázek jsou zevrubně probrány ve studii: Norbert FREI, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, München 1996.

¹² Srov. Axel Schildt/Arnold Sywottek (ed.), *Modernisierung im Wiederaufbau. Die westdeutsche Gesellschaft der 50er Jahre*. Bonn 1993.

menají teprve 60. léta jasné otevření se západnímu, především anglosaskému bádání, a nadto přílivu nových otázek a metod. V letech po válce byly také měnící se dějiny historiografického a literárního zpracování nacistické doby nápadně podobné posunům a změnám politické kultury ve Spolkové republice, na což upozornil už před několika lety Martin Broszat. To se výrazněji ukazovalo od poloviny 70. let, v takzvaném neokonzervativním obratu, který kráčel ruku v ruce se zřetelnou změnou vědomí. Pro historickou vědu to mělo dvojí, v zásadě paradoxně působící následek: na jedné straně tyto procesy vyústily v radikální odmítnutí smyslu historického poznání vůbec; na druhé straně zjišťujeme vzrůstající poptávku po orientaci pomocí historických reflexí. Výstavy, historická muzea a sílíci trh historické literatury charakterizují některé z trendů s tím spojených.¹³

Vedle těchto politicko-kulturních faktorů zjišťujeme také jiné, specifitější historickovědné pozadí, které se stalo účinným vymezujícím faktorem historického bádání po r. 1945. K tomu je nejprve třeba podívat se blíže na konkrétní situaci německé historické vědy v roce 1945. V německých poválečných dějinách nebyla žádná „Stunde Null“, ani pro politiku ani pro ekonomiku ani pro historickou vědu. Po skončení války určovali obraz novější historické vědy lidé kolem šedesátky a někdy ještě starší. Uvedme některá jména: Friedrich Meinecke (83 let), Franz Schnabel (58), Gerhard Ritter (57) a Ludwig Dehio (62). Jak vysvětlíme tuto výchozí situaci? Ačkoli historická věda vyšla ze systému národního socialismu zdánlivě bez obtíží, projevilo ve skutečnosti mnoho německých historiků v mnoha směrech vstřícnost vůči národně-socialistickému obrazu světa nebo ho dokonce vyznávali. V této otázce nejsou jednoduché odsudky na místě a najít jasnou dělící čáru mezi kolaborací a rezistencí je těžké. Snad Gerhard Ritter ztělesňuje ve své osobě celou šíři možných reakcí a vystupování německých historiků za národního socialismu, když pomineme

¹³ Martin BROSZAT, *Literatur und NS-Vergangenheit*, v: tentýž, *Nach Hitler*, München 1988, s. 221; tentýž, *Die Ambivalenz der Forderung nach mehr Geschichtsbewußtsein*, v: tamtéž, s. 283; Karl-Ernst JEISMANN, „*Identität*“ statt „*Emanzipation*“. *Zum Geschichtsbewußtsein der Bundesrepublik*, v: APZ B20-21/1986, s. 3–16.

skupinu těch z nich, kteří se s režimem spustili naplno.¹⁴ Pro konkrétní rozvoj oboru měl pak nemalý význam návrat emigrantů, který se ovšem nekonal ve velkém rozsahu. K těm z mála, kteří se vrátili, patřil konzervativně zaměřený Hans Rothfels, což je typické, zatímco hlavní představitelé židovsko-liberálního proudu dali po r. 1945 z mnoha důvodů přednost životu ve své nové vlasti.¹⁵ Tím byla určena výchozí konstelace německé historiografie po r. 1945, takže zde nebyla a po mnoho let ani nemohla být změna „paradigmatu“. Spíše se dá mluvit o relativní kontinuitě německé historiografie ve znamení „politicky krotkého historismu“, jak ho označil Ernst Schulin.

V této souvislosti se však dodnes velmi málo upozorňovalo na to, že moderní dějiny byly založeny jako nová disciplína první fáze západoněmecké historiografie. Byla to, jak bylo řečeno, politicko-morálně krotká disciplína, avšak převaha spíše historistického způsobu nazírání zůstala zachována. To se shoduje také s opravdu nejvýznamnější knihou této fáze, se Studií o rozpadu Výmarské republiky z roku 1955 od Karla Dietricha Brachera (*Studie über Auflösung der Weimarer Republik*). Zde byl totiž učiněn pokus objasnit pomocí politicky typologizujícího pojmosloví konec Výmarské republiky multi-kauzálním spletencem příčin. Ve skutečnosti však zůstal Bracherův pojem naplněn čistě empiricky.¹⁶

Nový nástup v historiografii, zvláště v rámci sociálních a strukturálních dějin po r. 1945, se projevil nejprve v dílčích oblastech stranou

¹⁴ K historiografii za národního socialismu je nadále směrodatná studie Karl Ferdinanda WERNERA, *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft*, Stuttgart 1967. Karen SCHÖNWÄLDER, *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*, Frankfurt 1992, se především soustřeďuje na mimopolitická stanoviska německých historiků z let 1933–1945.

¹⁵ Srov. k tomu naposledy Hartmut Lehman/James J. Sheehan (ed.), *An interrupted Past: German Speaking Refugee Historians in the United States after 1933*, Washington 1991, a Catherine EPSTEIN, *A Past Renewed. A Catalog of German Speaking Refugee Historians in the United States after 1933*, Washington 1993.

¹⁶ Není asi náhodou, že se teprve od konce 80. let projevuje v moderních dějinách silnější metodická a historiografická reflexe. Srov. k tomu Horst MÖLLER, *Zeitgeschichte Fragestellungen, Interpretationen, Kontroversen*, in: *ApuZ* B2/1988, s. 3–16; Hans Günter HOCKERT, *Zeitgeschichte in Deutschland. Begriff, Methoden, Themenfelder*, in: *ApuZ* Burg29/1993, s. 3–19; Gerhard Schulz, *Einführung in die Zeitgeschichte*, Darmstadt 1985.

moderních dějin. Tak to zůstalo dlouho přes období 50. let. Heidelberský pracovní tým pro sociální dějiny a zástupci historické sociologie se národním socialismem nezabývali. To platí výrazně i o diskusích, které se pod vedením Theodora Schiedera a Reinharta Kosellecka od 60. let rozhodně přimlouvaly za větší orientaci historiografie na teorii.¹⁷

Ve vývoji kontroverzí historiků po r. 1945 sehrála svoji roli také kvantitativní hlediska. Struktura učitelstva zůstávala do konce 50. let téměř beze změny a docházelo jen k pozvolné výměně těch, pro které bylo ještě císařství a první světová válka hlubokým osobním zážitkem, za ročníky kolem r. 1910. Avšak tato výměna neznamenala žádný zlom, neboť zůstávala spojena s politickým a duchovním dědictvím Říše a s jednotným humanistickým vzděláním, jak konstatoval Werner Conze. Léta, která následovala potom, jsou ve znamení dramatického budování oboru. Pro ilustraci uvedme jen některá čísla: v r. 1960 pracovalo v oboru dějiny 103 vysokoškolských profesorů, v r. 1966 už jich bylo 161 (řádných a mimořádných). V r. 1983 se celkový počet učitelů historie rozšířil na 345 vysokoškolských profesorů. Již samo budování oboru muselo nutně vést k diverzifikaci pozic a také „hodnotových idejí“. Jestliže se navíc podíváme pozorněji na jednotlivé generace, vidíme, že v 50. letech chyběla generace, která by za normálních okolností mohla nastoupit na univerzity, tedy ročníky mezi léty 1910 a 1920. I to byl důvod, proč se tak dlouho lpělo na tradičním kánonu otázky a metody. Naopak síla a náhlost personálních změn musela vyvolat změnu historického nazírání, hodnotících měřítek i metod.¹⁸

¹⁷ Viz k tomu šest svazků řady *Theorie und Geschichte*, München 1977–1990. Podněty k moderním dějinám z metodického hlediska přicházely nejprve od badatelů, kteří se dějinami NS primárně nezabývali. Charakteristický je pro tuto situaci příspěvek Horsta MATZERATHA/Heinricha VOLKMANNNA, *Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus*, v: Jürgen Kocka (ed.), *Theorien in der Praxis des Historikers*, Göttingen 1977, s. 82–102.

¹⁸ Ke kvantitativnímu vývoji srov. údaje v: Willi ALBERT/Christoph OEHLER, *Materialien zur Entwicklung der Hochschulen 1950 bis 1967*, Hannover 1969; *Wissenschaftsrat, Grunddaten zum Personalbestand der Hochschulen*, Köln 1988. Vývoj komentuje Werner CONZE, *Die deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*.

Toto lpění na tradičních metodických a praktických postupech můžeme sledovat i ve výuce. Martin Broszat uskutečnil podobný průzkum pro 70. léta. Na téma německých dějin období národního socialismu napočítal v této době 650 přednášek, cvičení a seminářů, tzn. průměrně 30 pro každou univerzitu a skoro dvě přednášky, cvičení nebo seminář za semestr na každé univerzitě. Doplněním o další data z toho vyplývají některé poučné výsledky. Po skončení války zavládlo zpočátku v německých historických seminářích nápadné ticho. Na univerzitě v Tübingen trvalo například až do letního semestru 1952, než se vůbec konaly obecné přednášky pod titulem „Mezinárodní problémy let 1936-1938“. Podobně tomu bylo ve Freiburgu. Zde přednášel Michael Freud v zimním semestru 1950/51 poprvé o druhé světové válce. O rok později nabídl Gerhard Ritter seminář na téma „Vybrané problémy od r. 1914“, avšak můžeme si být jisti, že se zaměřil v první řadě na dějiny první světové války, protože se v této době zabýval prací na svém díle *Státnické umění a válečné řemeslo* (Staatskunst und Kriegshandwerk). Budeme-li dále listovat v seznamu přednášek, přesvědčíme se o tom, že to nebyly ojedinělé případy.

Také v dalších letech až daleko do 60. let můžeme konstatovat nápadné mlčení historiků, co se týče národního socialismu. Změnu přinesla teprve řada univerzitních přednášek, které byly uspořádány přímo kvůli uvedenému deficitu.¹⁹ V osmdesátých letech tomu bylo zcela jinak. V návaznosti na 70. léta toto téma prodělávalo nyní výraznou konjunkturu, avšak s jiným, rozšířeným profilem, než jaký předložil Broszat ještě pro 70. léta. Zde hrálo důležitou roli zcela jasné obrácení pozornosti k dějinám všedního dne. Konkrétní poměry

Bedingungen und Ergebnisse, v: HZ 225 (1977), s. 1–28, a Ernst SCHULIN, *Zur Entwicklung der deutschen Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg, Versuch eines Überblicks*, v: Jürgen Kocka u.a. (ed.), *Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozialstaat*, München 1994, s. 831–846, zde s. 835.

¹⁹ Martin BROSZAT, „Holocaust“ und die Geschichtswissenschaft, v: týž, *Nach Hitler*, s. 115. Tento výzkum jsem prováděl podle seznamu přednášek pěti západoněmeckých univerzit, a od r. 1990 dodatečně pro pět univerzit v pěti nových zemích. K řadám přednášek 60. let viz A. Flitner (ed.), *Deutsches Geistesleben und Nationalsozialismus. Eine Vortragsreihe der Universität Tübingen 1985*; *Die deutsche Universität im Dritten Reich. Eine Vortragsreihe der Universität München*, München 1966.

přímo v místě dění byly nadále velmi různé. Uvedme alespoň jeden aspekt: nahlédnutí do seznamů přednášek univerzit v bývalé NDR z posledních let ukázalo mimo jiné nápadný návrat nebo také kontinuitu pojmu fašismu, který na západoněmeckých univerzitách ztratil význam již před r. 1989. Vedle těchto užších historiografických zkoumání je v rámci zde analyzovaného kulturněhistorického mapování kontroverzí historiků nastolena nakonec ještě otázka zásadní, která se týká vlivu obce historiků na formování obrazu historie ve veřejnosti. Historikové se zjevně pokoušeli a pokoušejí ovlivnit formování obrazu historie ve veřejnosti svojí účastí na diskusích o národním socialismu. K tomu je nejprve třeba skromně předeslat, že odborná historická interpretace si nemohla činit monopol na vysvětlení a interpretaci národního socialismu v žádném časovém bodě po r. 1945. Ve skutečnosti ovlivnil obraz historie na veřejnosti ve velké míře teprve norimberský proces a následující soudní procesy. Diskuse o promlčení zločinů v letech 1965-1979 působily dále v tomto směru.²⁰

Abychom mohli ocenit dopad historického výzkumu, musíme ho začlenit do dějin širší konfrontace s národním socialismem ve Spolkové republice. Sem patřily vzpomínkové slavnosti, řeči a projevy o svátcích, konkurující pokusy z literatury a filmu – mezi nimi zvláště seriál o holokaustu Giuliana Greena a Schindlerův seznam Stevena Spielberga. Význam médií, která konkurují vědě, vůbec vzrůstá. Především televize a kino, a částečně také muzea vystupují stále více jako zprostředkovatelé historické vědy a poznání.

Podíváme-li se zpět na raný obraz nacistické diktatury, můžeme také konstatovat, že ho do značné míry vytvářely četné práce nehistorické. Sem patřily deníky z válečných let Ernsta Jüngera *Strahlungen*, které vyšly v roce 1949, a *Dotazník (Fragebogen)* Ernsta Salomona z r. 1951. Deník Anne Frankové se mezi lety 1950 a 1958 prodal v počtu asi 700 000 exemplářů. Vedle toho zde bylo také literární vyzdvihování vojenských ctností, jako trilogie 08/15 Helmuta Kirsta, a také filmové, jako slavný film o Canarisovi.

²⁰ Srov. k těmto otázkám Peter STEINBACH, *Nationalsozialistische Gewaltverbrechen*, Berlin 1981, a Clemens VOLLHALS, *Die Hypothek des Nationalsozialismus. Entnazifizierung und Strafverfolgung von NS-Verbrechen nach 1945*, v: GG 18 (1992), s. 51–69.

Ale ani hodnotu odborných diskusí bychom neměli příliš podceňovat. *Die deutsche Katastrophe* (Německá katastrofa) z r. 1946 od Friedricha Meinecka patřila vedle Jaspersovy *Die Schuldfrage* (Otázka viny) k nejčtenějším dílům prvních poválečných let. Četných vydání a zčásti ve značném nákladu se dočkala díla mnoha autorů, jejichž názory při sporech historiků převládaly. K nejúspěšnějším autorům je patrně třeba přičíst Walthera Hofera, jehož sbírka dokumentů k národnímu socialismu byla vytištěna již v polovině 70. let v nákladu 685 000 výtisků. Také významnější studie k interpretaci Třetí říše, mezi nimi práce Hanse Buchheima, Martina Broszata, Hans-Adolfa Jacobsena a Helmuta Krausnicka publikované pod titulem *Anatomie des SS-Staates* dosáhly v 6. vydání z r. 1994 nákladu 50 tisíc exemplářů. Broszatova směrodatná studie *Der Staat Hitlers* z roku 1969 přesáhla ve 12. vydání hranici 120 000 výtisků. Jako poslední příklad uvedme, že nejnovější studie Ulricha Herberta o Werneru Bestovi byla ve svém prvním nákladu 2000 exemplářů během krátké doby rozebrána. Výstavy o wehrmachtu, katalogy a další nabídky médií působí v tomto směru podpůrně a v mnoha případech vzbuzují teprve ony veřejný zájem.

Všechny body, které jsme zde naznačili, poskytují aspekty kulturně-historického zmapování jednotlivých diskusí historiků, o kterých pojednáme v následující části podrobněji.

Diskuse historiků po roce 1945

1. Revizionismus a tradicionalismus v padesátých letech

Na konci války poznamenal četné historiky hluboký pocit porážek. „Ztráta dějin“ vytvářela přímo topos dobových hodnocení. Paralelně k tomu se začaly množit požadavky na revizi tradičního obrazu dějin. V historiografické retrospektivě však byla dlouhá 50. léta často pokládána za období přímo klasického vytěsňování dějin národního socialismu. Tuto perspektivu je však třeba v některých bodech doplnit, případně zrevidovat.

Východním bodem prvních debat o národním socialismu byly publikace převážně zahraničních autorů, kteří konstatovali zvláštní a dlouhou, negativně poznamenanou cestu Němců zčásti již od středověku, zčásti od Luthera a zčásti také teprve od Friedricha Velikého. Za všechny jeden zvláště křiklavý příklad: „It was no more a mistake for the German people to end up with Hitler that is an accident when a river flows into the sea“.²¹

Podobné hrubé analogie musely provokovat odpovědi, zvláště když se zároveň jednalo o klíčová témata staršího německého dějepisectví. Z německé strany takové konstelace vnesly do diskuse hned od počátku apologetický tón. Z toho vznikl přes veškeré fatalistické nálady u konzervativního historika Siegfrieda Kaehlera, avšak nejen u něho, vzdorovitý duch obracející se proti všem snahám vytvořit z německého jména „odium generis humani“.²² Úkol střežit a hájit tradici pravého a skutečného Německa proti šířícím se pomluvám „demokraticko-židovské propagandy a proti anglosaské justici“ prý zůstává. Historik má nyní za úkol pracovat na vytváření pravdivé německé tváře proti „šklebu národního socialismu a znetvoření cizími obviněními“.²³

Proč se však nemohly prosadit požadavky revize tradičního kánonu otázek a metody? Předně to spočívalo v omezeném charakteru samotných požadavků. Gerhard Ritter dospěl v roce 1946 v *Geschichte als Bildungsmacht* k závěru: „Celý základ výuky, sám obraz naší historie zakolísal“, a ve svém programovém prohlášení na prvním sjezdu poválečných historiků r. 1949 v Mnichově mluvil o tom, že „my /němečtí historikové, pozn. aut./ bychom se neměli prostě uzavírat generalizujícímu pozorování, nýbrž bychom jej měli umět používat jako heuristickou pomůcku“. Mimoto musíme konečně „vyjít z německého ghetta

²¹ Srov. k tomu stěžejní: Volker BERGHAHN, *Deutschlandbilder 1945–1965. Anglo-amerikanische Historiker und moderne deutsche Geschichte*, v: Schulin, *Deutsche Geschichtswissenschaft*, s. 239–372.

²² Srov. k tomu Siegfried A. KAEHLER, *Briefe 1900–1963*, ed. v. Walter Bußmann und Günter Grüntahl, Boppard 1993, zvl. s. 292–299.

²³ Dopisy Siegfrieda Kaehlera Martinu Kaehlerovi z 19. a 26. května 1945 a 15. června 1945, v: tamtéž, s. 298nn., 302–311.

a opět univerzálně rozšířit historicko-politický horizont“. Ritter však také doplnil, že by to všechno chtěl nadále omezit na tradiční, téměř čistě politicky chápanou historii.²⁴

Byly zde i další důvody ve prospěch výrazné kontinuity. Těsně po skončení války se Kaehler shodoval s kolínským historikem Peterem Rasowem v názoru, že „neodstranitelnou základní příčinou naší bídy /.../ je masový člověk, který se narodil do Bismarkovy říše“.²⁵ Tímto heslem poukázal Kaehler na ústřední pojem současné politické a kulturní diskuse, který měl dosáhnout svého vrcholu teprve v dalším průběhu 50. let. U Gerharda Rittera se tento pojem dostal do jeho neustále zdůrazňované klíčové teze „o odosobněném masovém lidstvu“ od francouzské revoluce jako předpokladu pro vzestup národního socialismu. Avšak i ve směrodatné práci Hannah Arendtové *Elemente und Ursprünge totalitärer Herrschaft* (česky jako *O původu totalitarismu*) tvořil tento pojem klíčovou kategorií. Arendtová se zabývala vzestupem totalitárních hnutí, které vznikly jako následek rozpadu národních států a třídní společnosti 19. století. To podle ní vedlo k závodu o „duši mas“, ke svazku mezi „lůzou a elitou“, protože tyto vrstvy přišly ve všeobecném procesu atomizace společnosti jako první sociálně a politicky o vlast. Dnes žijeme ve všech částech světa „za podmínek postupujícího zmasovění všech politických struktur“. Podle Arendtové totalitní vláda není možná bez masového hnutí a bez podpory mas, které sama terorizuje.²⁶

Pro svou sociologickou neurčitost a pro odmítání prvků plebiscitní demokracie, implicitně s tímto pojmem spojené, jak se lze mj. do-

²⁴ K Ritterovým požadavkům na revizi viz tentýž, *Geschichte als Bildungsmacht*, Stuttgart 1946, s. 7, a tentýž, *Gegenwärtige Lage und Zukunftsaufgaben der deutschen Geschichtswissenschaft*, v: HZ 170 (1950), s. 11–22, citáty s. 8 a 14. Další požadavky v tomto směru přišly především od Friedricha Meineckeho, Gerda Tellenbacha, Ludwiga Dehio aj. K této otázce srov. SCHULZE, *Geschichtswissenschaft*, s. 48–76, a Hans SCHLEIER, *Vergangenheitsbewältigung oder Traditionserneuerung? Geschichtswissenschaft nach 1945*, v: Walter H. Pehle/Peter Sillem (ed.), *Wissenschaft im geteiltem Deutschland. Restauration oder Neubeginn?*, Frankfurt 1992, s. 205–219.

²⁵ Dopis Siegfrieda Kaehlera Peteru Rassowovi z 8. července 1945, v: Kaehler, *Briefe*, s. 313–317.

²⁶ Hannah ARENDTOVÁ, *Elemente und Ursprünge totalitärer Herrschaft*, Frankfurt a. M. 1958, zvl. s. 457, 464–466, 486–489, 503, 584.

číst také ve vývodech Arendtové, se pojem „masa“ stal přímo klíčovým pojmem prvních debat při všech intelektuálních jednáních o národním socialismu. Průkopnický příspěvek Wenera Conzeho pod titulem „Od lůzy k proletariátu“, který vyšel poprvé v roce 1954, byl naproti tomu svým pečlivě odstíněným spojením pojmového, společenského a historického přístupu prvním signálem změny v odborné historii. Je však příznačné, že tento přístup zůstalo zpočátku omezeno na bádání o 19. století.²⁷

Čelným představitelům německé poválečné historie bylo navíc neustále vytýkáno, že jejich základní přesvědčení je historizující a dokonce reakční. Takto kriticky posuzoval činnost této generace historiků mj. Hans Mommsen. Rozpoznal v jejich spisech, především v Meineckeho *Deutsche Katastrophe* a v Ritterově *Europa und die deutsche Frage* počátek pokusu vyřadit Třetí říši z kontinuity německých dějin a odlišit ji jako nějaký „Betriebsunfall“.²⁸ V Meineckeho spisku jsou však také opačné doklady, které vzbudily větší pozornost teprve v posledních letech. Citujme zde alespoň jednu větu z jeho díla *Die deutsche Katastrophe*: „Spojené vojenské, velkopřmyslnické a velkoagrárnické zájmy, které působily na faktor Hindenburg, přivodily Brüningův pád“.²⁹

Byly to opravdu jen staré a vágní kategorie, s jejichž pomocí se tu historik vyjadřoval, tedy únik do „démonické povahy moci“, jak to naposledy kriticky konstatoval Winfried Schulze? Proti tomu mluví jednak jasné a jednoznačné odsouzení myšlenky mocenského státu, jednak skutečnost, že zde bylo německé buržoazii nastaveno zrcadlo jejího politického a sociálního selhání. Pojmy, jako i jazyk vůbec, pů-

²⁷ K současným kulturním diskusím 50. let, které byly silně ovlivněny filozofickými úvahami, mezi nimi konkrétně Arnolda Gehlena, Hans Freyera a José Ortega y Gasset, srov. naposledy SCHILDT, *Moderne Zeiten*, s. 324–350.

²⁸ Hans MOMMSEN, *Haupttendenzen nach 1945 und in der Ära des Kalten Krieges*, v: Bernd Faulenbach (ed.), *Geschichtswissenschaft in Deutschland*, München 1974, s. 119.

²⁹ Friedrich MEINECKE, *Die deutsche Katastrophe*, Wiesbaden 1946, s. 105. O změně v interpretacích Meineckovy „Deutsche Katastrophe“ srov. Wolfgang WIPPERMANN, *Meineckes „Die deutsche Katastrophe. Ein Versuch zur Vergangenheitsbewältigung“*, v: Michael Erbe (ed.), *Meinecke heute*, Berlin 1981, s. 101–121.

sobí pateticky a zčásti dokonce plačtivě. Meineckeho výzva k zakládání Goethových společností jako prostředku ke kulturnímu sebepotvrzení německé buržoazie na konci jeho spisu vyvolávaly v průběhu dalších let stále více posměchu a stále ostřejší odsudky. Avšak ve výkladech, podaných jazykem typickým pro tyto starší historiky, se skrývaly – přinejmenším v některých částech – pronikavé názory na ambivalenci moderny, jak o ní naposledy diskutoval zvláště Detlev Peukert.³⁰

Mimoto budeme muset mít na zřeteli i omezující faktory politické kultury, o kterých už byla řeč dříve. To, že na otázku, jaké místo má národní socialismus v německé historii, dospěli současníci k jiným odpovědím než generace po nich, souviselo do značné míry s převládáním starých „hodnotových idejí“, zejména s lpěním na národním státě jako na základní orientaci. Co se zdá být zpětně na tomto postoji zarážející, byla pedagogika v tradičním národně-výchovném smyslu; proto existují tituly jako „Dějiny jako vzdělávací moc“.

V tomto rámci se užší odborná historická diskuse 50. let pokusila nejprve prosadit vědecky kontrolovanou analýzu národního socialismu. Walter Hofer to označil přímo jako program počátečního zkoumání národního socialismu: „Ve skutečnosti je historiografie doložená dokumenty dnes jedinou možnou metodou, jak uplatnit historickou pravdu a vzít vítr z plachet všude bujícím legendám.“³¹ Při vši nezbytné kritice musíme na tomto místě vzít v úvahu, že tím mohl být učiněn první pokus nepřenechat volné pole vzpomínkám současníků. Kromě toho vyplynula tato situace z jisté nutnosti, protože přístup k národnímu socialismu ve fázi, kdy všechny příslušné dokumenty měly charakter přítěžujícího materiálu, musel mít justiční charakter.³² Takový přístup však měl ještě mnohem důležitější funkci než tu, jakou mu dlouho podsouvala kritika, neboť, jak uvedl nedávno Ernst

³⁰ K tomu viz Frank BAJOHR, *Detlev Peuklerts Beiträge zur Sozialgeschichte der Moderne*, v: týž aj., *Zivilisation und Barberei. Die widersprüchlichen Potentiale der Moderne*. Detlev Peukert zum Gedenken, Hamburg 1991, s. 7–16.

³¹ Walter HOFER, *Zur Geschichte des „Dritten Reiches“ und Zweiten Weltkrieges*, v: *Schweizerische Monatshefte* 31 (1951), s. 380.

³² Srov. Dan DINER, *Perpektivenwahl und Geschichtserfahrung. Bedarfes einer besonderen Historik des Nationalsozialismus*, v: Pehle, Ort, s. 99n.

Schulin, „překonat to, co se stalo a podat historický obraz nacistické doby bylo možné jen na tradiční úrovni politických a duchovních dějin. Argumentovat sociálními dějinami nebo strukturními dějinami by bylo znamenalo vyhnout se odpovědnosti“.³³ Vcelku podobně argumentoval již také Hermann Hampel v r. 1956. Podle jeho názoru by byla změna orientace historické vědy na dějiny kultury znamenala v poválečných letech útěk před odpovědností. Při bližším sledování se tak ukazuje, že 50. léta nejsou v historické vědě vůbec fází úplného klidu, příp. monolitické interpretace národního socialismu. To je vidět už při zběžném pohledu na další bádání v těchto letech.³⁴

Paul Kluge to v roce 1954 formuloval explicitně v řeči o úkolech Institutu pro soudobé dějiny: „Problémem pro zkoumání této doby není /.../ Hitler, nýbrž slabost německého národa pro Hitlera. Nacistická éra nemusí nutně spočívat v německé historii, nevznikla však ani náhodou a sama z osobní z vůle démonického ničitele.“ To platí i o Helmutu Krausnickovi, bývalém vedoucím Institutu. V r. 1962 prohlásil, že zodpovídat se musí všechny tři generace; to platí o „nevratitelném poznatku, že se v případě Třetí říše nejednalo jen o pouhý pracovní úraz /Betriebsunfall/ německých dějin.“³⁵

Během 50. let se však hlavní zájem vědeckých diskusí přesunul, v neposlední řadě také z podnětu širší politické diskuse, od spíše dokumentárně orientovaného zkoumání dějin k soustředění se na otázku totalitní povahy nacistického režimu.

2. Historické spory o totalitarismu a fašismu ve znamení

„studené války“ a diskuse o vůdcovském státě a polykracii

Uvedené spory určovaly, ne-li dokonce ovládaly, po téměř třicet let veřejné i vědecké diskuse o národním socialismu. Svými tezemi a svými protagonisty byly a částečně ještě jsou navzájem propojeny a ved-

³³ SCHULIN, *Entwicklung*, s. 837.

³⁴ Srov. k tomu WENGST, *Geschichtswissenschaft*, s. 205n.

³⁵ Paul KLUKE, *Das Institut für Zeitgeschichte in München*, v: Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte 12 (1954), s. 238–244, zde s. 243; Helmut KRAUSNICK, *Unser Weg in die Katastrophe von 1945*. Rechenschaft und Besinnung heute, in: APZ B 19/62, s. 229.

ly k četným dílčím diskusím mezi skupinami, především mezi takzvanými intencionalisty a funkcionalisty. Hlavní argumenty těchto diskusí zde můžeme nastínit jen velmi stručně.³⁶

Zatímco jedna strana, jmenovitě Karl Dietrich Bracher, vytvářela obraz totalitní diktatury, jejíž klíčové znaky spatřuje v požadavku totální moci, v principu vůdce a ve fikci jednoty vládnoucích a ovládaných,³⁷ vytvářela naproti tomu od 60. let důležité pozice i druhá strana, za jejíž hlavní představitele můžeme považovat Martina Broszata a Hanse Mommsena. Ti vytvořili tezi o „o národněsocialistickém systému, který se rozpadl ve vzájemně se potírající ‚polykratické resorty‘ “. Za polykratickou úřednickou byrokracií považují specifický styl fašistické politiky a organizace a vysvětlují dialektiku mezi krátkodobou účinností a střednědobou relativní neefektivitou fašistických systémů jako hlavní příčinu vzrůstající radikalizace národněsocialistického režimu. Tuto radikalizaci nelze odvozovat z radikálního programu, nýbrž z toho, že fašistický režim není schopen obnovit vnitropolitickou stabilizaci.³⁸

V první fázi diskuse o totalitarismu a fašismu však docházelo k vytváření front zprvu pod převážně politickým znaménkem také ve vědecké diskusi. Lze uvést četné důkazy, že žádná jiná debata tak úzce nesouvisela s politickou kulturou a s již dříve zmíněnou polarizací obou německých států po r. 1945, jako debata o totalitarismu a fašismu. Studená válka tvořila zcela jasně důležité pozadí pro vysvětlení rychlého přijetí teorie o totalitarismu ve Spolkové republice. To, že tento pojem byl používán jako historicky vysvětlující pojem a zároveň jako politické heslo, mohlo v silně antikomunisticky zaměřené společnosti jen podpořit ochotu k jeho recepci.

Politická a společenská konstelace 60. let tvoří naproti tomu zcela jinak uspořádané diskusní prostředí. Přejít k uvolňování napětí ve

³⁶ Srov. k tomu řečnické příspěvky v: Totalitarismus und Faschismus. Eine wissenschaftliche Begriffskontroverse. Kolloquium im Institut für Zeitgeschichte am 24. November 1978, München 1980.

³⁷ Bracherovy postoje najdeme shromážené v: Karl Dietrich BRACHER, *Zeitgeschichtliche Kontroversen. Um Faschismus, Totalitarismus. Demokratie*, München 1980 (1976).

³⁸ Srov. Hans MOMMSEN, *Diskussionsbeitrag*, v: Totalitarismus und Faschismus, s. 19n.

velké politice, příchod nové generace vyučujících a studentů a boj proti nouzovému zákonodárství, to jsou některé body nové orientace a nových podmínek. Nebylo proto náhodou, že znovu ožily teorie fašismu z období mezi válkami, které byly zčásti hrubým způsobem přeneseny k odhalení „fašistoidních rysů“ ve Spolkové republice. Takové politické pozadí zde nebude dále předmětem zájmu. Tvořilo nicméně důležitý rezonanční podklad a zároveň podněty k novým vědeckým otázkám, avšak silným zpolitizováním vědeckých diskusí zároveň zpomalilo, případně znemožnilo teoretickou a metodickou diskusi, a to zvláště v moderních dějinách.

Prudkost těchto sporů je však především nutné chápat jako důsledek kumulace většího počtu po sobě jdoucích debat. Výchozí bod tvořil nejprve nesouhlas zástupců teorie totalitarismu s tezemi historiků, kteří hájili teorii polykracie. Tento spor vyvolala a tak říkajíc rozpálila srovnávací studie o fašismu z roku 1963 Ernsta Nolteho, který přes svůj počáteční konzervativní přístup našel díky svým snahám o teorii fašismu mnoho čtenářů také v širokých kruzích levice. K tomuto obratu nepřímo přispěly také následky Fischerova sporu, který svojí diskusí nasměroval zájem na roli mocenské elity v Německé říši a na další kontinuitu její moci. Odtud se ocitla debata ve vlně zájmu o Hitlera v 70. letech, kterou zahájil především Hitlerův životopis od Joachima Festa, poprvé vydaný v r. 1973. Spor se pak nadále přiostrhoval. Teze Hanse Mommsena z počátku 70. let, hovořící o slabém diktátorovi, tvořila vrchol celé diskuse.

To všechno se nedá vysvětlovat jen střety vědeckých postojů o míře autonomie Hitlerova jednání. Šlo o více než o obsahy. V této diskusi šlo o uvědomění si metody a – citujme opět Webera – o určité „hodnotové ideje“ a metodické reflexe. Už zástupci teorie polykracie, která byla v 60. letech ještě nová, se vědomě obrátili proti dřívějšímu „zúženému zornému poli“, jak je nazývali, zvláště v pohledu na obecné společenské, ekonomické a sociálně psychologické základy fašistické nadvlády. Co to znamenalo po stránce metodické, vyjádřil Martin Broszat v úvodu svého standardního díla o vnitřní struktuře třetí říše, kde říká: „K podstatnějšímu omezení díla dochází proto, že nebylo koncipováno jako líčení událostí, nýbrž jako konstituční a strukturní

dějiny nacistického režimu. Hlavní aktéři a běh událostí, obsahové jádro a působení jednotlivých rozhodnutí a předpisů se mnohdy předpokládají nebo jsou jen uvedeny, nikoli detailně popisovány. V popředí zájmu nestojí „co“, nýbrž „jak“.³⁹

Tato perspektiva, která je spíše sociálně historická nebo také strukturně funkcionalistická, může být chápána jako doplňující přístup k paralelním změnám v jiných dílčích oblastech historie. Byla podpořena zásadní změnou témat a perspektiv v historické vědě. Paralelně s těmito vývojovými tendencemi (a částečně i personálně spjaty) byla v této fázi mnohá témata moderních dějiny aktualizována.

Na terminologické úrovni vedl tento přístup k „demonumentalizaci“ nejen Třetí říše, nýbrž také samotných pojmů.⁴⁰ Přílišné zdůrazňování a mystifikace domnělého nacistického machiavellismu, o kterém se mělo mluvit už dávno, bylo nyní odhaleno jako druh souběžné mylné percepce. Místo toho nastoupilo nyní znovuoživení pojmů středního dosahu, čímž se rozumělo například doplnění pojmu odpor (Widerstand), částečně také jeho nahrazení výrazem resistance (Resistenz). Tato pozice se prosadila natolik, že se od poloviny 70. let stala dominantním interpretačním směrem. Typickým zde byl příspěvek Hanse Mommsena „Nationalismus. Kumulative Radikalisierung und Selbstzerstörung des Regimes“ v devátém vydání Meyers Lexikonu z r. 1976.

Teprve na tomto pozadí budou srozumitelnější ostré reakce, které se pak objevily v moderních dějinách zprava – a navíc i zleva. Tak například kritikům spíše „pravého“ tábora, mimo jiné Klausu Hildebrandovi a Walteru Hoferovi, nešlo jenom o závažnost jednotlivých výpovědí, nýbrž chtěli vyloučit novější přídavky, především přídavky sociálně historického původu. Přitom šlo také o to, srazit sebevědomí zástupců nové „historické sociologie“, jejíž koncepty politických dějin pocítovali jako nedostatečné.⁴¹ Tyto úvahy se setkávají v poslední době se zásadní kritikou ze zcela jiné strany a se zcela jinými poli-

³⁹ Martin BROSZAT, *Der Staat Hitlers*, München 1969, s. 9.

⁴⁰ Srov. k tomu BROSZAT, *Grenzen*, v: týž, *Nach Hitler*, s. 182.

⁴¹ Pro pozice zde jen naznačené srov. Walther HOFER, *50 Jahre danach. Über den wissenschaftlichen Umgang mit dem Dritten Reich*, v: GWU 34 (1983), s. 1–25.

tickými cíli. Sem patří zejména opakované stížnosti Karl Heinz Rotha na „enormní teoreticko-poznávací a metodický deficit vůči nacistické diktatuře v dosavadní historiografii nacismu“, které však míjí cíl, což samo může být pro zastánce tohoto směru považováno za žádoucí.⁴²

Tento spor bychom rádi považovali za legitimní spor konkurujících si směrů, ale jasné politické narážky v těchto diskusích nebyly a nejsou k přehlédnutí. Dosazení identity místo emancipace, klíčového pojmu 70. let, bylo nyní znovu na pořadu dne, zatímco ze strany levých kritiků se vedle potřeby prognosticky hledat smysl dějin předkládají vize vojensky expanzivního Německa.⁴³ Známy spor historiků v r. 1986/87 znamenal nakonec jen zveřejnění pozic, čímž se prohloubila ostrost polemiky, nikoli však podstata argumentů. Tento spor se pojil také s plíživou krizí legitimacy politického systému – na to upozornil Hans Mommsen – takže se nyní historické otázky zase mohly stát bitevním polem politických stran.⁴⁴

Dějiny všedního dne a spor o historizaci národního socialismu

Proniknutí politologicky a sociologicky fundovaných pojmů do moderních dějin, podporované funkcionalistickou školou, avšak i všeobecné potíže při vysvětlování systematických teorií vedlo paralelně s těmito diskusemi ke vzniku dnes široce známého protisměru, tak zvaných dějin všedního dne. Jeho zastánci pocítovali na počátku 80. let, že se výklady historiků nekryly se zkušenostmi těch, kterých se to týkalo – dodejme, že především Němců. Novým cílem snažení mělo

⁴² ROTH, *Historisierung*, s.12. To platí také o příspěvcích Wenera Röhrse, v: Brigitte Berlekamp/Werner Röhr (ed.), *Terror, Herrschaft und Alltag im Nationalsozialismus*, Münster 1995. K zásadní kritice těchto hodnocení srov. Norbert FREL, *Wie modern war der Nationalsozialismus?*, v: GG 19 (1993), s. 367–397, zde s. 369n. a s. 375.

⁴³ Např. Werner RÖHR, *Einleitung. Sozialgeschichtliche Faschismusforschung auf dem Hintergrund der Kontroverse zwischen Alltags- und Sozialgeschichte*, v: Berlekamp/Röhr, *Terror*, s. 13.

⁴⁴ Srov. Hans MOMMSEN, *Aufarbeitung und Verdrängung. Das Dritte Reich im westdeutschen Geschichtverständnis*, v: Diner, Ort, s. 82.

být spojení historické životní zkušenosti s vědeckou analýzou. K tomu patřilo intenzivnější pozorování různých oblastí každodenní opozice, obranného uzavření sociokulturního prostředí vůči národně-socialistickému pronikání, ale i analýza takové sféry, jako např.: udržování kontaktu s ním, kolaborace, pasivita a snaha nechtít nic vědět.⁴⁵

Stanovit jasný předěl od předchozích stupňů bádání o národním socialismu by bylo asi obtížné. To je vidět mj. z toho, že v osobě Martina Broszata a Iana Kershawa zde byly důležité osobní vztahy mezi staršími a novějšími badatelskými směry. Naproti tomu se mohl stěží rozvinout samostatný teoretický základ pro dějiny všedního dne. Programový obrat ve znamení dějin všedního dne mohl mít tak velký význam jenom proto, že se úzce přimkl k hnutí 70. let a v lokálním rámci získal pevnou základnu. V tom je třeba vidět další významný doklad úzkého spojení takzvaných změn v orientaci historické vědy se změnou politické a společenské kultury ve Spolkové republice. Za pozitivní výsledek novodobé orientace historické vědy na všední den však můžeme s jistotou uvést, že díky tomu lze zachytit přesněji než dříve „šedé zóny všedního dne“, tedy poměr mezi podřízeností a jednáním z vlastního popudu, především však míru pasivity a spoluviny.⁴⁶

Teoretické otázky předchozích diskusí o možnostech a hranicích dějin všedního dne však mohly být uvedeny na pořad dne teprve díky diskusi o historizování národního socialismu, která se rozvinula v r. 1988 mezi Martinem Broszatem a Saulem Friedländerem na stránkách *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*.⁴⁷ Broszatova výzva z r. 1985, která debatu rozpoutala, vycházela z dojmu, že už se moralita postižení nacistickou minulostí značně vyčerpala. Cílem musí být podle něj naopak to, že se „oněm dvanácti letům nebude nadále přisuzovat

⁴⁵ Charakter programu zde má předmluva Detleva Peukerta/Jürgena Reulecka (ed.), *Die Reihen fest geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*, Wupertal 1981. Viz také úvodní poznámky Martina Broszata v *Bayern in der NS-Zeit*, Bd. 1: *Soziale Lage und politisches Verhalten der Bevölkerung im Spiegel vertraulicher Berichte*, ed. v. Martin Broszat u.a., München 1977, s. 11–19.

⁴⁶ Viz k tomu naposledy Alf LÜDTKE, *Die Praxis von Herrschaft: Zur Analyse von Herrschaft und Mitmachen im deutschen Faschismus*, v: Berlekamp/Röhr, citát s. 240.

⁴⁷ Dopisy Broszata a Friedländera jsou otištěny v: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 36 (1988), s. 339–372.

mylné negativní postavení v centru německých dějin, ze kterého se dají líčit předchozí nebo následující periody jenom jako prefašistické nebo postfašistické“. Proti tomu hájil Broszat zpracování, které jednotlivé periody přesahuje, zvláště také proto, aby dosáhl „oživení historických vzpomínek“.

Na těchto argumentech bylo nápadné jejich těsné spojení s metodickými úvahami. Broszat říká, že nechápe pojem historizování jako cestu historického názoru místo porozumění, jako názoru ve smyslu distancujícího se, analytického vysvětlení a objektivizace, jak byl chápán ve starším historismu, ale také „jako subjektivní přivlastnění a jako dodatečné dovršení minulých činů, postižení a pochybení“. Friedländer se však ptal, kde je hranice pochopení, které žádá Broszat. V kriminální oblasti nejsou podle něj problémy, ale jak je to – s narážkou na publikaci Andrease Hillgrubera⁴⁸ – s jednotkami Wehrmachtu, které byly v r. 1944/45 na východní frontě?

Skutečnost, že spor mezi Broszatem a Friedländerem nemohl dospět ke konsenzu, by se dala vysvětlit tím, že těžiště zkoumaných skupin kladli oba diskutující jinam. Zatímco se Broszat, v neposlední řadě na pozadí výsledků bavorského projektu, zasazoval o přesnější a obsáhlejší zachycení každodenních zkušeností, aby se mohla opustit představa všeobjímající vlády násilí, trval Friedländer na „politickém primátu“. Podle jeho názoru měly ostatní formy podání tendenci všední den za nacismu relativizovat. V tomto protikladu se potvrdila výchozí situace, kterou popsal Dan Diner jako takřka nevyhnutelné dilema: Čím mikroskopičtější historický přístup zvolíme, tím spíše jsou zdůrazněny prvky kontinuity a normality, a tím spíše se odráží životní zkušenosti většiny společnosti. Když se místo toho soustředíme naopak na velké události, všímáme si spíše perspektivy obětí.⁴⁹

Broszatova výzva se jevila problematická také z jiných důvodů. Ve zpětném pohledu fungovala jako příhodné vyjádření, kterého mohli používat další historikové, třebaže se zcela jinými záměry. Například

⁴⁸ Andreas HILLGRUBER, *Zweierlei Untergang, Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, Berlin 1986.

⁴⁹ Dan DINER, *Perspektivenwahl und Geschichtserfahrung. Bedarf es einer besonderen Historik des NS*, v: Pehle, Ort, s. 110.

radikálně esotericky působící Ernst Nolte používal v historickém sporu, na jehož vzniku se spolupodílel, stále více formulace o nezbytnosti historizování, ačkoli právě on ve skutečnosti usiloval spíše o historickou relativizaci národního socialismu ve srovnání s masovým vyvražďováním, kterého se dopouštěli bolševici. Nolteho čistě ideově-historicky podložený klíčový argument, že souostroví Gulag bylo logickým a faktickým předchůdcem masového vyhlazování Židů⁵⁰, však v podstatě nepřijímají ani sami historikové, kteří se jinak ve známém Historikerstreitu hlásili k Noltemu.

S další formou relativizující historiografie národního socialismu přišla skupina mladších historiků, narozených převážně v 50. letech. Pod rouškou „zvěcnění diskuse“ se od 80. let obraceli proti údajně převládajícímu moralizujícímu trendu myšlení. Tato diskuse úzce souvisela a souvisí se znovu nastolenou diskusí o modernizaci, podle níž znamenaly kroky sociální politiky za národního socialismu výrazné zlepšení vůči předchozím etapám. Konkrétně Rainer Zitelmann objevil v Hitlerovi uvědomělého modernizátora, který chtěl odstranit třídní rozdíly a zlepšit sociální mobilitu a životní podmínky mas.⁵¹ Zitelman však staví svůj zájem o poznání čistě afirmativně, a vůbec nepočítá s všudypřítomným rasismem a antisemitismem, jak už na to upozornil Norbert Frei.⁵² Pro tento přístup jsou dále charakteristické názory tří vydavatelů, Backeho, Jesseho a Zitelmanna ve sborníku z roku 1990, kde pod heslem modernizace uvádějí: „Zatímco byla menšina ‚rasově‘ vyčleněných, politických oponentů a jiných okrajových skupin pronásledována, pokořována a nakonec ‚vyloučena‘, k sociálním požadavkům dělnictva režim přihlížel vysokou měrou.“⁵³ Zitelmann a na jiném místě také Michael Prinz dospěli k závěru, že Hitler,

⁵⁰ K tomu viz „Historikerstreit“. Die Dokumentation um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, 2. Aufl., München 1987, v němž jsou uvedeny Nolteho argumenty a argumenty jeho protivníků a přívrženců.

⁵¹ Rainer ZITELMANN, *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs*, Stuttgart 1991 (1987).

⁵² Norbert FREI, *Wie modern war der Nationalsozialismus*, v: GG 19 (1993), s. 374n.

⁵³ Uwe Backes u.a. (ed.), *Was heißt „Historisierung“ des Nationalsozialismus?*, v: *týž, Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*, 2. Aufl., Frankfurt/Berlin 1992, citát s. 41.

Ley, Goebbels a Speer zastávali poměrně moderní názory, čímž se rozumí pokračování v sekularizaci, zmírňování tradičních forem sociální nerovnosti, ale také hospodářský růst a racionalizace masové produkce.⁵⁴

Ve výzkumu nemohla dopadnout reakce na tyto názory jinak než většinou jednomyslně negativně. Uvedení autoři používají modernizačního žargonu a neověří si přitom obecně běžné indikátory pro zkoumání daných otázek vzhledem k jejich reálné hodnotě. Již z tradiční perspektivy kritiky pramenů vidíme, že vysoké hodnocení sociálně-politického programu německé dělnické fronty vedené Leyem je velmi problematické. Hans Mommsen ukázal v této souvislosti zcela jasně, že je přímo absurdní „dávat do jedné řady vzletné vize režimu o budoucnosti se skutečně realizovanou politikou“, když národní socialismus nakonec usiloval o dodržování tradičních politických a sociálních struktur.⁵⁵

Nyní se však musíme ptát, proč se zde mladší autoři tak flagrantním způsobem prohřešili proti tradičním kritériím vědeckého pojmosloví a jak si vysvělit – což je ještě závažnější – jejich naprosté přehlížení vyhánění a genocidy? Lze se domnívat, že na jedné straně tento postoj odráží sebevědomí mladších autorů, kteří si myslí, že z celkově rostoucí skepse vůči moderně mohou získat oprávnění k novému hodnocení domnělých modernizačních činů nacistického režimu.⁵⁶ Navíc se zde může uplatnit i opětovné navázání na starší tradice v německé historické vědě. Němečtí historikové se léta, ne-li desítky let vyhýbali zpracování tématu holokaustu v přiměřené vědecké formě.⁵⁷ Dokonce mezi samotnými odborníky se mnoho pozděj-

⁵⁴ Michael Prinz/Rainer Zitelmann, (ed.), *Nationalsozialismus und Modernisierung*, Darmstadt 1991, s. VIIIIn.

⁵⁵ Hans MOMMSEN, *Noch einmal: Nationalsozialismus und Modernisierung*, v: GG 20 (1995), s. 391–402, zde s. 399.

⁵⁶ To je explicitní důvod, který Zitelmann a Prinz uvádějí ve své velmi diskutabilní publikaci, *Nationalsozialismus und Modernisierung*, s. VIIIIn. Srov. k tomu zásadní kritiku Hanse Mommsena, *Modernisierungsdebatte*, zvl. s. 393, a ostré odsouzení Christofa Dippera, *Modernisierung und Nationalsozialismus*, v: NPL 36 (1991), s. 450–456.

⁵⁷ Srov. k tomu naposledy Werner BERGMANN, *Die Reaktion auf den Holocaust in Westdeutschland von 1949 bis 1989*, v: GWU 43 (1992), s. 327–350, a Otto D. KULKA, *Die deutsche Geschichtsschreibung über den Nationalsozialismus und die „Endlösung“*, v: HZ 240 (1985), s. 599–640.

ších výsledků bádání stalo součástí všeobecného vědění teprve se zpožděním. V tom je třeba hledat hlavní příčinu prudkosti současných diskusí, kterou podněcují zvláště otázky kolem Osvětimi.

Historizování Osvětimi

Ještě ve studii Eberharda Jäckela *Hitlers Herrschaft* se nacházejí úvahy o vzniku „konečného řešení“ pod nadpisem „Cesta z dějin“. V této souvislosti zdůvodňuje Hans Mommsen v jednom článku z roku 1983 dnes známou formulaci o „realizaci utopie“. Proti představě programu na zničení Židů, který navrhl a prosazoval Hitler, jak zdůrazňoval zvláště Jäckel, rozvinul Mommsen na tomto místě tezi o komplexní součinnosti ideologických představ Hitlera a jiných nacistických vůdců, kteří uvedli v chod proces masového vyvražďování teprve na základě toho, jak se problém sám vytvořil a kvůli ctižádosti Hitlera a jeho satrapů z SS. Také Martin Broszat mluvil v této souvislosti o „propagandistické metaforice“, která v jeho interpretaci, tak jako u Mommsena, byla realizována teprve pod tlakem spontánně vytvořené blokády.⁵⁸

Rovněž diskuse mezi Broszatem a Friedländerem se v jádru k této otázce přibližovala, ale nikdy ji nedokázala skutečně zodpovědět. Od toho odváděly částečně samy Broszátovy kritiky, neboť v jeho způsobu nazírání měly vzpomínky na holokaust tendenci ke zpětnému vytváření nové hierarchie a nového uspořádání historicky relevantních faktů (tzn. že od Osvětimi se zpětně odvíjejí celé dějiny Třetí říše). Proto se Broszat přimlouval za to, „aby se využila zčásti skutečně irelevantní paralela mezi relativně nepolitickou životní normalitou a mezi diktátorskými požadavky a pronásledováním ze strany režimu jako předmět otázek a dalších úvah historiků.“⁵⁹

⁵⁸ Eberhard JÄCKEL, *Hitlers Herrschaft*, Stuttgart 1981, s. 123–146; Martin BROSZAT, *Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus*, v: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 18 (1970), s. 392–409; Hans MOMMSEN, *Die Realisierung des Utopischen. Die Endlösung der Judenfrage im „Dritten Reich“*, v: GG 9 (1983), s. 381–420, zde s. 399.

⁵⁹ Tak Martin Broszat Saulu Friedländerovi ve svém dopise ze 4. Dez. 1986, otištěno v: VfZ 36 (1988), s. 365.

Byli však Němci národem zcela „normálních viníků“? Tak zní opravdu nejdůležitější otázka, se kterou nepřišel jako první Goldhagen, nýbrž ji už nastolil nedávno předtím Christopher Browning, Omer Bartov, Götz Aly a nedávno Ulrich Herbert.⁶⁰ Dá se říci, že se ani jeden z historiků předtím neodvážil analyzovat motivy prostého viníka a jeho svět představ, to znamená, že se nikdo neodvážil napsat něco jako každodenní dějiny genocidy. Goldhagen to činí velice zevrubně a rozšiřuje tuto práci o dodnes málo známé pochody smrti po zrušení vyhlazovacích a koncentračních táborů. Jeho hlavního záměru se však už předtím chopili jiní výše jmenovaní autoři.

Christopher Browning se ve své práci o rezervním policejním praporu 101 pokusil na základě protokolů o výslechu policejní ústředny v Ludwigsburgu zachytit proces, v němž se z „normálních otců rodin“ mohli stát suroví vrazi. Zjišťuje, že důležitým předpokladem k tomu je „odlidštění člověka“, které umožnilo viníkům psychicky se distancovat.

Podobně popsal Bartov zbrutalizování bojů na východní frontě přičiněním oddílů Wehrmachtu. Vzhledem k neúspěchu strategie bleskové války v zimě roku 1941/42 se podle Bartova rozpadaly sociálně vymezené jednotky. Ty byly rozpuštěny a místo toho byly ideologizovány podle konceptu bojového společenství. Vedení Wehrmachtu dalo přitom volnost brutalitě vůči nepříteli a vůči civilnímu obyvatelstvu jako vědomému ventilu. Bartov však zdůrazňuje, že tradiční pravidla lidskosti pozbyla platnosti již v původní společnosti.

K jasnější představě o tom, jak do sebe zapadalo přesídlování, vysídlování, selekce a genocida, přispěl svými studiemi především Götz Aly. Na způsobu, jakým Aly postupoval, je z hlediska historiografického nápadná především nová perspektiva. Tato perspektiva musí být, jak autor konstatoval, iritující, neboť jde o interní pohled správců a plánovačů mašinérie smrti. „Co se však muselo jevit obětem jako

⁶⁰ BROWNING, Christopher R., *Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die „Endlösung“ in Polen*, Reinbek 1993 (angl. 1992 pod názvem *The Ordinary Men*); OMER BARTOV, *Hitler's Army. Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*, Oxford 1991; GÖTZ ALY, *„Endlösung“. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt 1995.

strašný důsledek byrokracie smrti“ říká Aly, „vypadalo v očích viníků zcela jinak“. Zde se tytéž dějiny představují jako dějiny řady porážek, nikoli dosažených národních cílů. To co se událo, říká Aly, a téměř se pragmaticky distancuje od dosavadního bádání, je přístupné analýze „obvyklými historiografickými prostředky.“⁶¹

Shrneme-li nové perspektivy, které přinesl Aly a další historikové, objeví se nám vedle mnoha dílčích výsledků jedno zcela významné zjištění: k hlavním viníkům „konečného řešení“ se už nyní nepočítají jen známé nacistické veličiny, příslušníci oddílů zvláštního nasazení a personál koncentračních táborů, nýbrž se zde dostávají do centra pozornosti prostí viníci a funkcionářská elita ze všech oblastí, jak teoretikové tak i praktikové konečného řešení. A jedna ze znepokojujících otázek musí znít: Proč se tyto oblasti a tyto skupiny lidí zkoumají podrobněji teprve nyní? Životopis Ulricha Herberta o Werneru Bestovi, autoru Boxheimerských dokumentů z r. 1931 a jednoho z nejdůležitějších mužů vedle Heydricha snad může být klíčem k odpovědi na tuto otázku. Best byl po válce aktivní jako jeden z organizátorů kampaně za všeobecnou amnestii nacistických zločinců. Tím se dostáváme zpátky k výchozímu bodu našich úvah v úvodu této práce, totiž k otázce poměru politické kultury ve Spolkové republice a možností a historického bádání o národním socialismu po roce 1945.⁶²

Na závěr je možno konstatovat, že spory historiků o národním socialismu po roce 1945 byly bez výjimky úzce spojeny s politickými, společenskými a kulturními změnami ve Spolkové republice. Důležité posuny v bádání o moderních dějinách nelze pochopit bez přihlídnutí ke změnám veřejných postojů. Zdá se, že důležitým předělem jsou zde spíše šedesátá a sedmdesátá léta než léta padesátá. Diskuse o národním socialismu byly kromě toho odrazem změn ve struktuře oboru, odrazem postupného přesouvání těžiště z původně politických dějin nejprve na dějiny společnosti a později také na dějiny všedního dne, a byly také odrazem snah o pevnější teoretické základy historické vědy. Z hlediska časového se tyto změny prosadily v mo-

⁶¹ ALY, „*Endlösung*“, s. 95 a s. 374.

⁶² Ulrich HERBERT, *Werner Best*, 2. vyd., Bonn 1996.

derních dějinách později než v ostatních oblastech historické vědy. Výsledky dlouhého procesu potlačování diskuse o národním socialismu v německé historiografii, který se protáhl do 60. let, je však třeba modifikovat. Například není asi náhodou, že se dnes znovu více přihlíží k názorům starší generace historiků. Nepřekvapí proto ani, že otázka kontinuity v německé historické vědě přes hranice roku 1945, vyvolává nyní nový badatelský zájem.⁶³

⁶³ Na toto téma jsou charakteristické příspěvky ve sborníku Lehmann/HornMelon, *Paths of Continuity*.

KE STAVU TEORETICKÉ DISKUSE V HISTORICKÉ VĚDĚ

ERNST HANISCH

Kultura dějin

Historická věda je jen jednou ze složek historické kultury. Historickou kulturou se přitom rozumí všechny formy, ve kterých je přítomno vědění o minulosti.¹ Patří sem ústní vyprávění, ať v rodině nebo při hospodském posezení, patří sem různá památná místa, která přes svoji mlčenlivost vypovídají o mnohém, například Mauthausen, patří sem i zvučné hlasy médií. Nejúspěšnější kurz historie v Rakousku uspořádal Hugo Portisch na stanici Österreich II, říkám to bez závidi. V takové změti hlasů a v takovém přívalu obrazů se historická věda musí osvědčit ve všech směrech. Vykonává něco jako kritický dohled nad kolektivními vzpomínkami.² Jejím úkolem není hledat, nýbrž objasňovat, obezřetně a nezaujatě zvažovat všechna stanoviska.³ Historik Karl Lechner v roce 1946 u příležitosti oslav 950. výročí vzniku Rakouska snil o jeho věčné úloze, jež spatřoval v poslání Rakouska uskutečnit Boží záměr. Lechner však nakonec svůj úkol nesplnil – stal

¹ Wolfgang HARTWIG, *Geschichtskultur und Wissenschaft*, München 1990.

² Jacques Le GOFF, *Geschichte und Gedächtnis*, Frankfurt/M. 1992.

³ Jürgen KOCKA, *Geschichte und Aufklärung*, Göttingen 1989; Hans-Ulrich WEHLER, *Geschichtswissenschaft heutzutage: Aufklärung oder „Sinnstiftung“?* V: tentýž, *Die Gegenwart als Geschichte*, München 1995, s. 189–201.

se z něj jen další ideolog.⁴ Stejně jasně se historická věda musí postavit proti černému mýtu o Rakousku, který nyní vládne v intelektuálních rozpravách: Rakousko jako bašta všeho špatného, Rakousko jako „společnost vrahů“, či jak znějí všechna ta libá označení.⁵ Osvědčený prostředek jako je historické srovnávání vytváří vztahy, které působí proti takovým mýtům, jak zlatým tak černým.

Funkce kritické kontrolní instance se také naprosto neomezuje jen na moderní dějiny. Groteskně nabubřelé sebevědomí moderních dějin je v nebezpečí, že zúží historické hloubkové perspektivy a sedne na lep příliš módnímu nereflektovanému používání pojmů, představ a ideologemů.⁶ Tato objasňovací funkce historické vědy je však dnes předmětem diskuse v intelektuální postmoderně. Dovolte, abych začal trochu zešíroka.

Dvě velké teoreticko-metodické diskuse

Teoreticko-metodického repertoáru německy mluvící historické vědy se zlom v roce 1945 dotkl jen málo. Vítr, který ve třicátých letech tak pronikavě rozvířil francouzskou historickou vědu, pronikal do německy mluvícího prostoru jen slabě. Jistě, našli se historikové, kteří se v padesátých letech snažili nalévat mladé víno do starých měchů: Theodor Schieder, Werner Conze, Otto Brunner – poslední jméno poukazuje ostatně na intelektuální škody, ke kterým také při denacifikaci v Rakousku docházelo. Paradigma poněkud zmodernizovaného historismu, který se přizpůsobil demokracii, zůstalo jako celek nesporné.⁷

⁴ Gernot HEISS, „*Eine Kette von Begebenheiten*“, v: *Das Millenium. Essays zu Tausend Jahre Österreich*, Wien 1996, s. 18. Zcela jinak srov. úvod: Richard G. Plaschka a Gerald Stourzh v: *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute*, Wien 1995.

⁵ Ernst HANISCH, „*Selbsthaß*“ als Teil der österreichischer Identität, v: *Zeitgeschichte* 23 (1996).

⁶ Dobrým opačným příkladem je nástupní řeč Josefa Ehmera na univerzitě v Salzburgu z 9. ledna 1996: „Alter und Generationenbeziehungen. Historische Betrachtungen zu aktuellen Problemen.“

⁷ Hans-Ulrich WEHLER, *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung*, Göttingen 1980; Georg G. IGGERS, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*, Göttingen 1993, s. 4–62.

Změna nastala v 60. letech. Nová generace chtěla nové dějiny. Chtěla kritickou historickou vědu s emancipačním záměrem, jak svorně pateticky žádala. Povstalecké nálady 60. let – heslo generace roku 1968 – podporovaly hledání nového paradigmatu; tendence, jako byla recepce nedogmatických marxistických pozic a setkání s americkou sociologií, podněcovaly novou formu historiografie, která se brzy začala označovat jako historická sociologie. Protože její hlavní protagonisté Hans-Ulrich Wehler a Jürgen Kocka byli brzy povoláni do Bielefeldu, mluvilo se také o Bielefeldské škole.⁸

Charakteristickým rysem této školy bylo výrazné teoretické sebevědomí a odvaha pouštět se do reflektujících i polemických debat, otevřenost vůči jiným sociálním vědám, zdůrazňování strukturních dějin proti dějinám událostí, podpora hospodářských a sociálních dějin proti dějinám politickým, upřednostňování sociologických kategorií ‚analýza‘ a ‚vysvětlení‘ před historickými kategoriemi ‚vyprávění‘ a ‚porozumění‘. Jak už patří k vytváření nového paradigmatu, představitelé sociálních dějin⁹ – tak sami sebe nazvali – obsadili brzy vlivné katedry, obklopili se svými studenty, vydávali svůj časopis „Geschichte und Gesellschaft“ a svoji publikační řadu a organizovali svůj aparát citátů.

Vliv tohoto paradigmatu se nakonec ukázal účinným. I takový teoretický protivník jako Thomas Nipperdey, který se snažil založit reflektovaný neohistorismus, přece jen ve svých velkých Německých dějinách (s úvodní provokativní větou: „Na počátku byl Napoleon“) podlehl kouzlu sociálních dějin.¹⁰ Byla by to napínavá práce a navíc pěkná intelektuální zábava sledovat, jak byly psány Wehlerovy Dějiny společnosti a Nipperdeyovy Německé dějiny ve vzájemné konkurenci

⁸ S rozličnými odstíny: Hans-Ulrich WEHLER, *Zur Lage der Geschichtswissenschaft in der Bundesrepublik 1949-1979*, v: tentýž, *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung*, Göttingen 1980, s. 13-41; Winfried SCHULZE, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, München 1993; pro rakouské prostředí: Günter FELLNER, *Ludo Moritz Hartmann und die österreichische Geschichtswissenschaft*, Wien 1985.

⁹ Jürgen KOCKA, *Sozialgeschichte. Begriff, Entwicklung, Probleme*, Göttingen 1986.

¹⁰ Thomas NIPPERDEY, *Deutsche Geschichte*, 3. Bde., München 1983/1992, zde 1. Bd. s. 11; tentýž, *Nachdenken über die deutsche Geschichte*, München 1986.

¹¹ Hans-Ulrich WEHLER, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 3. Bde., München 1987/1995.

a jak si navzájem replikují¹¹. To si zde však musím odříci. Zkušebním polem nové historie bylo celé dlouhé 19. století, otázka zvláštní německé cesty (Sonderweg) a s tím spojená otázka: Jak se mohl dostat ve vysoce industrializované a vysoce civilizované společnosti k moci národní socialismus?¹²

Tato nová ortodoxie se stala v 80. letech předmětem útoků. I zde to byl zčásti problém generační. Ekonomickou stagnací a přerušením budování univerzit se vysoce kvalifikovaní historikové ocitli na okraji akademického života. Pomocí historických dílen se podle anglického vzoru pokoušeli založit hnutí „dějiny zdola“, či „kopej tam, kde stojí“. První rovina, která zahrnovala rozličné proudy, se nazývala „dějiny každodennosti“ a byla se vši rozhodností zaměřena proti strukturálním dějinám bielefeldské školy.¹³ Jak se dalo čekat, následovala okamžitě papežská klatba (Pan Wehler, vůdčí osobnost mého vědeckého života, mi ráčí prominout. Celá pointa přitom spočívá právě v tom, že Wehler dává rozhodně přednost interpretační linii antikatolické a já jako rakouský katolík se zjevně bez pojmu „papež“ neobejdu). V každém případě vyslovil Wehler tuto klatbu na exponovaném místě, v týdeníku „Die Zeit“, oblíbeném listu německé inteligence. Mluvílo se o sociálně romantických, sentimentálních vyznáních něčeho, čemu říkají „small is beautiful“, o lesklých zelenavých mýdlových bublinách, o citově silných, ale duchem slabých „bosých historických“.¹⁴

Meze hospodářského růstu, na které ukázala ropná krize a ekonomická stagnace od poloviny 70. let, vedly k ostré kritice teorií modernizace, které s různými odstíny určovaly perspektivy bádání historické sociologie. Nastupující změna perspektivy se odvrátila od strukturálních a procesních dějin, které prohlásila za „studené“ a „odlidštěné“. Jako pole pro své bádání objevila malé životní světy, poku-

¹² Helga GREBING, *Der „deutsche Sonderweg“ in Europa 1806–1945. Eine Kritik*, Stuttgart 1986.

¹³ *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, ed. A. Lüdtke, Frankfurt/M. 1989; Peter BORSCHHEID, *Alltagsgeschichte – Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit?* v: *Sozialgeschichte in Deutschland*, ed. Wolfgang Schieder, 3.Bd., Göttingen 1987, s. 78–100.

¹⁴ Hans-Ulrich WEHLER, *Alltagsgeschichte. Königsweg zu neuen Ufern oder Irrgarten der Illusionen?* v: *tentýž, Aus der Geschichte lernen?*, München 1989, s. 130–151.

silu se ponořit do proudu subjektivity a postavila dějiny zkušenosti, mikrohistorické „dějiny v malém“ proti makrohistorickým dějinám společnosti.¹⁵ Na německém sjezdu historiků v Berlíně v r. 1984 pak došlo k rozhodující kontroverzi. Hans Medick, teoreticky vyzbrojený představitel dějin každodenního života, už nehledal argumenty v ekonomii a sociologii – velkou inspirací zde byl Max Weber –, nýbrž v etnologii.¹⁶ Za zázračnou metodickou zbraň byl považován „těsný popis“ (thick description) Clifforda Geertze, modelovými dějinami byla kniha Carlo Ginzburga „Sýr a červi. Svět mlynáře kolem roku 1600“.¹⁷

Společným zůstal zpočátku společensko-historický přístup, avšak časem se těžiště přesunulo od sociálních věd ke studiím o kulturních praktikách. S nástupem historické antropologie se pak vynořilo nové paradigma zároveň s časopisem stejného názvu, které na sebe vázalo stále více badatelských kapacit.¹⁸ Dějiny monarchie jsou podle nich stejně důležité jako dějiny monarchie nebo dějiny dělnické třídy.¹⁹ Byla to fascinace tím, co je cizí, co je vzpurně umíněné, co stojí stranou, co se vzpírá hladkému procesu modernizace. Feministická historie, jeden z nejvíce expandujících proudů v toku historie, se vydala podobným směrem.²⁰

¹⁵ Jürgen KOCKA, *Sozialgeschichte zwischen Struktur und Erfahrung. Die Herausforderung der Alltagsgeschichte*, v: tentýž, *Geschichte und Aufklärung*, s. 29–44.

¹⁶ Důležitý příspěvek: Hans MEDICK, „Missionare im Ruderboot?“ *Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte*, v: *Geschichte und Gesellschaft* 10 (1984), s. 295–319.

¹⁷ Clifford GEERTZ, *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*, Frankfurt/M. 1987; Carlo GINZBURG, *Der Käse und die Würmer. Die Welt eines Müllers um 1600*, Frankfurt/M. 1979. Česky jako *Sýr a červi. Svět mlynáře kolem roku 1600*, Praha 2000.

¹⁸ Wolf LEPENIES, *Probleme einer Historischen Anthropologie*, v: *Historische Sozialwissenschaft*, ed. Reinhard Rürup, Göttingen 1977, s. 126–159; Dieter GROH, *Anthropologische Dimensionen der Geschichte*, Frankfurt/M. 1992; *Das Schwein des Häuptlings. Beiträge zur historischen Anthropologie*, ed. Rebekka Habermas, Berlin 1992. Časopis *Zeitschrift historische Anthropologie* vychází od roku 1993.

¹⁹ *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie*, ed. Winfried Schulze, Göttingen 1994, s. 10.

²⁰ *Geschlechterverhältnisse im historischen Wandel*, ed. Hanna Schissler, Frankfurt/M. 1993; 18th International Congress of Historical Sciences 1995. *Proceedings*, Montreal 1995, s. 47–64.

Postmoderna a „lingvistický obrat“

Spory se vyostřily, když se objevila postmoderna. Zde je nutné podívat se na anglosaskou diskusi.²¹

V jednom z klíčových textů postmoderny ohlásil Jean-Francois Lyotard konec „velkého vyprávění“. Myslel tím poselství osvěty a emancipace, byla však také míněna každá obsáhlá teorie, která by mohla tvořit strukturu dějin posledních staletí.²² Odmítá se „velké vyprávění“, protože eliminuje periferii události a popírá kreativitu difference a požaduje koherenci dějin, která ve skutečnosti neexistuje, a vyhýbá se hlubším, podstatným otázkám.²³

Výklad přítomnosti jako postmoderny byl pokusem najít odpověď na dluhy modernizace. Tato odpověď vycházela z umění, architektury a literatury, která se v 70. letech domnívala, že prostředky umělecké avantgardy byly vyčerpány a že je nezbytné najít nový hravý způsob, jak se stavět k epochám a stylům.²⁴ Odtud pronikl postmoderní diskurs do duchovních a sociálních věd. To, co dávalo jasný smysl jako označení uměleckého a intelektuálního hnutí, narazilo v sociologii na aporii, neboť západní proces modernizace pokračoval nezadržitelně dále. Poselství o konci metavyprávění však našlo určitou odezvu u postmarxistů a postosmašedesátníků, kteří museli zpracovat zhroucení svých nadějí.

Dominance sociologie se octla v kleštích především v USA. Politické klima určoval nový konzervativismus, který obviňoval sociologii z toho, že zničila mýtus amerických dějin, že poskvrnila slávu Ameriky a že zbavila trůnu hrdiny;²⁵ na druhé straně přivedla demokratizace

²¹ Georg G. IGGERS, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert*, s. 87–96; tentýž, *Zur „linguistischen Wende“ im Geschichtsdenken und in der Geschichtsschreibung*, v: *Geschichte und Gesellschaft*, 21 (1995) s. 557–570. Já zde používám části ze svého článku „Die lingvistische Wende“. *Geschichtswissenschaft und Literatur*, vyšlo 1996.

²² Jean-Francois LYOTARD, *Das postmoderne Wissen*, Wien 1986, s. 112.

²³ Dorothy ROSS, *Grand narrative in American Historical Writing: From Romance to Uncertainty*, v: *The American Historical Review* 100 (1995), s. 651–677.

²⁴ Wolfgang WELSCH, *Unsere postmoderne Moderne*, Weinheim 1987; Angela McROBBIE, *Postmodernism and Popular Culture*, London 1994.

²⁵ *Journal of Social History. Special Issue: Social History and the American Political Climate*, vol. 29. Supplement.

a otevření univerzit v 60. letech do vědy jiné sociální vrstvy, nová etnika a především také ženy, což podpořilo multikulturní perspektivy a radikálně zpochybnilo charakter západní civilizace jako modelu. Obžaloba relativistů zní: sociální vědy jsou jen sociální konstrukt, řada lingvistických konvencí, vypracovaná mocenská hra, aby si Západ zajistil bohatství na této zemi.²⁶

100. svazek vlivné „The American Historical Review“ tento vývoj velmi pěkně odráží. Frontispis ukazuje redakci z r. 1895: důstojní pánové s tuhými límečky, v doprovodu svých dam; redakce z r. 1995 je neuspořádaný houf mužů a žen v košilích a džínách. Text obsahuje kritickou námitku vůči velkým vyprávěním amerických dějin, hlasy roditelů Američanů a Afroameričanů a Dominika LaCapry, s nímž se ještě setkáme v souvislosti s jeho s programovým textem o dějinách, jazyce a čtení. Jeho typologie historické četby vnáší totiž do diskuse nový rozměr. Z toho, že LaCapra chápe interpretaci dekonstrukce jako kreativní „strong misreading“, (inspiroval se u Derridy a de Mana), musí empirickému historikovi běhat mráz po zádech.²⁷

Tím anglosaská diskuse vyvolala jiný obrat než diskuse německá, kterou určoval protiklad každodenních dějin a historické antropologie vůči historické sociologii. Tam se nestala vedoucí vědou etnologie – ačkoli model „těsného popisu“ nepřestal mít vliv – ale spíše lingvistika, sémiotika a literární věda. Jazyk se přitom chápe jako samoregulující systém znaků, který neukazuje na žádnou mimojazykovou skutečnost, ale je sám o sobě hierarchický. Jazyk je částí diskurzu o moci.²⁸ Zaměření na „jazyk“ se pokouší logicky interpretovat z pozice ekonomie, sociologie a politiky.

Kenneth Barkin označil tradici postmodernismu jako „německou“ ve svých základech. Postmodernismus byl sice vynalezen ve Francii a nadšeně přijat v USA, avšak za Foucaultem stál Nietzsche, za Lacanem Freud, za Derridou Heidegger, za Saussurem Frege.²⁹

²⁶ Joyce APPLEBY et al., *Telling the Truth about History*, New York 1995.

²⁷ Dominik LaCAPRA, *History, Language, and Reading: Waiting for Crillon*, v: *American Historical Review* 100 (1995), s. 811–819.

²⁸ Georg G. IGGERS, *Zur „linguistischen Wende“ im Geschichtsdenken und in der Geschichtsschreibung*, v: *Geschichte und Gesellschaft* 21 (1995), s. 557, s. 566.

Hranice mezi -ismy, tzn. mezi poststrukturalismem (Foucault), dekonstruktivismem (Derrida) a obratem v lingvistice (Saussure, Rorty) nejsou ostré. Dávat všem těmto tendencím jenom nálepku postmodernismu není zcela korektní, avšak zjevné nepřátelství vůči teorii modernizace – (a v historiografii pak nepřátelství vůči historické sociologii) – takovou typizaci dovoluje.³⁰

Diskuse o postmoderně se dotkla německé historiografie teprve později. Především to byl Jörn Rüsen, kdo se pokusil přijmout ve zprostředkující pozici výzvu postmoderny, a zachovat přitom „zásadní složky moderny, metodické racionality“.³¹ Radikální postmoderní jazykoví žongléři se proti tomu pokoušejí nahradit historickou kontextualizaci dekontextualizací. Místo stanoviska, které by mohlo být předmětem diskuse, tedy kritizovatelného, propagují absenci stanovisek. Záchranu hledají v roztržitosti a torzovitosti. Nechtějí hierarchii relevantního a méně relevantního. Popírají strukturu, proces, událost, sociální změnu, tedy stavební kameny sociologicky inspirované historické vědy; hloubkové dimenze zplošťují do blýskavého povrchu. Radikální postmodernistická teorie dějin sahá zpět k romantickému protestu proti osvětě, k „estetice fragmentu“ (Friedrich Schlegel). Podle ní podléhá každá syntéza tlaku konceptu, vypouští a nivelizuje; je proto odmítnuta jako „poslední vzepětí staré školy“ (Karl Stocker).³² Na místo syntézy, která postupuje hierarchicky, má nastoupit „anarchická (nebo ‚demokratická‘) suma nezávislých historických miniatur“.³³

²⁹ Kenneth BARKIN, *Bismarck in a Postmodern Age*, v: *German Studies Review* 18 (1995), s. 247.

³⁰ *Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion*, ed. Christoph Conrad, Stuttgart 1994.

³¹ Jörn RÜSEN, *Postmoderne Geschichtstheorie*, v: K. H. Jarausch u.a. (ed.), *Geschichtswissenschaft vor 2000. Perspektiven der Historiographieggeschichte, Geschichtstheorie, Sozial- und Kulturgeschichte. Festschrift für George G. Iggers zum 65. Geburtstag*, Hagen 1991, s. 32; tentýž, „Moderne“ und „Postmoderne“ als Gesichtspunkte einer Geschichte der modernen Geschichtswissenschaft, v: *Geschichtsdiskurs* 1. Bd., ed. Wolfgang Küttler u.a., Frankfurt/M. 1993, s. 17–30.

³² *Der lange Schatten der Historiographie oder: Barocke Aufklärung*, v: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 6 (1995), s. 91.

³³ Frank R. ANKERSMIT, *Historismus, Postmoderne und Historiographie*, in: *Geschichtsdiskurs*, 1. Bd., s.72.

Nizozemský filozof dějin Frank R. Ankersmit se pokouší chápat postmoderní teorii dějin jako radikalizaci historismu. Rankeův koncept dějin jako něčeho individuálně zvláštního se obrátil proti meta-vyprávění Hegelovy filozofie.³⁴ Ankersmit chce, aby moderní historická věda nepoužívala žádné globální teorie à la Hegel, ale jen kontrolovatelné teorie středního dosahu. Proto nachází svůj historiografický ideál v mikrohistorii, to znamená ve všem, co bylo dosud považováno za irrelevantní, triviální a periferní. Tato mikrohistorie podle něho reprezentuje už jenom sebe samu, a jako moderní (!) malířství nemá už ani ona žádný „předmět“, neodkazuje na žádnou realitu ležící mimo ni, nýbrž absorbuje realitu v zobrazování; v návratu k historismu je postmoderní historie povýšena na „umění“.³⁵ Dějiny už nejsou rekonstrukcí minulosti, nýbrž jsou kontinuální hrou se vzpomínáním. (Je třeba čestně přiznat, že praktikové mikrohistorie jako Hans Medick se od tohoto postmoderního fragmentarizování jasně distancovali³⁶.)

Mezi jazykovými kejklíři postmoderny a strážci starého pořádku vládne boj, který jedna feministická medievistka z Kolumbijské univerzity stručně charakterizovala pod titulem „Chvála fragmentů. Dějiny jako komedie“.³⁷

Jazyk a dějiny

Na tuto výzvu historická věda opravdu může reagovat, avšak bez hysterie. „Obratu v lingvistice“ by měl historik produktivně využívat, zejména proto, že bude nucen číst „texty“ opět přesněji, dále proto, že mu umožní přemýšlet o funkci a hranicích jazyka, který používá,

³⁴ Frank R. ANKERSMIT, *The Origins of Postmodern Historiography*, v: *Historiography between Modernism and Postmodernism*, ed. J. Topolski, Amsterdam 1994, s. 90.

³⁵ Frank R. ANKERSMIT, *History and Topology – The Rise and Fall of Metaphor*, University of California Press 1994, s. 122.

³⁶ Hans MEDICK, *Mikro-Historie*, v: *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie*, s. 43.

³⁷ Caroline Walker BYNUM, *Fragmentierung und Erlösung. Geschlecht und Körper im Glauben des Mittelalters*, Frankfurt/M. 1991, s. 16.

a konečně také proto, že jazyk mu za určitých okolností umožňuje podat dějiny novým způsobem. V podobě médií se objevila konkurence knihám. Vedle textového archivu nabízí moderní kultura dějin také obrazovou paměť: „visual history“ dobývá na trhu stále větší podíl. Televize stírá – zdánlivě – hranice mezi zažitou skutečností a fantazií, každopádně vyžaduje nové úsilí kritiky pramenů.³⁸

„Obrat v lingvistice“ opět upozornil historiky na to, že předěl mezi událostí a fikcí není železná opona. Samy prameny přenášejí fantastično, bez historikovy imaginace se neobejde žádné nalézání souvislostí mezi událostmi, žádná interpretace, která má nějaký obsah, žádná nová smělá vysvětlení; je to však kontrolovaná a kontrolovatelná fikce! Všechny pojmy a koncepty historické vědy jsou do určité míry „konstrukty“, jsou závislé na položení otázky.³⁹ Hranice mezi fakty a fikcí však existuje a je pro historika životně důležitá. Mezi literaturou, rétorikou a historií je rozdíl, který nelze překlenout. Jakmile si historik formuluje svoji otázku, musí se pustit do tvrdé práce při vyhledávání a kritice pramenů. Úrovně reality, ke které se jednotlivé prameny vztahují, musí být od sebe přísně odděleny. Literární texty podléhají jiným zákonům než texty vědecké. Historicko-vědecké výpovědi podléhají „právu pramenů na veto“ (Reinhard Koselleck) jako poslední instanci, a musí zůstat intersubjektivně ověřitelné; literární texty mají dovoleno mnohem více volnosti při zacházení s realitou. Na tomto rozdílu musíme znovu důrazně trvat. Jen tento rozdíl, který zajišťuje metodickou kontrolovatelnost při výzkumu, zaručuje vědecky racionální jádro historie.

Zvláštní zájem poutá diskuse Marwicka s Whitem. Athur Marwick, který napsal klasický úvod do historiografie (The Nature of History 1990³), v jedné polemice vytkl obecně postmodernistům, že ve svých metahistorických spekulacích zcela zanedbávají praxi empiricky pra-

³⁸ Jörn RÜSEN, *Postmoderne Geschichtstheorie*, s. 34; R. SCHÖRKEN, *Begegnung mit Geschichte. Von außerwissenschaftlichen Umgang mit der Historie in Literatur und Medien*, Stuttgart 1995.

³⁹ Hans Robert JAUSS, *Der Gebrauch der Funktionen. Formen der Anschauung und Darstellung der Geschichte*, v: *Formen der Geschichtsschreibung*, ed. Reinhart Koselleck, München 1982, s. 415–451.

cujících historiků.⁴⁰ Vědeckoteoretičtí historikové ve své odpovědi namítali, že praxe historiků je vůči předpokladům jejich práce slepá. Jsou v zajetí předsudků common-sensu a stále používají teoreticky zcela neověřené předpoklady.⁴¹ Hayden White, vzděláním medievista, který se v jednom interview označil jako „marxista“, vyrostl tak z okrajové pozice do postavení vůdčí osobnosti.⁴² White rehabilitoval rétorické formy a narativní diskurz, přičemž historická i mytická vyprávění jako lidské univerzálie jsou pro něho principiálně stejná.⁴³ S historickými texty nakládal jako s texty literárními, hledá modelovost vypravěčské struktury (emplotment) a používá rétorickou techniku trópů jako formu analýzy, aby odhalil hloubkovou strukturu historiografie. Je příznačné, že White ohraničuje svůj demonstrační materiál skoro bez výjimky „zlatým věkem dějepisectví v 19. století“, a že dělá velký oblouk přesně kolem Maxe Webera.⁴⁴ Změnu paradigmatu, která v historické vědě proběhla v 60. letech (ve Francii již dříve), White úmyslně vynechává. Není pochyb, že jazykové zobrazení je více než pouhý ornament; jazyk a diskurz se aktivně podílejí při utváření sociální reality. V citlivosti pro jazyky historie mohou být práce Haydena Whitea velmi užitečné. Avšak empiricky pracující historikové budou číst spíše s podivem, že vykonávají „poetický akt“, když volí pojmové strategie k vysvětlení a předložení údajů.⁴⁵

Spor mezi Whitem a Marwickem má přitom ještě význam. Zatímco White pokládá metaforiku za ústřední topos dějepisectví, za formu, která charakterizuje komplexnost historické zkušenosti, trvá Marwick na co možná nejpečlivější definici pojmů, na jejich vzájemném

⁴⁰ Arthur MARWICK, *Two Approaches to Historical Study: The Metaphysical (Including Postmodernism) and the Historical*, v: *Journal of Contemporary History* 30 (1995), s. 5–35; Hayden WHITE, *Response to Arthur Marwick*, v: tamtéž, s. 233–246.

⁴¹ Christopher LLOYD, *For Realism and Against the Inadequacies of Common Sense: A Response to Arthur Marwick*, v: *Journal of Contemporary History* 3 (1996) s. 191–207.

⁴² *Human Face of Scientific Mind. An Interview with Hayden White*, v: *Storia della Storiografia* 24 (1993), s. 5–21.

⁴³ Hayden WHITE, *Die Bedeutung der Form. Erzählstruktur in der Geschichtsschreibung*, Frankfurt/M. 1990, s. 11.

⁴⁴ Hayden WHITE, *Metahistory. Die historische Einbildungskraft im 19. Jahrhundert in Europa*, Frankfurt/M. 1991, s. 9–14.

⁴⁵ Hayden WHITE, *Metahistory*, s. 11.

vymezení a přesnosti.⁴⁶ Stále platí věta Karl Vosslera: Krása vědeckého jazyka spočívá v jeho přesnosti.⁴⁷ Metafora patří k repertoáru rétoriky, zakrývá slabiny ne dosti pečlivě vypracované analýzy. Obě pozice však naznačují extrémy. Historické dějepisectví žije z jasnosti a přesnosti svého pojmového aparátu. O tom by nemělo být sporu. Avšak – jak na to upozornila Joan W. Scott z hlediska poststrukturalistického feminismu – každá definice současně něco vylučuje: „meanings are constructed through exclusions“⁴⁸ – historik jako producent vědění musí dát při tvorbě svého pojmu vždy pozor, co přitom vyloučí. To platí především při určování kritérií relevance. Na druhé straně se sotva najde historický text, který se zcela obejde bez metafory. Přes veškeré úsilí o preciznost obsahuje jazyk historie jistou míru „sémantické polyvalence“ (Pietro Rossi).⁴⁹ Lingvistická propast mezi označovaným a označujícím zůstává nepřeklenutelná. Proto metaforika nemusí znamenat vždy slabost analýzy – každý z nás se patrně přistihne, jak se před pojmovou náročností uchýlí k metafoře –, metaforika může také pomoci vybudovat otevřenější strukturu textu, může vědomě vnášet do hry víceznačnosti, může podněcovat čtenáře, aby se zamyslel atd.

Tváří v tvář holokaustu docházejí relativismu à la Hayden White argumenty. Počítá-li jen „mínění“ a rétoriku, pak budou mít revizionisté, kteří holokaust popírají, stejně tak pravdu jako historikové „konečného řešení“.⁵⁰ White, který se nepočítá k revizionistům, se pokouší o ústup vytvořením nové rétoriky, jakéhosi „middle voice“, které odkoukal z literární tvorby Prousta, Joyce a jiných.⁵¹ To však zdá se není řešení problému, zda jsou skutečně všechny historické udá-

⁴⁶ Tamtéž, s. 426–484; Arthur MARWICK, *Two Approaches*, s. 6n.

⁴⁷ Cit. u: Hubert MARKL, Im Anfang war das Wort, v: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 24. 2. 1996.

⁴⁸ Joan W. SCOTT, *Gender and the Politics of History*, New York 1988, s. 7.

⁴⁹ Cit. u: Wolfgang J. Mommsen, Die Sprache des Historikers, v: *Historische Zeitschrift* 238 (1984), s. 71.

⁵⁰ *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution“*, Cambridge Mass. 1992.

⁵¹ Hayden WHITE, *Historical Emplotment and the Problem of Truth*, v: *Probing the Limits*, s. 48n.

losti „infinitely inerpretable and ultimately undecidable“.⁵² To, že historická realita má mnoho vrstev a že snese různé interpretace, je pro historiky společným jměním. Je však každá interpretace, vezme-li v úvahu co možná nejvíce pramenů, ve skutečnosti rovnocenná? Empiricky pracující historikové budou muset říci tomuto „metahistorickému“ postulátu rozhodně „ne“.

Pokus Dominicka LaCapry pak může být chápán jako užitečná myšlenka. LaCapra říká, že text je „spletenec protiv“; historik se ocitá v nepřetržitém dialogu se svými prameny a tento dialog má dvě strany: „Dobry čtenář je také pozorný a trpělivý posluchač“.⁵³ Tuto myšlenku ještě rozšířil Jerzy Topolski: Historik vede dialog s minulostí, se sebou samým a se svými čtenáři – v užším smyslu s vědeckou obcí.⁵⁴

Profesionalizace historické vědy a vytvoření formálních odborných jazyků přineslo velké problémy pro zprostředkování historie široké veřejnosti. Ve hře je však i hodně zbytečného naparování a předvádění, aby se udělal dojem na kolegy z oboru. Větší smysl bude mít rozlišování mezi dějepisným bádáním, obracejícím se na kolegy v odborných časopisech a mezi kompletním zpracováním, určeným publiku, které bývá vždy definováno jako „vzdělané publikum“. Přitom je možné používat také různých forem jazyka. Přímo v německém jazykovém prostoru – to budiž řečeno jasně – by měla posloužit jako korektiv zarputilé honby za pojmy anglosaská tradice. Wolfgang J. Mommsen upozornil na to, že historická jazykověda může splnit svoji kritickou osvětovou činnost jen tehdy, když její jazyk získá také publikum, a že vůbec možnost historické zkušenosti závisí na jazyku jako na zprostředkovateli.⁵⁵ Jedině jazyk je prostředníkem mezi názorností, smyslovostí a zobecňujícím, teoreticky motivovaným myšlením. Mezi suchým, racionálním jazykem vědy a emotivní řečí rétoriky a mezi po-

⁵² Tamtéž, s. 38.

⁵³ Dominick LaCAPRA, *Geistesgeschichte und Interpretation*, v: *Geschichte denken. Neubestimmungen und Perspektiven moderner europäischen Geistesgeschichten*, Frankfurt/M. 1988, s. 77.

⁵⁴ Jerzy TOPOLSKI, *A Non-postmodernist Analysis of Historical Narratives*, v: *Historiography between Modernism and Postmodernism*, Amsterdam 1994, s. 37.

⁵⁵ Wolfgang J. MOMMSEN, *Die Sprache des Historikers*, s. 57–82.

kusem přesvědčit – nebo přemluvit – čtenáře leží určitá šedá zóna. Právě v ní je ovšem také skryto nebezpečí. Ke konkretizaci a názornosti se má dospět většinou citáty z pramenů. Vyplatilo by se jednou zjistit, jak, kdy a kde historikové citáty používají.

Poslední bod: poststrukturalistická analýza diskurzu rozdvojila také dějiny pohlaví; viz spor mezi Joan Scottovou a Louisem Tilly, případně Lindou Gordonovou.⁵⁶ Tvrdá verze feministického chápání postmoderny, jakou zastupuje filozofka Judith Butlerová, žádá smrt metafyziky, smrt člověka, smrt dějin. Zatímco smrt metafyziky může nechat historičky chladnými, s koncem dějin jim sebere předmět jejich úsilí a se smrtí subjektu není výchozí bod pro emancipaci. Za tím se však skrývá otázka mnohem radikálnější: Existuje vůbec něco jako historická realita, nerozpouští se do textů a debat? Má západní racionalita univerzální platnost nebo je pouze falokratická a etnocentrická?

Jaký je náš dnešní stav?

V historické vědě je takový chaos a taková pluralita jako nikdy předtím. Je tu stále více nových disciplin s vlastními jazyky, s vlastními časopisy, kongresy, předáky, nohsledy a rituály. Tuto nepřehlednost je možné chápat buď z hlediska teorie modernizace jako diferenciaci, nebo ji lze postmoderně slavit jako fragmentarizaci. Přesto však babylónské zmatení jazyků brání stále více v komunikaci mezi historiky samotnými a zanechává veřejnost v bezradnosti. Postulát osvěty, v úvodu poněkud pateticky pojmenovaný úřad strážce historie, narazil v disciplíně samotné na její hranice. Vím samozřejmě, že většina rakouských historiků dělá svoji práci, aniž by se starala o diskuse v Paříži nebo New Yorku. Avšak jedná se o základní principy historické práce. Historici si budou muset dát pozor přinejmenším tehdy, když jim

⁵⁶ Geschlechterverhältnisse im historischen Wandel, s. 30. Seyla Benhabib, Judith Butler, Der Streit um Differenz, Feminismus und Postmoderne in der Gegenwart, Frankfurt/M. 1993, s. 112–15; L'Homme 6 (1995), s. 78–97.

feministické historičky šlápnu na palec – jako ten, komu se to vícekrát stalo, vím, jaká je to bolest. Politika ignorování je špatná. Z této situace pomůže jen ofenzivní a exaktní argumentace.

Vzhledem k tomuto zmatení získává nový význam paradigma sociálních dějin: jako uvědomělý pokus o propletení diskursů, jako pokus sjednotit co nejvíce speciálních oblastí. Řečeno poeticky s Petrem Handkem: „ein Ordnen, ein Auffächern, ein Lichten, ein Durchlüften des Chaos oder der sogenannten Wirklichkeit.“⁵⁷ Mluvit o sociálních dějinách v postmoderní intelektuální situaci by ovšem vyžadovalo novou přednášku.

Přeložila Marie Opavová

⁵⁷ Peter HANDKE, *Mein Jahr in der Niemandsbucht*, Frankfurt/M. 1994, s. 215.

OD AUTONOMIE KE STÁTNÍ KONTROLE? UNIVERZITA VE VÍDNI A VE ŠTÝRSKÉM HRADCI V 16. STOLETÍ

GERNOT HEISS

V průběhu stopadesáti let, od r. 1450 do r. 1600, bylo v německém jazykovém prostoru s úspěchem založeno šestnáct univerzit (z toho sedm po vystoupení Luthera)¹, nepočítaje v to řadu akademií a latinských škol, které ve svých vyšších třídách vyučovaly artes, a z nichž se v některých případech také vyvinuly univerzity. Tuto konjunkturu ovlivnili zvláště silně vládci jednotlivých teritorií. Zájmy a vliv zemských vládců hrály jistě už předtím hlavní roli při vzniku a rozvoji univerzit. Také ve středověku byly univerzity více nebo méně závislé na panovníkovi, a má-li být řeč o autonomii, pak už v této době sotva šlo o nezávislost na panovníkovi, nýbrž o privilegované právní postavení univerzity ve městě.

¹ Kurt MÜHLBERGER, *Zu den Krisen der Universität Wien im Zeitalter der konfessionellen Auseinandersetzungen*. v: Bericht über den 18. österreichischen Historikertag in Linz 1990 (=Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine 27, Wien 1991) 271 n., uvádí univerzitu v Greifswaldu (1456), ve Freiburgu i. Br. (1457), v Basileji (1460), Ingolstadt (1472), Trevíru (1473), Mohuči (1477), v Tübingenu (1477), ve Wittenbergu (1502), Frankfurtu n. Odrou (1558), Marburgu (1527), v Královci (1544), Dillingenu (1553), v Jeně (1558), v Helmstedtu (1576), Würzburgu (1582) a Štýrském Hradci (1585); odvolává se na příslušná dílčí pojednání v: Laetitia Boehm, Rainer A. Müller (Ed.), *Universitäten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und der Schweiz* (Düsseldorf 1983).

O rozsahu pravomocí univerzitních privilegií se ovšem diskutovalo už od jejich vzniku, a apologeti křesťanského univerzalizmu je ob-
sáhle vyložili.² Položili tím základy mýtu o autonomii, který byl
vytvořen v 19. století na obranu proti zásahům státu.³ Roger Chartier
a Jaques Revel ve své práci o dějinách univerzity kritizují univerzitní
historiografii za to, že odedávna idealizovala korporativní status a že
chtěla podpořit a propagovat stanovisko univerzitních reformátorů,
podle kterého je předpokladem pro rozvoj vědy úplná nezávislost
univerzitního společenství. Chartier a Revel především kritizovali, že
se původní program – potvrzení ochrany proti zásahům státu – stal
pro tyto historiky ideologií, které už sami nerozuměli a která nekon-
trollovatelně určovala jejich bádání.⁴

Věda a vzdělání určitě nejsou nezávislé na sociálním vývoji a na po-
litických zájmech. V souvislosti se závislostí univerzit na společenských
a politických událostech v procesu budování země jako uzavřeného te-
ritoria se v novější literatuře hovoří o první fázi *nacionalizace*⁵ univer-
zit už ve 14. století. Za počátek této první fáze, ve které zesílila vazba
univerzit na panovníky, případně na zemi, se pokládá 13. století, a sou-
dí se, že nejvážnější příčinou tohoto vývoje byla postupná ztráta pres-
tiže a významu univerzální moci papeže a císaře. Do této fáze spadá
role, jakou sehrála pařížská univerzita v galikanismu. Do této první fáze

² Srov. k tomu odkazy na pamětní spis Alexandra von Roesse z r. 1288 v: Rudolf
STICHWEH, *Der frühmoderne Staat und die europäische Universität. Zur Interaktion
von Politik und Erziehungssystem im Prozeß der Ausdifferenzierung (16.–18.
Jahrhundert)* (Frankfurt a. M. 1991) 15nn., v nichž „univezita vystupovala vedle říše
a církve jako třetí univerzální moc Západu“, *studium* vedle *sacerdotium* a *imperium*.

³ Srov. Jürgen HABERMAS, *Die Idee der Universität – Lernprozesse*. V: tentýž, *Eine Art
Schadensabwicklung* (= es NF 453, Frankfurt a. M. 1987) 71–99.

⁴ Roger CHARTIER, Jacques REVEL, *Université et société dans l'Europe moderne: position
de problèmes*. V: *Revue d'Histoire moderne et contemporaine* 25 (1978) 353–374.

⁵ Laetitia BOEHM, *Einführung*. V: Laetitia Boehm und Rainer A. Müller (Ed.) *Universi-
täten und Hochschulen in Deutschland, Österreich und der Schweiz* (Düsseldorf
1983) 17.

⁶ K založení vídeňské univerzity srov. také Frank REXROTH, *Städtisches Bürgertum
und landesherrliche Universitätsstiftung in Wien und Freiburg*. V: Heinz Duchhardt
(Ed.), *Stadt und Universität* (= Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für
vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A: Darstellungen 33, Köln-Weimar-
Wien 1993) 13–31, zde 17–23.

„*nacionalizace*“ univerzity spadá založení univerzity v Praze a ve Vídni, jasně určené zájmy panovníka.⁶ Dále sem patří okolnosti, které vedly k odchodu německých profesorů z Paříže (který opět umožnil úspěšné druhé založení vídeňské), sem patří také příčiny odchodu německého univerzitního národa z Prahy v roce 1409 a povinná přísaha z roku 1462, kterou se pražská univerzita omezila na výuku utrakvistů.⁷

Otázku vývoje *od autonomie ke státní kontrole*, kterou jsme si položili úvodem, je tedy třeba v mnohém ohledu relativizovat: vliv teritoriálního pána na univerzitě není nic nového a případ od případu postihoval už před rokem 1450 i univerzitní samosprávu; nejednou byla předmětem sporu dokonce korporativní autonomie. Na druhé straně se v prvním století novověku výrazně zostřovala tendence k větší závislosti univerzity na zeměpánovi, na kterou se ptáme v titulu tohoto pojednání. Tento vývoj k *zemské univerzitě* a příčiny a souvislosti tohoto vývoje ukážeme a objasníme v následující části na příkladu spolupráce mezi jezuity a zemskými vládci při reformě vídeňské univerzity v 50. letech a při zakládání univerzity ve Štýrském Hradci v 80. letech 16. století.

Jezuité a univerzitní reforma Ferdinanda I.

Na počátku Lutherovy reformace se zhroutil tradiční systém vzdělání orientovaný na církev. Staré instituce se však většinou rychle obnovily a navíc docházelo k zakládání četných nových vyšších vzdělávacích ústavů. Jejich zakládání nebylo nyní motivováno ani tak univerzalistickými představami, které byly v centru zájmu ve středověku, nýbrž novými požadavky: potřebou vzdělaných kněží pro příslušné

Ve své zakládací listině zdůvodnil Karel IV. zřízení pražského učení svojí láskou k Čechám: Ernst SCHUBERT, *Motive und Probleme deutscher Universitätsgründungen des 15. Jahrhunderts*. V: Peter Baumgart und Notker Hammerstein (Ed.), *Beiträge zu Problemen deutscher Universitätsgründungen der frühen Neuzeit* (= Wolfenbütteler Forschungen 4, Nendeln/Liechtenstein 1978) 54 pozn. 64.

⁷ Ivana ČORNEJOVÁ und Michal SVATOŠ, *Die Universität Prag im 16. und 17. Jahrhundert. Eine Wende*. V: Kurt Mühlberger und Thomas Maisel (Ed.), *Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte. 16. bis 17. Jahrhundert* (= Schriftenreihe des Universitätsarchivs – Universität Wien 7, Wien 1993) 40 f.

církve a potřebou právnicky vzdělaných a spolehlivých úředníků pro moderní správu země.

V habsburských zemích střední Evropy, kde se jedna z obou starých univerzit – pražská – stala místem vzdělávání utrakvistického kléru a druhá – vídeňská – procházela vleklou krizí⁸, byly problémy se vzdělávacími institucemi těžší a vleklejší než na jiných územích říše. Panovnické úsilí o ozdravení vídeňské univerzity směřovalo k posílení vlivu panovníka na konfesně jednoznačnou římsko-katolickou orientaci, neboť vina za úspěchy protestantů (protestantských spisů a kazatelů) se už ve 20. letech 16. století přičítala nedostatku vzdělaných katolických kněží.

V reformách z roku 1533 a 1554 upevnil Ferdinand I. postavení svého reprezentanta – superintendenta – na univerzitě. Jeho kompetence sahala od „strážce privilegií a nadací ... ke kontrolnímu orgánu ze strany panovníka, s rozsáhlými pravomocemi nejen nad ‚státními‘ dotacemi, ale také nad všemi ‚autonomními financemi‘ a účelově vázaným majetkem univerzity, a dokonce až k dohlížecímu orgánu nad profesory a studenty“. Roku 1556 mu byl také svěřen úkol bdít nad konáním přednášek a pravidelně navštěvovat burzy.⁹ Navzdory tomuto úsilí nebyla atraktivita vídeňské univerzity příliš velká. Studenti se vyhýbali městu, které vzbuzovalo strach díky tureckému nebezpečí a morové nákaze,¹⁰ a které bylo očividně málo atraktivní také svojí nabídkou výuky. Mnoho se nezměnilo,¹¹ ani když Ferdinand zakázal svým poddaným studovat na jiných univerzitách než ve Vídni, Freiburgu

⁸ Srov. Arthur GOLDMANN, *Die Wiener Universität 1519–1740*. V: *Geschichte der Stadt Wien*, ed. Vom Altertumsvereine zu Wien VI (Wien 1918) 1–25. Mühlberger, *Zu den Krisen der Universität Wien*, passim.

⁹ Kurt MÜHLBERGER, *Bildung und Wissenschaft. Kaiser Maximilian und die Universität Wien*. V: Friedrich Edelmayer und Alfred Kohler (Ed.), *Kaiser Maximilian II. Kultur und Politik im 16. Jahrhundert* (= *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit* 19, Wien-München 1992) 203–230, zde 206.

¹⁰ Goldmann (*Wiener Universität* 1–14) a Mühlberger (*Zu den Krisen der Universität Wien* 272 f.) uvádějí jako důvody nepřítomnosti studentů vedle reformace a konkurence v podobě nových založení také ohrožení Turky a častý výskyt moru zvláště ve Vídni.

¹¹ Srov. odpovídající ročníky v: *Die Matrikel der Universität Wien III: 1518/II – 1579/I*, bearbeitet von Franz Gall und Willy Szaivert (= *Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 6. Reihe: *Quellen zur Geschichte der Universität Wien*, 1. Abt.: *Die Matrikel der Universität Wien*, Wien-Köln-Graz 1971).

nebo Ingolstadtu,¹² a když přiměl stavy, aby poskytly stipendia studentům teologie na vídeňské univerzitě.¹³ Většina šlechticů i měšťanů posílala nadále své syny na zahraniční a evangelické univerzity a stipendijní místa na univerzitě ve Vídni zůstávala nevyužita.

Dalším pokusem bylo povolání jezuitů z ciziny do Vídně v roce 1551. Již v průběhu deseti let od svého založení prokázali jezuité své přísně katolické a teologické zaměření a díky struktuře studia a studijní kázni podle *modus parisiensis* se jejich koleje staly slavnými. S pomocí jezuitů zde měl být vychován nový, vzdělaný a disciplinovaný katolický klérus, zároveň však také disciplinovaná a věrná světská katolická elita. V jednom dopise Ferdinanda I. Ignáci z Loyoly se zdůrazňuje, jak je proti šíření „špatného“ a „kacířského“ učení nutné nechat vyučovat katolickou mládež (mužského pohlaví) katolickými muži, kteří by byli vzorem nejenom svým teologickým vzděláním, ale také svojí „čistotou mravů“. Přitom se počítalo s tím, že ve vídeňské koleji budou bydlet s otci z Tovaryšstva Ježíšova mladíci vhodní pro studium, takže odtud – „jako z dílny ctností“ – vyjdou jezuité, zdatní kazatelé a ti, kdož mohou být užiteční na farách nebo v jiných církevních, ale i světských úřadech, každý podle svých schopností.¹⁴

Již tyto formulace svědčí o tom, že důvodů pro založení koleje bylo více než jenom zřízení místa pro předuniverzitní vzdělávání, a že vyučování jezuitů po vzoru pařížské univerzity „kde Tovaryšstvo zpočátku studovalo a jejíž studijní běh zná“,¹⁵ mělo být vzorem pro

¹² Dekret Ferdinanda I. z 5. 4. 1548. Srov. Rudolf KINK, *Geschichte der kaiserlichen Universität Wien*, 1. Band (Wien 1854) 297 n. a dekret z roku 1556, str. 300.

¹³ Srov. Josef JAEKEL, *Ferdinand I. und die Stipendianten aus den Partikularschulen Oberösterreichs 1551–1554*. V: Beiträge zur österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte 5 (Wien-Leipzig 1904) 69n.

¹⁴ Ferdinand I. Loyolovi 11. 12. 1550, ed. Cartas de San Ignacio de Loyola II (Madrid 1875) 548 n. Stejný úkol, tzn. vytvořit duchovní a světové vůdčí síly, uvádějí v této době také panovníci vůči univerzitě: Goldmann, Wiener Universität 24 v dopise Ferdinanda I. z počátku r. 1551 a v „Neue Reformation“ univerzity z 1. 1. 1554, ed. Rudolf Kink, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien II: Urkundliche Beilagen* (Wien 1854, Reprint Frankfurt a.M. 1969) 373–401.

¹⁵ Polanco (z Loyolova pověření) Jajovi, Řím, 8. 8. 1551, ed. Monumenta Ignatiana series prima. S. Ignatii de Loyola SJ fundatoris Epistolae et Instructiones I.–XII (=Monumenta Historica SJ /22, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 42/ Madrid 1903–1911 /dále: Mon. Ignatiana I) III 602–605.

disciplinované studium univerzitní. Neboť v dějinách vídeňské jezuitské koleje napsaných, asi o dvacet let později, se také říkalo: „... z toho důvodu, mimo jiné, povolal král Ferdinand Tovaryšstvo, aby přišlo na pomoc hroutící se univerzitě“.¹⁶ Třicet vzorných žáků z koleje spolu s oběma profesory teologie, kteří měli být z Řádu objednáni¹⁷, mělo docházet na univerzitní přednášky, být ostatním studentům teologie „příkladem dobrého vedení života“ a podnítit ono vyučování, „ve kterém se disputuje a které i jinak probíhá jako v Paříži a ve Španělsku“.¹⁸ Jak bylo zdůrazněno, jako řeholníci nemohli jezuité poskytnout kněžský dorost, jehož vzdělání bylo prvořadým úkolem. Patrně proto byli plánováni z jiných zemí ti stipendisté teologie, kteří měli být pro své špatné předběžné znalosti vyučování nejprve „v jazyce latinském, a když by byli způsobilí, také v řečtině a hebrejštině, takže nakonec – až budou dobře vzděláni v humanitních předmětech – začnou ve velkém počtu, ... přibližně sto žáků, s artes“. Pravidelně pak také ti, co přijdou po nich, „vždy se zřetelem na teologii jako cílem“.¹⁹

Třebaže tyto náročné úkoly nebyly ve svých počátcích pro nedostatek jezuitů (vyučujících i studujících) a pro nepřítomnost stipendistů teologie na vídeňské koleji realizovány, stala se kolej – již díky těmto plánům – už v prvních deseti letech své existence záchránkyní a posléze obávanou konkurencí univerzity. V původních plánech byl vídeňské jezuitské koleji prisouzen úkol připravovat učitele pro jazykové a humanitní třídy, později také pro artes a teologii. Podle zpráv Claudia Jaja, souputníka Loyoly a prvního rektora vídeňské koleje, chtěl panovník a ti jeho rádci, kteří podporovali jezuity, veřejným vy-

¹⁶ *Historia Collegii SJ Viennensis ab anno 1550 usque ad annum 1567*, auctore (secundum sententiam traditam) Laurentio Magio SJ, stroj. opis rukopisu 118.E.5 kláštera Pannonhalma pořídil Antonio Petruch SJ, Archiv der österreichischen Provinz SJ in Wien, 25.

¹⁷ Ferdinand I. Loyolovi, 11. 12. 1550, ed. Loyola, *Cartas II* 548 n. (dva profesori teologie z řádu Tovaryšstva mají učit na univerzitě a současně se má zavést vyučování teologie pro jezuity i nejezuitské žáky také v koleji). Srov. také Jajus Loyolovi, Augsburg, 12. 9. 1550 (= *Monumenta Historica SJ* /24/, Madrid 1903 /dále: Ep. Jaji), Ep. Jaji 358.

¹⁸ Jajus Loyolovi, Vídeň /21. 7. 1551/, ed. *Epistolae PP. Paschasii Broeti, Claudii Jaji, Joannis Codurii et Simonis Rodericii SJ*, Ep. Jaji 370.

¹⁹ Polanco (z pověření Loyoly) Jajovi, Řím 8. 8. 1551, ed. *Mon. Ignatiana I/III* 602–605.

učováním v jezuitské koleji vytvořit navíc paralelní zařízení k artistic-
ké fakultě, které mělo jako konkurence oživit studijní činnost na uni-
verzité.²⁰ Tam by pak následně mohli být nahrazeni nábožensky
nespolehliví profesori. Na vídeňské univerzitě, psal Jajus 9. prosince
1551, jsou sice dobří profesori humanitních předmětů,²¹ řečtiny, heb-
rejštiny, filozofie,²² medicíny a práva, jsou však částečně podezřelí
z „hereze“. Vzhledem k jejich kvalitě je král ani univerzitní předsta-
vení nechtěli propustit ihned, nýbrž chtěli přezkoumat jejich víru
a propouštět postupně ty, kteří nebyli věrnými katolíky a nebyli
ochotni se změnit. Aby za ně měli náhradu, „a aby podnítily svaté sou-
peření tím, že se bude přednášet na různých kolejích“, chtějí, aby se
na jezuitské koleji přednášela humaniora, jazyky a artes.²³

Ve svých plánech pro Prahu šli jezuité v tomto desetiletí ještě
o něco dále. V tomto městě s čistě utrakvistickou univerzitou byla vý-
chozí situace výrazně jiná než ve Vídni, kde mohli jezuité již na po-
čátku obsadit dvě ze tří profesur teologie. „Císařská“²⁴ jezuitská kolej
v Praze byla plánována téměř jako římsko-katolická alternativa Karlovy
univerzity.²⁵ Když se v roce 1557 zvažovalo, že se pro nedostatek uči-

²⁰ V *Historia foundationis collegii Pragensis*, Národní knihovna v Praze, rkp. I A fol. 30r se podobné působení potvrzuje už pro první rok pražské koleje, která prý byla konkurencí Karlově univerzitě: žáci jezuitů se prý naučili za tři měsíce tolik latiny, kolik studenti na univerzitě za dva roky; poté si prý učitelé na Karlově univerzitě vy-mohli od magistrátu dekret proti návštěvě jezuitské školy; „simul hereticorum ma-gistris velut e veteras excitati ne quid nostris concederent, longe diligentius labores suos prosequi, disputationes academicae instauratae, excitationes aliae scholarum, quas pridem omiserant, in usum revocatae ...“

²¹ K tomu jezuité počítali gramatiku, historii, poezii a rétoriku: Karl HENGST, *Jesuiten an Universitäten und Jesuitenuniversitäten. Zur Geschichte in der Oberdeutschen und Rheinischen Provinz der Gesellschaft Jesu im Zeitalter der konfessionellen Auseinander-setzung* (Paderborn-München-Wien-Zürich 1981) 58.

²² Jezuité k tomu počítali logiku, fyziku, metafyziku, etiku a matematiku: tamtéž.

²³ Jajus Loyolovi, Vídeň, 9. 10. 1551, ed. Ep. Jaji 375. Srov. Jajus Loyolovi, Vídeň, 16. 12. 1551, ep. Jaji 377: Ferdinand I. a ti, kteří ho v Augsburgu přesvědčili, aby ve Vídni založil kolej (biskup z Lublaně Urban Textor-Weber a vicekancléř Dr. Jakob Jonas), měli přání, aby byli v koleji profesori pro všechny obory kromě práva a medicíny; že je pro ně velmi důležité, že jezuité otevřeli volně přístupnou školu.

²⁴ Označení císařská kolej používají jezuité pro Vídeň a pro Prahu: srov. *Historia fun-dationis Collegii Pragensis*, Národní knihovna Praha, rkp. I A 1 fol. 56r.

²⁵ Srov. Alois KROESS S. J., *Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu*. In: *Geschichte der ersten Kollegien in Böhmen, Mähren und Glatz von ihrer*

telů a studentů vyšší studia rozdělí podle důležitosti na koleje ve Vídni (humaniora), Praze (filozofie) a Ingolstadtu (teologie),²⁶ bylo proti tomu vícekrát namítáno, že jezuité zde mají za úkol předčít jako konkurence utrakvistickou univerzitu. Ústředí Řádu nabádalo, aby se stran veřejných přednášek v Praze postupovalo opatrně, že není třeba vytvářet si zbytečně nepřátele, neboť jezuitská kolej tak jako tak druhou kolej – Karlovu univerzitu – časem předčí.²⁷ Zastupující provinciál Viktoria dal počátkem února roku 1558 na uvážení, zda by v Praze neměla i nadále pokračovat filozofická třída, „minimálně“ pro externisty, aby se vyvrátila špatná výuka těch, kteří vyučují ve druhé koleji.“²⁸

Už v prvním roce po založení pražské koleje se jezuité pokoušeli pokatoličtit teologii na Karlově univerzitě. Roku 1557 se oba *patres*, Goissonius a Viktoria, radili s arcivévodou Ferdinandem a s Ferdinandem I., jak by mohli být na Karlově univerzitě dosazeni katoličtí lek-

Gründung bis zu ihrer Auflösung durch die böhmischen Stände 1556–1519 (= Quellen und Forschungen zur Geschichte, Literatur und Sprachen Österreichs und seiner Kronländer durch die Leogesellschaft 11, Wien 1910) 15. V zakládacím listině Ferdinanda I., 15. 3. 1562 (Franz Bernhard von Bucholtz, Geschichte der Regierung Ferdinands des Ersten, Bde. 1–9 (Wien 1832–1838; reprint s úvodem Bertholda Suttera, Graz 1968). IX 668 nn.) propůjčuje Ferdinand pražským jezuitům jurisdikci nad studenty, uznává všechna práva, která jim papež dosud i do budoucna propůčil k duchovní péči a k vyučování mládeže a ustanovuje, že ty, kteří budou u nich promováni po způsobu tovaryšstva, „bude mít v takové úctě, jako promované na kterékoli univerzitě v Německu, Itálii, Španělsku a Galii“. K označení jezuitské koleje jako katolické akademie nebo univerzity v následujících letech srov. např.: Blysem Nadalovi, Praha, 23. 4. 1572, Archivum Romanum Societatis Jesu, Řím / ARSI/ Epistolae Germaniae /dále: Germ./ 134 I fol. 198r: „Schola nostra crescet et honorabitur sicut nunc habetur et nominatur a multis universitas catholica.“ Litterae annuae für österreichische Provinz 1581, Blysem, Wien, 1. 1. 1582, ARSI Austria 132 str. 29.

²⁶ Srov. též Gernot HEISS, *Die Jesuiten und die Anfänge der Katholisierung in den Ländern Ferdinands I. Glaube, Mentalität, Politik* (Wien 1986) 205 f.

²⁷ Polanco Victoriovi, Řím, 25. 9. 1557, ed. Lainii Monumenta. Epistolae et acta P. Jacobi Lainii secundi Praepositi Generalis SJ II (= Monumenta Historica SJ /45/, Madrid 1912/dále Lainii Mon. 479 f. V této době se už v Praze přednášela scholatická teologie (Petrus Lombardus), (latinský) katechismus pro mladé kněze a studenty, logika/dialektika, rétorika a řečtina.

²⁸ Victoria Lainezovi, Vídeň, 2./3. 2. 1558, ARSI Germ. 186 fol. 23r.

toři alespoň na teologii.²⁹ Své představy o pokatoličtění pražské univerzity líčí jezuité v pojednání, které není datováno, avšak pochází z této doby.³⁰ Podle těchto návrhů měl být propuštěn Collinus (který přednášel velmi mnoho) s odůvodněním, že používá *heretický* katechismus; měl ho nahradit katolík. Dále měla být na Karlově univerzitě zavedena přednáška z teologie „v pravé staré víře“ (přednášky humaniora a matematiky měly být proto zkráceny), a především měl panovník v budoucnu využít svého vlivu – proti autonomii univerzity – a neakceptovat už žádného děkana, který by nebyl zvolen s jeho souhlasem. Stejně tak měl panovník využít svého práva na dosazování učitelů a měl je všechny nechat před jejich jmenováním prověřit.³¹ K těmto a podobným opatřením v Praze nedošlo; asi od nich odradily konflikty, které by se tím vyvolaly a kromě toho tu opět byla vyhlídka na sjednocení se stavoutraktivisty.

Deset let po založení řádu už měli jezuité při plánování kolejí opravdu takové představy o cíli svého snažení, o jakých mluvil Claudius Jajus, když se ho v r. 1550 německá knížata ptala na rozsah učiva v jezuitských kolejích. Informoval je, že kromě práva a medicíny se přednáší všechno (tedy i artes a teologie); kromě toho odpověděl kladně na otázku o veřejné přístupnosti přednášek v koleji.³² Z této konkurence vznikaly ve Vídni velmi záhy konflikty

²⁹ Goissonius, Praha 20. 9. 1557, ed. *Litterae Quadrimestres ex universis praeter Indiam et Brasiliam locis in quibus aliqui de societate Iesu versabantur Romam missae I–VII, 1542–1562* (= *Monumenta Historica SJ* /4, 6, 8, 10, 59, 61, 62 /dále: LQ /) V 380.

³⁰ Polanco (z pověř. Laineze) Victoriovi, Řím, 25. 9. 1557, ed. *Lainii Mon. II* 478: potvrzuje příjem dopisu z Prahy z 24. srpna „con la informatione del università...“

³¹ *Informatio Collegii Caroli, s.d. /August 1557/, ARSI Germ. 131 fol. 368r*, otištěno u: Heiss, *Jesuiten* 455–458.

³² Jajus Loyolovi, /Augsburg, konec r. 1550/, ed. *Monumenta paedagogica SJ*, edidit ex integro refecit novisque textibus auxit Ladislaus Lukács *SJ I–III (1540–1572)* (= *Monumenta Historica SJ* /92, 107, 108/, Řím 1965–1974) I 393. V tomto směru šlo již také pověření Loyoly pro Ingolstadt. Měla tam být založena kolej jako v Messině nebo v Gandii, „ubi etiam linguae et philosophia, non tantum theologia, cum exercitatione scholastica modo parisiensi tractaretur“: *Instruktion, Polanco (z pověření Loyoly), für die Sendung nach Deutschland, Řím, 24. 9. 1549*, ed. *Mon. Ignatiana I/XII*, 245. O Messině jako vzorné koleji srov. Hengst, *Jesuitenuniversitäten* 60 n. a tam citovaná literatura.

kolem univerzitního graduování jezuitů a pak i nejezuitů, kteří studovali dialektiku a filozofii jenom na koleji,³³ kolem práva na udílení hodností samotnými jezuiti, a konečně kolem úsilí jezuitů, datovaného již od r. 1555, převzít na univerzitě teologii a filozofii.

Vedení řádu považovalo již v roce 1555 za nutné uskutečnit svůj plán, vzhledem k *heretickým* profesorům na univerzitě „sjednotit“ (což pro jezuiti znamenalo převzít) studium jazyků, artes a teologie v koleji s těmito předměty na univerzitě.³⁴ Podle těchto pokynů se velice aktivní P. Johannes de Victoria jako vídeňský rektor snažil, aby v následujících letech získal pro řád všechny tři profesury teologie a jednu profesuru filozofickou nebo jinou, třebaže pro obě profesury, které byly dosud Tovaryšstvu Ježíšovu přenechány, chyběli vhodní *patres*.³⁵ Když Ferdinand I. uznal roku 1563 papežem nově udělená promoční práva Tovaryšstva Ježíšova³⁶, naskytla se nová příležitost, jak získat pro kolej celé studium teologie i s předběžným studiem, které se dosud muselo absolvovat na artistické fakultě. Tak by se univerzita mohla nyní pominout. To by bývalo mohlo znamenat konec staré univerzity, a proto panovník toto potvrzení papežských privilegií řádu po necelých dvou měsících opět odvolal.³⁷

³³ Vita Ignatii Loyolae et rerum Societatis Jesu historia, auctore Joanne Alphonso de Polanco I–VI, 1491–1556 (= Monumenta Historica SJ /1, 3, 5, 7, 9, 11, Madrid 1894–1898 /dále. Polanco, Chronik/) III 241 n. (kr. 1553).

³⁴ Nadal Loyolovi, Benátky, 6. 7. 1555, ed. Epistolae P. Hieronymi Nadal SJ ab anno 1546 ad 1577 I–III (= Monumenta Historica SJ /13, 15, 21/, Madrid 1898–1902 /dále: Ep. Nadal/) I 314; Polanco (z pověření Loyoly) Lanoyovi, Řím, 22. 11. 1554, ed. Mon. Ignatiana I/VIII 69; Polanco, Chronik V 274.

³⁵ HEISS, *Jesuiten* 203–226.

³⁶ Potvrzení privilegií Ferdinandem I., Vídeň, 1. 10. 1563, dálele vložení do potvrzení privilegií Maximiliána II. z 20. 9. 1568 v kopii z 24. 12. 1660, HHStA Österreichische Akten, Geistliches Archiv 52, fol. 65–70, ed. Ernst Beck, Die Anfänge der Jesuiten in Wien und Niederösterreich bis zum Tod Ferdinand I (1551–1564) (phil. Diss. Wien 1928) 192–196.

³⁷ Dekret Ferdinanda I. z 20. 12. 1563, HHStA, Österreichische Akten, Geistliches Archiv 51 fol. 139, citováno u: Beck, Anfänge der Jesuiten in Wien 178; srov. Bernhard Duhr SJ, Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge I: Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert (Freiburg i. Br. 1907) 50.

Toto úsilí jezuitů a jejich mecenášů se mohlo prosadit v politice panovníka vůči vídeňské univerzitě teprve roku 1623.³⁸ Zato však jezuité zřídili školu, na které se vyučovaly také *artes* a na kterou posílali katoličtí šlechtici své syny, aby se připravovali na více nebo méně intenzivní studium práva – většinou na jedné z univerzit v severní Itálii.³⁹ Pro vysokou kvalitu školy dávali prý své syny k jezuitům dokonce někteří z jejich protestantských stavovských kolegů. Ti měli ovšem zpravidla k dispozici tzv. „venkovské školy“ – školy protestantské šlechty.⁴⁰

³⁸ Srov. Johann Wrba SJ, *Der Orden der Gesellschaft Jesu im alten Universitätsviertel von Wien*. In: Günter Hamann, Kurt Mühlberger, Franz Skacel (Ed.), *Das alte Universitätsviertel in Wien 1385–1985* (= Schriftenreihe des Universitätsarchivs 2, Wien 1985) 52–56 a tentýž, *In der Nähe des römischen Königs. Die Gründung des Jesuitenkollegs in Wien*. V: Andreas Falkner und Paul Imhof (Ed.), *Ignatius von Loyola und die Gesellschaft Jesu 1491–1556* (Würzburg 1990) 345.

³⁹ Jako např. synové dvorního komoří a nejvyššího zásobovače pro Maďarsko Hieronyma Becka von Leopoldsdorf: *Die Familien-Chronik der Beck von Leopoldsdorf*, ed. H.J. Zeibig. V: *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichts-Quellen* 8 (1859) 226. Ohledně studia šlechticů u jezuitů říkal ještě v následujícím století Karl Eusebius z Liechtensteina, že mladí muži z jeho domu by se měli učit latině, aby mohli co nejdříve a co nejlépe ukončit humaniora a aby mohli ve čtrnácti letech začít s logikou (filozofie). Pro humaniora a filozofii doporučoval jezuitské školy. Logiku považoval za „vědu všech věd ... a klíč k vědám“, jejímž studiem „se otvírá člověku rozum“. Logikou se prý získá „guttus liecht und erkandtnuß und distinction in denen rechten“, což je pro šlechtu zvláště důležité, neboť „hierumben allein studieret der Adel nur, gute rechtsgelehrte zu werden, die justitiam recht administrirn zu können und land und leuth zu regieren“: *Instruktion des Karl Eusebius von Liechtenstein für seinen Sohn zur Haushaltsführung, s.d. /okolo 1680/, opis v zámku Vaduz, Bibliothek, 294 nn.* Srov. dále podrobně k tomu Gernot Heiß, *Ihro keiserlichen Mayestät zu Diensten ... unserer ganzen fürstlichen Familie aber zur Glori. Erziehung und Unterricht der Fürsten von Liechtenstein im Zeitalter des Absolutismus*. V: Evelin Oberhammer (Ed.), *Der ganzen Welt ein Lob und Spiegel. Das Fürstentum Liechtenstein in der frühen Neuzeit* (Wien-München 1990) 156.

⁴⁰ Srov. Gernot HEISS, *Konfession, Politik und Erziehung. Die Landschaftsschulen in den nieder- und innerösterreichischen Ländern vor dem Dreißigjährigen Krieg*. V: Grete Klingenstein, Heinrich Lutz, Gerald Stourzh (Ed.), *Bildung, Politik und Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis zum 20. Jahrhundert* (= Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 5, Wien-München 1978) 13–63; tentýž, *Die innerösterreichischen „Landschaftsschulen“: Ein Versuch ihrer Einordnung in das Schul- und Bildungssystem des 16. Jahrhunderts*. V: Rolf-Dieter Kluge (Ed.), *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit. Intentionen, Verlauf und Folgen der Reformation in Wüttenberg und Innerösterreich* (= Sagers slawistische Sammlung 24, München 1995) 191–210.

Panovník a jeho rádčové od jezuitů očekávali, že budou výrazným impulzem k prosazování pravidelného studia a že se přičiní, aby chování studentů bylo ukázněné a pod kontrolou. Vhodným místem, kde by byli studenti pod dohledem, byly burzy a koleje.⁴¹ *Modus parisiensis*, který jezuité přinesli do Vídně, se od *modus italicus* lišil právě v tom, že v Paříži byla kontrola nad studenty díky lokalizaci vyučování do kolejí lépe zajištěna než v Itálii, kde studenti bydleli v burzách a k přednáškám chodili ulicemi města do jiných budov. Často si žebráním na ulici obstarávali peníze, aby mohli zaplatit své náklady na obživu a studium.

Tím byli jezuité rovněž ideálními partnery pro reformu studentského života. Metodou vyučování a kázní byly jejich koleje pokládány za vzor nových zařízení⁴² a ještě dříve než se v létě roku 1553 uvažovalo v souvislosti s reformou univerzity také o reformě burz, počítalo se i v této oblasti s jejich účastí.⁴³

Cílem těchto zásahů do organizace domovů pro studenty byla ochrana před „nebezpečnými“ vnějšími vlivy, přičemž se ve střetu konfesí uvádělo do příčinné souvislosti „bludné učení“ a „nečisté mravy“ – podobně jako bylo později osvícenství definováno a potíráno katolickou restaurací nejen jako duchovně-politický směr, nýbrž jako mravní „libertinage“. Příklad jezuitů měl podnítit k následování. Ve Vídni např. doporučoval Petrus Canisius zřízení šlechtické koleje prostřednictvím jezuitů, která by byla vzorem jiným kolejím ve městě, a „kde by nebyla mládež tak špatně vychovávána k herezi a špatným mravům“.⁴⁴ Za herezi se považoval názorový „chaos“ a „chaos“ ve

⁴¹ Pro pojmosloví především Götz-Rüdiger TEWES, *Stadt und Bursen: Das Beispiel Köln*. V: Heinz Duchhardt (Ed.), *Stadt und Universität (= Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster, Reihe A: Darstellungen 33, Köln-Weimar-Wien 1993)* 1–11, zde 1 nn., kde se mezi kolejí a burzou zřetelně rozlišuje, zda je postaráno o ubytování a stravu (také o týdenní kapesné), nebo zda student platí. V praxi oba pojmy označovaly rozdílné a smíšené instituce.

⁴² Srov. také Philip Aries, *Geschichte der Kindheit* (München-Wien 1975) 264 nn. a 323 nn. a Ferdinand I. Loyolovi, Augsburg, 11. 12. 1550, ed. Loyola, *Cartas II* 548 n.

⁴³ Polanco, *Chronik IV* 252 a 256. Srov. stanovy o kontrole burz v „nové reformaci“ vídeňské univerzity z 1. 1. 1554, ed. Kink, *Universität Wien, II*, 315 a 393 n.

⁴⁴ Canisius Loyolovi, Vídeň 12. 10. 1553, ed. B. Petri Canisii SJ, *Epistulae et acta*, ed. Otto Braunsberger, Bde. 1–4, 1541–1565 (Freiburg i.Br. 1896–1905) /dále: *Ep. Canisii/ I* 437.

způsobu života. Stipendisté teologie se proto měli nechat vést Jajem, rektorem vídeňské koleje, jak ve studijním běhu, tak také v náboženských otázkách a prostřednictvím „pohovorů“ s bratry jezuity měli být povzbuzováni k úspěšnému studiu a ukázněnému životu.⁴⁵ V těchto letech to znamenalo vyhýbat se nebezpečím, která by mohla odvádět od celibátu – a *svádět* k ženitbě a k touze se stát protestantským knězem. Proto byly riskantní vnější kontakty studentů co možná nejvíce redukovány.

K nutnosti internátní výchovy psal na konci roku 1553 Johannes Polanco, generálem řádu nejlépe informovaný sekretář provincie, že zkušenost ukázala, že pro Němce, pokud strávil své mládí po německém způsobu, je přechod k duchovnímu stavu opravdu těžký. Polanco tím myslel potulný způsob života německých studentů, kteří táhli (žebrajíce) od jedné univerzity ke druhé. Jezuitská škola by je sama nestačila vychovávat a udržovat v katolické víře, kdyby byli stále v kontaktu se svými příbuznými a se svými druhy, kteří jsou „zkažení“.⁴⁶ Tento zápis do řádové kroniky souvisel s Canisiovým projektem vybudovat ve Vídni také šlechtický konvikt „na způsob Collegium Germanicum“ a „pod ochranou“ jezuitů, v němž by se jezuita jako rektor staral o „dobré vedení duše a těla“.⁴⁷

Na konci roku 1553 byl Canisius panovníkem ustanoven jako *pater* (jako jeden z obou představených) (arci)vévodské koleje, kde se

⁴⁵ Jajus Loyolovi, Vídeň, 21. 7. 1551; ...Jajus Loyolovi, Vídeň, 16. 12. 1551, ed. Ep. Jaji 378. Srov. k působení na jiné studenty prostřednictvím „pohovoru“: Dawant, Vídeň 26. 12. 1555, ed. LQ III 713.

⁴⁶ Polanco, Chronik III 262 (k 1553) /doslovný citát/. Srov. také Canisius Polancovi, Vídeň, 12. 10. 1553, ed. Ep. Canisii I 438 a tentýž Lainezovi, Ingolstadt, 28. 4. 1558, d. Ep. Canisii I 438, a týž Lainezovi, Ingolstadt, 28. 4. 1558, ed. Ep. Canisii II 260. K tomuto životu německých studentů srov. Ernst SCHUBERT, *Fabrende Schüler im Spätmittelalter*. V: Harald Dickerhof (Ed.), *Bildungs- und schulgeschichtliche Studien zu Spätmittelalter, Reformation und konfessionellem Zeitalter* (= Wissensliteratur im Mittelalter 19, Wiesbaden 1994) 9–34.

⁴⁷ Canisius Polancovi, Vídeň, 12. 10. 1553, ep. Canisii I 437. Tato šlechtická kolej byla míněna jako konkurence škole protestantských stavů ve Vídni pod vedením Nikolause Polita. Také v r. 1560 zřízená císařská zemská škola, katolická alternativa protestantské stavovské zemské školy, byla podřízena jezuitskému vedení: Srov. A. HÜBL, *Die Schulen*. V: *Geschichte der Stadt Wien*, ed. vom Alterthumsvereine zu Wien 5/2 (Wien 1914) 371 n.

přednášela teologie a jejíž dvanáct kolegiátů tvořili profesoři artistické fakulty.⁴⁸ Canisius zde měl bydlet⁴⁹ a obnovit „pořádek“,⁵⁰ byl ale opravdu šťasten, když se mohl pro svoji nemoc zase brzy vrátit do jezuitské koleje.⁵¹ Canisius se domníval, že by byl užitečnější jako rektor burzy, kde je hodně mladých lidí.⁵² Ve vévodské koleji se dal očekávat malý úspěch, neboť se dost kněží vídeňské artistické fakulty v těchto letech oženilo a bydleli mimo kolej; všichni studovali medicínu a žádný z nich teologii.⁵³

Ještě v roce 1554 „předal ... král (Ferdinand) Canisiovi nový úřad; měl společně se dvěma profesory znalými právo provádět vizitaci vídeňských kolejí /kolejí a burz/ a reformovat je“.⁵⁴ Ve *čtyřměsíčním dopise*⁵⁵ z konce roku se také oznamuje,⁵⁶ že Canisius postupně odstranil nešvary ve studentských burzách a zavedl „dobrý pořádek“; že pater Goudanus přednáší mimoto v burze Goldberg každou neděli v poledne křesťanskou nauku a obstarává pro více než stovku chudých studentů, kteří zde bydlí, ošacení z milodarů panovníka a urozených dárců. V následujícím roce 1555 vybíral podobně mezi dvořany Petr

⁴⁸ O přání, aby do vévodské koleje nastoupil jako parens jezuita, píše Loyolovi Lanoy, Vídeň, 4. 11. 1553, ed. Ep. Mixtae III 585. K (arci)vévodské koleji srov. Joseph RITTER von Aschbach, *Geschichte der Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520 bis 1565* (Wien 1888) 44n. a GOLDMANN, *Wiener Universität* 151–154.

⁴⁹ Podle *Historia collegii 1550-1567* 25 se tam nastěhoval 10. 4. 1554.

⁵⁰ Canisius Kesselovi, Vídeň, 30. 4. 1554, ed. Ep. Canisii I 466: Ego in professorum collegio publico et archiducali moror, sic urgente Rege, ut reformandi gymnasii causae me accomodem. Nunc laus Deo Opt. Max. gymnasii res procedunt rectius, quam multis abhinc annis: professorum unus in vincula coniectus est, quod rectorios sequeretur /t.j. Nicolaus Polites/. Srov. Dawant, Vídeň, 30. 12. 1553, ed. LQ II 490: o králově jmenování Canisia „ad eiusdem collegii disciplinam instaurandam“.

⁵¹ Canisius Polancovi, Vídeň, 7. 7. 1554, ed. Ep. Canisii I 477; Polanco (z pověř. Loyoly), Řím 13. 8. 1554, ed. Mon. Ignatiana I/VII 395: že ho těší, že je zase zdrav a že má dobrou příležitost vrátit se zase do koleje.

⁵² To se dá také doložit: Polanco (z pověř. Loyoly) Lanoyovi, Řím, 26. 6. 1554, ed. Mon. Ignatiana I/VII 175 a Polanco, *Chronik* IV 239 (k 1554).

⁵³ Polanco, *Chronik* IV 239 (k 1554).

⁵⁴ Polanco, *Chronik* IV 242 (k 1554).

⁵⁵ Zprávy o úspěších, které musely být zasílány z koleje na ústředí řádu v několikerém vyhotovení vždy po čtyřech měsících, a odtud byly doručovány jiným kolejím k povznášející četbě. V polovině šedesátých let je nahradily *litterae annuae*.

⁵⁶ Dawant, Vídeň, 29. 12. 1554, ed. LQ III 211.

Lanoy, který je doložen krátce jako vedoucí burzy Goldberg,⁵⁷ na opravu domu, na ošacení a jiné každodenní potřeby studentů,⁵⁸ které vyučoval katechismus a které chtěl získat pro studium teologie.⁵⁹ Tím, že vedení burz převzalo péči o studenty, byly vytvořeny předpoklady pro nový pořádek; jen tak mohli být studenti odvedeni z městských ulic a pod kontrolu.

V polovině 50. let se ve Vídni plánovala také řešení větších úkolů: komise pro reformy navrhla, aby se spojilo pět nebo šest vídeňských kolejí /kolejí a burz/ a aby byly podřízeny vrchnímu dozoru jezuitů. Ti měli uplatňovat své vedení podobně jako v Collegiu Germanicu v Římě.⁶⁰ K tomu však nedošlo. Ani později už nic nesvědčí o trvalém vlivu jezuitů v burzách, právě naopak, v dubnu r. 1557 z burzy Goldberg hlásí, že zde není ani jeden ze studentů katolík.⁶¹ Tyto první pokusy jezuitů o přímý vliv na studentský život i mimo jezuitskou kolej ztroskotaly pravděpodobně díky konfliktu s univerzitou, o kterém již byla řeč.

V Praze bylo podle *Historia foundationis Collegii Pragensis* „nejslavnějším činem“ jezuitů zřízení „Collegia nova“ v roce 1559, určeného pro chudé studenty z darů panovníka a katolických pánů, z nichž někteří převzali také financování stipendijních míst; při této příležitosti prý Canisius složil spis „De pauperum cura habenda“, který pražští jezuité přeložili do češtiny a vytiskli.⁶²

⁵⁷ Podle *Historia collegii 1550-1567* 34 byli jezuité 24. 7. 1555 písemně požádáni o převzetí „praefecturam studiosorum aurei montis“. Srov. Franz Bernhard von Bucholtz, *Geschichte der Regierung Ferdinands des Ersten*, Bde. 1-9 (Wien 1832-1838; Reprint s úvodem Bertholda Suttera, Graz 1968) VIII 188 a Aschbach, *Wiener Universität* III 55 n. a 99.

⁵⁸ Dawant, Vídeň, 26. 12. 1555, ed. LQ III 713; „... ita ut commodissima nunc habitatione fruuntur.“ *Historia collegii 1550-1567* 34.

⁵⁹ Po své vizitaci o tom píše Hieronymus Nadal Loyolovi, Benátky, ?. 7. 1555, ed. Ep. Canisii I 313 n.

⁶⁰ Nadal Loyolovi, Benátky, 6. 7. 1555, ed. Ep. Canisii I 313.

⁶¹ Dirsius Lanoyovi, Vídeň, 25. 4. 1557, ARSI Germ. 185 fol. 97.

⁶² *Historia foundationis Collegii Pragensis*, Národní knihovna Praha, rkp. I A 1 fol. 42v n.

Založení univerzity ve Štýrském Hradci

První upozornění na to, že arcivévoda Karel má v úmyslu založit ve Štýrském Hradci jezuitskou kolej jako vzdělávací instituci, se nachází ve zprávě jednoho jezuita, který byl v postní době roku 1570 vyslán na přání arcivévody jako kněz do Hradce.⁶³ Při jednáních, která o tom probíhala o čtrnáct měsíců později, nabádal arcivévoda ke spěchu s poukazem na aktivity protestantských stavů, kteří právě „s velkými náklady“ dokončili „významnou školu „insignem scholam“, štýrskohradeckou *provinciální školu*“.⁶⁴ Horlivost protestantských stavů ve vzdělávací politice byla pro vyjednavče jezuitů důležitým argumentem ke zřízení štýrskohradecké koleje. Jak píše tento jezuita, arcivévoda, tzn. katolická strana, má pro čtyři provincie jen jednu nižší školu, pročť chlapi chodí studovat do ciziny, kde potom buď zůstanou, nebo se vrátí domů plni různých chyb, a zemi spíše škodí než slouží. Arcivévoda proto nemá žádné učené muže, nebo ho zmáhají ti, kteří byli při svých pobytech v cizině „nakaženi“. Dále je prý nedostatek dobrých farářů. Preláti by byli ochotni finančně podporovat seminář, do něhož by mohli být přijímáni také šlechtici.⁶⁵

V zakládací listině štýrskohradecké koleje z konce roku 1573 arcivévoda Karel jezuitům uložil, aby výchovou vzdělaných mužů – zejména duchovních – pomáhali uchovávat a rozšiřovat pravou katolickou víru.⁶⁶ Pro tento úkol byla ve Štýrském Hradci v následu-

⁶³ Stephan Rimel Emerichu Forslerovi, Štýrský Hradec, 12. 3. 1570, ARSI Germ. 151 fol. 8rv. Srov. také Bernhard DUHR SJ, *Die Jesuiten an den deutschen Fürstenhöfen des sechzehnten Jahrhunderts* (= Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes II/4, Freiburg i.Br.) 24.

⁶⁴ Forsler generálu Tovaryšstva Ježíšova, Františku Borgiovi, Štýrský Hradec 22. 5. 1571, ARSI Germ. 133 I fol. 202r–205r. Srov. týž témuž, Vídeň, 20. 9. 1570, ARSI Germ. 151 fol. 295r–298v (podrobně o Štýrském Hradci podle zprávy Rimela). Se založením jezuitské školy se tedy spěchalo kvůli stavbě zemské školy a nikoli naopak, jak se předpokládalo; to druhé míní např. Ferdinand TREMEL, *400 let akademického gymnázia ve Štýrském Hradci 1573–1973. Festschrift* (Graz 1973) 18.

⁶⁵ Forsler generálu Tovaryšstva Ježíšova, Františku Borgiovi, Štýrský Hradec 22. 5. 1571, ARSI Germ. 133 I fol. 202r–205r. Srov. DUHR, *Jesuiten an den deutschen Fürstenhöfen* 24 f. Tím měl být zmírněn nedostatek katolických rádců.

⁶⁶ Pochválil „vytrvalou a nesrovnatelnou píli“ Tovaryšstva Ježíšova při vyučování mladých mužů jak v křesťanských ctnostech, tak i ve vhodných vědách. Franz v. Krones,

jících letech vybudována jezuitská škola. Byla zde šestá třída rétoriky, a z vytištěného seznamu knih, které se roku 1579 při vyučování používaly, dospíváme k závěru, že se už ve vyšších třídách vyučovala (pastorální) teologie, logika, řečtina, rétorika a poezie.⁶⁷ To byly předměty artistické fakulty a základní vzdělání pro duchovní činnost; podobně se obojí vyžadovalo i v protestantských provinčních školách, kde byly pro mladé šlechtice kromě toho ještě právnické kurzy.⁶⁸

Z roku 1579 (byl to také rok, kdy byl v Mnichově koncipován panovnícký postup vůči protestantským stavům v Rakousku⁶⁹) zřejmě pochází návrh na založení univerzity ve Štýrském Hradci. Tento plán předpokládal úplnou univerzitu podle vzoru zakládací listiny vídeňské z roku 1364, ovšem už jen pod vedením jezuitů;⁷⁰ Zdálo se, že panovníkovi šlo především o zřízení místa pro vzdělávání, a to nejenom duchovních, ale také úředníků a dokonce i lékařů.

Arcivévoda Karel založil však nakonec 1. ledna 1585 univerzitu ve Štýrském Hradci toliko pro studium artes a teologie a jen s možností

Geschichte der Karl Franzens-Universität in Graz. Festgabe zur Feier ihres dreihundertjährigen Bestandes (Graz 1886) 229 se odvolává na zakládací listinu, 12. 11. 1573, ed. Richard Peinlich, Geschichte des Gymnasiums zu Graz. In: Jahresberichte des k. k. ersten Staats-Gymnasiums in Graz 1869, 8–10.

⁶⁷ „Index lectionum et scholasticarum exercitationum, quae hoc anno 1579 in Collegio Societatis Jesu Graetii studiosis praelegentur“, ed. Peinlich, Geschichte des Gymnasiums zu Graz 18 n.

⁶⁸ Johann LOSERTH, *Die protestantischen Schulen der Steiermark im sechzehnten Jahrhundert* (= Monumenta Germaniae Paedagogica 55, Berlin 1916) 30. Srov. HEISS, *Die innerösterreichischen „Landschaftsschulen“* 201.

⁶⁹ K mnichovské konferenci, na níž se arcivévoda Karel v rozhovorech se svým tchánem Albrechtem Bavorským a svým bratrem Ferdinandem Tyrolským rozhodl o postupu ke znovunabytí svých náboženských koncesí plánovanými provokacemi, třebaže „nit ... fulminanter sed pedentim et gradatim ...“: Johann Loserth, Acten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Erzherzog Karl II. 1578–1590 (= Fontes Rerum Austriacarum II/50, Wien 1898) 36–38.

⁷⁰ Jezuité by byli dosazovali rektora také na úplnou univerzitu a školství v zemi by bylo pod jejich kontrolou: Hermann WIESFLECKER, *Das Gründungsdatum der Universität Graz (Neue Beiträge zur Gründungsgeschichte)*. V: Zeitschrift für das Historischen Vereins für Steiermark, Sonderband 16, 54–58, zvl. 58. Podle Wiesfleckera je vzorem pro návrh privilegií (ARSI Austria 224) vídeňský zakládací list vévody Rudolfa IV. Srov. také Walter HÖFLECHNER, *Zur Geschichte der Universität Graz*. V: Kurt Freisitzer u.a. (Ed.), Tradition und Herausforderung. 400 Jahre Universität Graz (Graz 1985) 4 n.

získat akademické hodnosti na dvou těchto fakultách. Založil univerzitu, píše se v listině,⁷¹ protože má jako panovník za úkol podněcovat své poddané k míru, svornosti a poslušnosti, a v tomto řádu je uchovávat. Tento úkol, jakým je prosazení náboženské jednoty, které bylo při konfesionálním absolutismu pro vnitřní mír považováno za bezpodmínečně nutné, vyjadřuje arcivévoda ještě jasněji v dopise papeži, kde se píše: „...tum maxime iis, qui regiminis alicujus gubernacula susceperunt, sommopere elaborandum est, ut multitudinem in se alioqui confusam et inconditam, certis quibusdam legum praeceptis coercentes, ad concordiam, communem pacem tranquillitatemque servandam, autoritate sua compellant...“⁷² Založil univerzitu, praví se dále v listině, protože to odpovídá rodinné tradici Habsburků, jakou je uchování pravé a neporušené katolické víry, a protože se tím jeho věrní poddaní navrátí k původnímu stavu víry a k lesku katolického náboženství.⁷³ Když už jiní, mnohem menší panovníci, ohledem na štěstí a blaho svých poddaných, zřizují ve svých zemích veřejné studium, aby si udrželi své syny a poddané doma a měli dost učených mužů, oč více to přísluší jemu (arcivévodě Karlovi), který vládne různým zemím s různými národy a jazyky.⁷⁴

V zakládací listině se také vysvětluje, proč arcivévoda povolal k vedení univerzity jezuitu: nechal si poradit, píše se zde, jak si opatřit vhodný *lék na těžkou nemoc (kacířství)*. Sám prý také poznal, že jezuité, jejichž sláva se zásluhou jejich mimořádné zbožnosti, religiozity a učenosti a pro jejich horlivost pro Boha a pro duše rozšířila už po celém Německu, jsou ti nejvhodnější. A s úmyslem zříditi⁷⁵ pro ně

⁷¹ ed. Peinlich, Geschichte des Gymnasiums zu Graz 25 n.

⁷² Arcivévoda Karel papeži Řehořovi XIII., 20. 12. 1584, ed. Augustinus Theiner, Annales ecclesiastici III (Roma 1856) 533. V Historia foundationis Collegii Pragensis, Národní knihovna v Praze, rkp. I A 1 fol. 21rv se píše „... Ferdinandus I ... facile ... intelligeret, ubi Religio vera nutaret, nihil esse in Regnis stabile et firmum posse ...“

⁷³ ed. Peinlich, Geschichte des Gymnasiums zu Graz 26.

⁷⁴ Pro rok 1564 se uvádí rozloha území ovládaného Habsburky uvnitř Rakouska (Štýrsko, Korutany, Kraňsko, Gorice, Gradiška, Terst, Istrie, Fiume/Rijeka, rakouské Friausko) 47 776 km². Ve srovnání s tím zaujímalo vévodství bavorské cca 17 400 km². Walter NEUNTEUFEL, *Die Entwicklung der innerösterreichischen Länder*. V: Innerösterreich 1564–1619 (=Joanna 3, Graz /1967/) 522. K formulaci srov. také Karel Řehoř XIII., Graz, 20. 12. 1584, ed. Theiner, Annales Ecclesiastici 534.

⁷⁵ ed. Peinlich, Geschichte des Gymnasiums zu Graz 25.

gymnázium a veřejnou univerzitu povolal je do Štýrského Hradce už v roce 1573, což se po mnoha průtazích konečně uskutečňuje. V dopise papeži arcivévoda⁷⁶ dále poukazyval na stejné nebezpečí studia v cizině, které byla popisována již ve zprávě o jednáních ve Štýrském Hradci r. 1571.⁷⁷

Štýrskohradecká univerzita se tak stala jednou z oněch zemských univerzit, jaké v 16. století panovníci zřizovali jako místa pro vzdělávání elity země, aby si nad nimi udrželi kontrolu a aby – z důvodů prestižních – celkově posílili území v jeho samostatnosti; zakládání těchto univerzit souviselo s vytvářením uzavřených teritorií v raném novověku. Dále byla štýrskohradecká univerzita od začátku typickou jezuitskou univerzitou, na které byla některá z korporativních práv univerzity odstraněna v souladu s řeholí hierarchicky řízeného řádu, např. právo volby rektora jakožto důležitého prvku univerzitní samosprávy. Od plánu úplné univerzity se upustilo; vedle finančních úvah a pochybností městské a zemské byrokracie vůči privilegovaným a nedisciplinovaným studentům⁷⁸ o tom rozhodl nezájem jezuitů o fakulty právnickou a lékařskou, které nemohli mít pod svojí přímou kontrolou. Jezuité byli proti zřízení právnické fakulty ve Štýrském Hradci i na počátku 17. století, jak ji doporučovali oba prominentní biskupové rakouské protireformace Martin Brenner a Georg Stobaeus.⁷⁹ Univerzita ve Štýrském Hradci byla jezuitskou univerzitou v užším smyslu, jaké vznikaly v německy mluvící Evropě po vzoru univerzity v Messině; první z nich byla univerzita v Dillingenu. Když jezuité tuto univerzitu v r. 1563/64 převzali, ukázali i tam svůj nezájem o vývoj směrem k úplné univerzitě, se kterým se ještě při založení počítalo.⁸⁰ Je jasné, že díky

⁷⁶ Viz citát pozn. 72.

⁷⁷ Viz výše text u pozn. 65.

⁷⁸ Wiesflecker, Gründungsdatum 58: Tento návrh předpokládal pro studenty mnoho privilegií a také se plánovalo – jako ve vídeňském privilegiu z der. 1365 – vlastní univerzitní městečko (městská čtvrť pro univerzitu s právní autonomií).

⁷⁹ Johann ANDRITSCH, Landesfürstliche Berater am Grazer Hof (1564–1619). V: Innerösterreich 1564–1619 (= Joanea 3, Graz 1967) 91. Srov. též Höflechner, Zur Geschichte der Universität Graz 9.

⁸⁰ Hengst, Jesuitenuniversitäten 176.

omezené nabídce jezuité nemohli zcela splnit požadavky na vzdělání nové elity.⁸¹

Závěrem

Vyšší vzdělávací instituce – univerzity, gymnázia, akademie – byly v procesu vytváření politicky a konfesionálně uzavřených teritorií v 16. století reformovány a zakládány se silnou orientací na panovnícké zájmy. Zmíněná opatření provázející vídeňskou univerzitní reformu z r. 1554 i plány na zřízení nové univerzity ve Štýrském Hradci tyto obecné tendence naznačují. V novověkém státě bylo potřeba stále více šlechtických, popř. měšťanských úředníků, kteří studovali na vysoké škole. Děti své země měly nyní také v ní nechávat školné ve své zemi (podle zásad merkantilismu) ale z politických důvodů zde zůstat, aby z nich mohli být pod kontrolou vychováni prospěšní, spolehliví a vlastenecky smýšlející poddaní (šlo o sociální kontrolu v „zásadním postupu“ výchovy k disciplíně tak, jak ji popsal Gerhard Oestreich). V dolnorakouských a vnitrorakouských zemích – tzn. v Dolních a Horních Rakousích, ve Štýrsku, Korutanech a Kraňsku – byly tyto cíle pro rozvoj vyššího školství právě tak důležité jako v jiných evropských zemích. Specifická byla pro habsburské „dědičné

⁸¹ Stichweh, Der frühmoderne Staat und die europäische Universität 41 zdůrazňuje, že „intenzivnější očekávání výsledku“ od univerzity bylo také na katolických územích a že zde bylo odhodláni zapůsobit prostřednictvím státního jednání na pravděpodobnost splnění vlastních očekávání. Zatímco se artistická (tj. filozofická) a teologická studia řádům ochotně předávají, takže se příslušný zemský vládce musí starat jen o finanční zajištění, převažuje názor o bezprostřední státní důležitosti a z toho vyplývající potřebě státní intervence především pro studijní obor právnícký. Srov. též: Notker Hammerstein, Universitäten – Territorialstaaten – gelehrte Räte. V: Roman Schnur (Ed.), Die Rolle der Juristen in bei der Entstehung des modernen Staates, Berlin 1986, 701–706 a ke srov. se Salcburkem – a Peter Putzer, Christoph Blumbacher, 1624–1647, v: Wilhelm Brauner (Ed.), Juristen in Österreich 1200–1980, Wien 1987, 46 n. a ke srov. s Kastilií a Itálií – dvě práce Richarda L. Kagana, Universities in Castil 1500–1700. V: Lawrence Stone (Ed.), The University in Society, Bd. 2, Princeton 1974, 355–405 a Universities in Italy, 1500–1700. V: Dominik Julia, Jaques Revel, Roger Chartier (Ed.), Les universités Européennes du XVIe au XVIIIe siècle. Histoire sociale des populations étudiantes, Bd. Provinces-Unies, Paris 1986, 153–186.

země“ prudkost politických a konfesijních sporů mezi stavy a panovníkem, a tento protiklad se projevil i na vývoji vyššího školství, neboť zde vznikaly vedle protestantských stavovských institucí také panovnické instituce katolické (jezuitské).

Podobně jako ve Vídni a ve Štýrském Hradci, panští i městští zakladatelé v novověku vesměs rádi ustupovali od středověkého modelu univerzity a jejích *svobod* ve prospěch větší kontroly.⁸² O tom svědčí dostatečně průtahy ve vývoji štrasburského gymnázia k univerzitě: gymnázium, vzor mimo jiné pro školy rakouských protestantských stavů, se nejprve stalo na podnět magistrátu privilegiem Maximiliána II. z r. 1556 tak zvanou „semiuniversitas“ (takto ji nazývali už současníci), protože město už nechtělo připustit, aby pro univerzitu byly opět zavedeny korporativní autonomie, které reformace v církevní oblasti právě odstranila.⁸³

Tím, že se tyto znaky a základní rysy vývoje hodí jak pro protestantské tak pro katolické vysoké školy, se ukazuje jako prospěšné zaměřit se na podobnost struktur ve vzdělávacím postupu konfesijních církví (a ve vzdělávacím postupu konfesijně a politicky uzavřených teritorií) – a také se více projevuje užitečnost teze o konfesionalisaci, jak ji následně rozvinul Ernst Walter Zeeden. Škola byla důležitým předpolím při prosazování jednoty víry a teritoria, poslušnosti a kontrolovatelnosti jakožto hlavního záměru, který stejným způsobem určoval představy činy konfesijních protivníků.⁸⁴ Opatření ke konfesijní

⁸² Srov. Peter BAUMGART, *Universitätsautonomie und landesherrliche Gewalt im späten 16. Jahrhundert*. V: Zeitschrift für historische Forschung 1 (1974) 23–53.

⁸³ Anton SCHINDLING, *Straßburg und Altdorf – zwei humanistische Hochschulgründungen von evangelischen freien Reichsstädten*. V: Peter Baumgart und Notker Hammerstein (Ed.), Beiträge zu Problemen deutscher Universitätsgründungen der frühen Neuzeit (= Wolfenbütteler Forschungen 4, Nendeln/Liechtenstein 1978, 149–189, zde 157 n. Srov. také týž, *Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt. Gymnasium und Akademie in Strassburg 1538–1621* Mainz 77, Wiesbaden 1977.

⁸⁴ Teze o „konfesionalizaci“ formulovali Ernst Walter Zeeden, Wolfgang Reinhard, Heinz Schilling a jiní. Srov. Gernot HEISS, *Konfessionsbildung, Kirchenzucht und frühmoderner Staat. Die Durchsetzung des ‚rechten‘ Glaubens im „Zeitalter der Glaubensspaltung“ am Beispiel des Wirkens der Jesuiten in den Ländern Ferdinands I.* V: Hubert Ch. Ehalt (Ed.), *Volksfrömmigkeit. Von der Antike bis zum 18. Jahrhundert* (Wien 1989) 191–220.

indoktrinaci a k výchově loajálních poddaných spočívala na stejném odhadu toho, jaké vzdělání žádá elita pro územní správu a v boji o prosazení náboženské *pravdy*: písářství, řečnictví, znalost práva a vědomosti o ‚pravé‘ víře.

U reforem a v nově zakládaných školách šlo především o sociální kontrolu. Jezuité byli povoláni do Vídně pro svoji příkladnou kázeň ve způsobu života a v metodách vyučování. Výuka filozofie a teologie měla být postavena proti vyučování na obou fakultách, aby se tyto fakulty vlivem konkurence buď zlepšily nebo aby byly svým vzorem nahrazeny. Kromě toho se jezuité ve Vídni snažili převzít nábožensko-mravní a sociální péči o co nejvíce studentů, aby také takto omezili jejich každodenní vnější kontakt *se svody* okolního světa. Univerzita ve Štýrském Hradci byla již založena jako jezuitská univerzita s cílem vybudovat řádné vyučování. Zatímco panovník ve Vídni ustanovil r. 1554 svůj další vliv prostřednictvím úlohy superintendenta a snad také kvůli zachování vlastního vlivu se nakonec přece jen zdráhal předat zde římsky orientovanému řádu filozofickou a teologickou výchovu zcela, ve Štýrském Hradci r. 1585 arcibiskup Karel univerzitu řádu přenechal. Pro jeho účinnou protireformační orientaci se zřekl zeměpanské kontroly nad zemskou univerzitou s právnickou a lékařskou fakultou.

Přeložila Marie Opavová

**T. G. MASARYK A FRIEDRICH
NAUMANN – DVA KONCEPTY PRO
EVROPU****Úvodní slovo k vědeckému symposiu
českých a německých historiků a studentů**

ZDENĚK KÁRNÍK

Několik slov ke koncipování tohoto úvodního slova, protože bude – zcela vědomě – nevyvážené. Vycházím totiž z (oprávněného, doufám) předpokladu, že osobnost, představy a politické plány T. G. Masaryka, i jejich realizace a výsledky a na ně navazující tradice českého politického života jsou na české a ve značném stupni i na německé straně dobře známy a moje slova jistě doplní ještě specializovaní badatelé. Na druhé straně soudím, že osobnost Friedricha Naumanna je snad studována v Německu. Ale o jejím vřazení do politických uskupení, sociálních struktur, prognóz a tradic a v nemenší míře do následujících směřování duchovního života v Německu až do dnešních časů, se ví toho u nás v ČR poměrně málo. (Domnívám se také, že i pohled českého historika na tuto věc nemusí být nezajímavý ani pro německé kolegy, i když jsem se při přípravě referátu nevěnoval základnímu výzkumu.) Rozdělil jsem svůj příspěvek proto na čtyři části.

Politická osobnost Friedricha Naumanna

Oba muži do značné míry ztělesňovali liberální, demokratické či levě liberální proudění a politická uskupení v obou národech. Jistě bychom našli u nich mnoho společného nebo alespoň sobě podobného. Přesto stačí již uvedení základních faktů z jejich politického života, abychom zjistili, že ne snad až za Velké války, ale již dlouho před ní šlo o politiky značně odlišné a že to úzce souvisí s charakterem liberalismu v obou zemích. Ten německý, který je předmětem mého zájmu, byl tak silně kontaminován nacionalismem, že se stal postupně jeho integrální součástí.

Friedrich Naumann byl takřka na den o deset let mladší¹ než Masaryk a vstoupil do „vyšší“ politiky také s odpovídajícím odstupem, zato již jako zakladatel politické strany (byť se stranou nejmenovala). Dne 25. listopadu 1896 založil v Erfurtu *Nationalsozialer Verein*. Ze spoluzakladatelů stojí za zvláštní zmínku vynikající sociolog Max Weber, jak známo vždy se v politice neúchylně klonící (až exaltovaně) k nacionálním směrům. Naumannovi životopisci doznávají (či zdůrazňují, podle zaměření), že měl na Naumanna a jeho politické směřování veliký vliv.²

Program strany koncipoval sám Naumann a proto není pro nás bez významu. Příznačně již se základní ideou integrace buržoazie a dělnictva na bázi liberalismu. Již to ho řadilo do proudu, nazývaného „levý liberalismus“. Ono dělnictvo si představoval organizováno v duchu křesťansko-sociálním (sám byl evangelickým teologem). Měla to být „politika moci navenek a reformy uvnitř“, jakýsi amalgám demokracie a imperiálního „sociálního císařství“.³ Šlo ovšem spíše o politickou skupinu než stranu a ve volbách také neuspěla (nevyšla ani snaha o spolupráci s marxisticky revizionistickou skupinou lidí kolem Eduarda Bernsteina). Už roku 1898 se zrodil však Naumannův časopis *Die Hilfe*, který tvořil onu pověstnou červenou niť Naumannova

¹ Narodil se také v březnu (ne však 7., nýbrž 25.), ale roku 1860.

² Zmínil to jak Theodor Heuss, tak C. Sell.

³ Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa, ed. Frank Wende, Stuttgart 1981, s. 116 (autorem hesla Rainer Koch).

působení a provázel ho po všechny jeho dny, ba ho i přežil. Záhy (od roku 1905) se v redakci tohoto klíčově významného časopisu, ve kterém Naumann a jeho kruh publikoval prakticky všechny své stěžejní stati, návrhy a polemiky, setkáme s osobností neméně zajímavou, Dr. Theodorem Heussem. Mužem, který se cítil poslán nést pochodeň Naumannovu dále, do nových časů (kam ji také donesl).⁴

Kdybychom hledali u nás v Čechách duchovní bratry či bratrance tohoto Naumannova uskupení, nenalezli bychom je však u Masaryka. Snad jen – a s výhradami – v Praze založené *České straně národně sociální* (ČSNS) Václava Klofáče, vzniklé v téže době jako NsV. Nebylo to náhodné, neboť právě zlom století byl přímo (alespoň ve střední Evropě) érou vzniku podobných směrů a stran. Podobnost tkvěla však pouze v tom, že čeští národní sociálové též (proti sociální demokracii) stáli o ideu třídního smíru a ne boje, a svoji dělnickou politiku spojovali s vypjatou ideou národní (nacionální). Nacionální ale poněkud jinak (jak se ještě zmíním). Daleko větších podobností se dočkáme ve straně založené v severních Čechách o čtyři roky později, ve straně německé, *Deutsche Arbeiterpartei* (DAP). I v ní vykrytalizoval program totiž v požadavek v „demokratickou, sociální Německou říši“. Snad ani není třeba dodávat, že její orientace byla velkoněmecká a že čerpala z Německa i myšlenky tam již platné. Na rozdíl od Naumanna byla ovšem od počátku ostře antisemitská a v mnohém předznamenávala již tehdy svůj vývoj v DNSAP za Velké války (viz dále).⁵

NsV dlouho strážním politické praxe nedokázal čelit a jako spoluzakladatel německého *levého* (či též „sociálního“) *liberalismu* se v r. 1903 spojil s *Freisinnige Vereinigung* (FVg). Ve snaze spojit všechny levé liberály v jeden blok byl publikován 1906 nový program této strany. Žádal plnou parlamentarizaci a demokratizaci říše, vytvoření „lidové armády“ (Volksheer)⁶, státní sociální politiku, podporu svépomoci a družstevnictví, poprvé (pak neustále) již osvobození od cel,

⁴ Zdeněk JINDRA, *Der Plan der deutschen Hegemonie in Mitteleuropa* (in: Beiträge zur neuesten Geschichte der mitteleuropäischen Völker, Praha 1960, s. 93).

⁵ Zdeněk KÁRNÍK, *Habsburk, Masaryk či Šmeral? Socialisté na rozcestí*, Praha 1996, s. 322.

⁶ *Lexikon zur Geschichte*, c.d., s. 106 (týž autor). Již zde (jako častěji) narážíme na nepřeložitelnost německého „Das Volk“, jež může znít česky stejně dobře „lid“ jako „národ“. V naší souvislosti ne náhodně.

stejně však potírání monopolů (aby zároveň začala spolupráce s Carl Friedrich von Siemensem). Císařský režim a sám „Kaiserzeit“, zdroj úžasného rozmachu Německa, deroucího se mezi velmoci, byl pro něj samozřejmě nedotknutelný. Hledáme-li v německo-rakouském politické životě programové blízkence i tady, nacházíme je opět v DAP.⁷

Už následujícího roku (1907) se Naumann prosadil jako poslanec říšského sněmu a coby člen vedení strany se zasloužil o porážku (a odchod ze strany) levé opozice, odmítající podporovat konzervativně-liberální von Bülowův vládní blok. Šlo o krok pro Naumannovu politickou koncepci, zvláště za války, doopravdy příznačnou. Při dalším přeskupování a spojení se starobylou a velkoněmecky orientovanou *Deutsche Volkspartei* (DvoP) se uskupení stalo už početným (mělo 49 poslaneckých mandátů). Po zhroucení tzv. Bülowova bloku se konečně levý liberalismus na sjezdu v Berlíně 6. 3. 1910 konstitoval do Fortschrittliche Volkspartei (FoVP), jež si konečně činila nárok na stálost.⁸ Program strany se od předcházejícího příliš nelišil. Strana pěstovala sociální dikci, ale byla příznačně obklopena spřízněnými organizacemi jako *Hansa-Bund für Gewerbe, Handel und Industrie, Handelsvertragsverein* a vůbec průmyslníky. Stoupence mezi středními vrstvami, svým hlavním lovištěm hlasů, získávala požadavky vnitřní demokratizace císařství, stejně jako – nutno říci, že samozřejmě – svým okázalým velkoněmeckým vlastenectvím. Program podpory mocného německého impéria byl jí vždy vlastní.

⁷ Zdeněk KÁRNÍK, *Habsburk...*, c.d., s. 309 nn. Deutsche Arbeiterpartei byla též protimonopolní, a to zvláště v bankovníctví. Žádala ovšem „odstranění panství židovských bank nad hospodářským životem“, zatímco Naumannovi byl antisemitismus, zdá se, cizí. Chtěla je nahradit „národními lidovými bankami“. V programu DAP je obsaženo však příbuzenství s Naumannovou představou státní sociální politiky, družstevnictví a svépomoci. Ono rozpětí od dělnické politiky (třeba tak svérázné, že dala zrodit později nacismu) s liberalismem, symbolizovala i s Naumannovou skupinou spojená politická kariéra C. F. v. Siemense (jeho vůdčí činnosti v koncernu Siemens tu nerozvádím). Byla dost pestrá, končila však také ve 20. letech (viz ještě pozdější zmínka) příznačně v Deutsche demokratische Partei, již byl i poslancem.

⁸ Lze říci, že ne náhodně se už tu Naumann setkal se svým vlastně posledním mocným příznivcem Friedrichem von Payerem, který Naumanna ocenil jako předseda FoVP, tak před koncem Velké války jako vicekancléř ve svých vzpomínkách (Von Bethmann HOLLWEG bis Ebert. *Errinerungen und Bilder*, Frankfurt a.M. 1923). O činnosti FoVP Lexikon..., c.d., s. 101–103, též autor.

Volební souručenství uzavřela strana příznačně s *Nationalliberale Partei*, nazývanou původně stranou velkoburžoazní honorace, která pod vedením dalšího důležitého muže německých dějin, Gustava Stresemanna, spojovala nyní demokratizační požadavky s ostentativní podporou německého imperialismu. Na druhé straně se však Naumannova strana místně spojovala i se sociálními demokraty, pochopitelně těmi pravicově zaměřenými. Toto snad bez nadsázky gigantické ideové rozpětí od imperialismu po socialismus, v českých poměrech nemyslitelné, se uskupení však zcela neočekávaně nevyplatilo. Získalo ve volbách jen 41 mandátů, méně, než sloučené či spojené strany před tím jednotlivě.

Přes všechny peripetie na první pohled pestrých politických přestupů, můžeme ve vývoji Friedricha Naumanna před válkou snadno vysledovat očividné konstanty: reformní, sociálně laděný liberalismus pevně spojený s věrností německé imperiální politice.

Válka, Němci z Německa, Rakouska a českých zemí – a Češi

Záměrně jsem se držel střídmych, řekl bych „slovníkových“ lakonických charakteristik Naumannovy politické kariéry před Velkou válkou. I tak však z toho, co bylo uvedeno, trčí tu více tu méně toto základní: Pro „pravý“ (pravicový) liberalismus v Německu byly příznačné liberálně demokratické, „občanské“ požadavky, např. volební rovnosti. Vůbec nebyly v rozporu s vysloveně imperiálním pojetím německé politiky. Německý „levý“ liberalismus se od něj lišil většinou důrazem na sociální požadavky lidu a manévrováním v dělnickém volebním spektru (přesněji: na jeho okraji), v Naumannově případě orientovaným křesťansko-sociálně. Imperiální orientace byla kánonem obou. Ne náhodně si tento směr u jeho odpůrců vysloužil název „sociální imperialismus“.

Tato konstatování nelze jen přejít, aniž bychom se zmínili o vlivu, jaký vykonal na německé dějiny a německou politiku vůbec zmíněný „Kaiserzeit“. Zapomíná se, že před ním „Německo“ vlastně

neexistovalo a pokud ano, představovalo změt tu rozvinutých, tu polostředověkých útvarů, často ani nespojených jednotnou ideou národního němectví. Do éry doslova překotné modernizace a průmyslového rozmachu tzv. druhé průmyslové revoluce vstoupilo Německo teprve jako císařství. Teprve císařství mu poskytlo všechny potřebné podmínky, ba víc, inspirovalo ho. Nástup to byl doslova impozantní po všech stránkách. Německo se po roce 1870, 1871 (až po roce 1871) stalo mocností prvního řádu. Hospodářsky se rozvíjelo v celé Evropě nejprudčeji, nechávalo za sebou nejen porážkou frustrovanou Francii, ale i Velkou Británii, o Rakousko-Uhersku a samozřejmě stále více zaostávajícím Rusku ani nemluvě. Na počátku 20. století bylo zcela nepochybně kontinentální velmocí číslo 1. Jeho dravý technický a ekonomický rozmach měl na světě jediné srovnání: Předčily ho pouze USA, a i to muselo vykonat v psychologii německého národa své. Ovšem liberalismus v USA a jeho politické podoby byly oněm císařsko-německým antipodem. Události 1870–1871 teprve zrodily německý národní stát jako císařství a ve jménu tohoto císařství dál se onen rozmach, který *neměl v německých dějinách obdoby*. To císařství katapultovalo Německo do velmocenského postavení a postavit se proti jeho poslání znamenalo v Německu proto politickou sebevraždu. I ti, kteří se považovali za levé či radikální liberály, jako např. Friedrich Naumann, ho chtěli pochopitelně pouze *reformovat*. Pochopitelně proto, aby tato reforma učinila Německo ještě výkonnější.

Německé císařství, přímo pak *impérium*, jež zbudovalo, se stalo totiž *symbolem mobilizace všech národních sil na cestě za německou velikostí, mezi nejmocnější národy a státy světa*. Sil doslova všech a bylo by beze smyslu Naumannovi „vyčítat“, pokud taková slova do historiografie vůbec patří, jeho neodolatelné směřování k podpoře německé imperiální politiky; jeho cesta byla prostě jednou z cest německého liberalismu.

Skvěle, byť slovy, na něž nejsme v historiografii dost zvyklí, vyjádřil tuto *tragedii* německé politiky, avšak i německého liberalismu a socialismu té doby ve svých Kacířských esejích Jan Patočka (z praktických důvodů budu zde citovat německý překlad, česká verze je v poznámce):

„Von allen Völkern der Welt (ausgenommen der Vereinigten Staaten) ist es dieses Deutschland, das, trotz seiner traditionellen Strukturen /gemeint ist hier vor allem die staatspolitische Struktur des Kaisertums, namentlich „konservative Preussen und seine Militärkaste, erstarrte Bürokratie... und unglaublich beschränkte lutherische Orthodoxie“/ der Wirklichkeit des neuen wissenschaftlich-technischen Zeitalters am nächsten kommt.“ Patočka ovšem nemíří jen na onen konzervativismus, nýbrž i do řad liberálních a dokonce ještě více „nalevo“, do řad německého socialismu: „Es ist der Organisationswille seiner wirtschaftlicher Führer, seiner technokratischen Repräsentanten, deren Pläne notwendig in Widerspruch zur bestehenden Organisation der Welt geraten... Seine /des deutschen Kaisertums/ inneren Gegner, die Sozialisten /levé liberály za nepřítel císařství ovšem označit nelze, chtěli ho jen *reformovat* Z. K./ mußten in ihm /dem Kaisertum/ wiederum einen Tummelplatz raffinierter Magnaten und nächst den Vorstellern des weltkapitalistischen Imperialismus sehen... in Wirklichkeit arbeiteten sie selber /aber/ mit an der Organisation einer neuen Gesellschaft der Arbeit, Disziplin und Produktion sowie eines planmäßigen Aufbaus, führenden nach allen Seiten zur Freimachen der neuen und neuen Vorräten der Energie.“⁹

Když vypukla Velká válka a Německo se pasovalo na ochránce evropských hodnot před carským barbarstvím, postavili se proti ní

⁹ Jan PATOČKA, *Kacířské eseje o filozofii dějin*, Praha 1990, esej „Války 20. století a 20. století jako válka“, s. 129–130. Citovaný český text tu uvádím kvůli věrohodnosti (některé obraty a termíny není také snadné převést) v poněkud větším rozsahu: „Ze všech lidstev světa (kromě Spojených států) je však toto Německo, přes svoje tradiční struktury, ten útvar, který se nejvíce blíží skutečnosti nového vědeckotechnického věku. Jeho konzervatismus sám slouží v podstatě disciplíně, která vehementně, bezohledně, s pohrdáním vůči nivelizaci a demokratizaci jde za akumulací energie budující, organizující, přetvářející... Jeho /císařství/ vnitřní protivníci /jimiž leví liberálové nebyli, pouze reformátory, to je rozdíl podstatný Z. K./ socialisté v něm museli spatřovat rejdiště kapitalistických hrabivých magnátů, později typického představitele světového kapitalistického imperialismu... Ve skutečnosti spolupracovali sami na organizování nové společnosti práce, disciplíny, výroby, plánovitěho budování, vedoucího po všech stránkách k uvolnění dalších a dalších zásob energie.“

v Německu jen jednotlivci a skupinky. Naumann a levicoví liberálové mezi nimi samozřejmě nebyli. Naopak, Naumann putoval tehdy spíše doprava, než doleva. Chtěl dělat přece vlivnou politiku. V jeho straně došlo záhy ke štěpení. „Křídlo, podporující *anexionistické* požadavky (Müller-Meiningen, *F. Naumann*)“ nesouhlasilo s pacifisty a jen stěží se zdařily kompromisy, jež měly zajistit stranickou podporu vlády Bethmann Hollwega, odmítající zatím, nutno uvést, např. neomezenou ponorkovou válku. Plán vlády Bethmann Holwega, sestavený již v září 1914, byl i bez toho totiž opravdu imperialisticky kolosální a musel imponovat. Samozřejmě plně podporoval politiku vnitřního občanského smíru, jež měla vytvořit dostatečnou politickou základnu plánu vytvoření hospodářského, Německem přirozeně dirigovaného mezistátního svazu, k němuž by náleželo samozřejmě Rakousko-Uhersko, avšak i Belgie, Francie, Holandsko a Dánsko (nemluvě o jistých vojenských vítězstvích daných „zaokrouhlením“ německých hranic. Jméno Naumannovo mezi těmito umírněnými anexionisty nemůže za takové situace udivit, držel se přece přes všechny stranické přestupy vždy svých nacionálně sociálních konstant: mocná říše navenek, sociální reformy a občanský smír uvnitř. Za války to znamenalo ovšem souhlas s některými anexemi a agresivní expanzí mírnějšími cestami a pěstování vnitřního národního smíru, jenž byl pro úspěšné vedení války *conditio sine qua non*.¹⁰

V této válečné době se ovšem cesty německých a českých nejen „levých“¹¹ liberálů, ale i nacionálních (národních) sociálů diametrálně rozešly. Přímo existenčně a někdy na české straně s tvrdými ba krutými následky pro vůdce i prosté stoupence. Zahájení války jako „Den

¹⁰ Z běžných příruček odkazuji na knihu *Světová válka* (Jar. KRÍŽEK a kol.), Praha 1968, s. 92–93.

¹¹ Na tomto místě je asi už nutné v principu zpochybnit věrohodnost pojmu „levý liberalismus“, podobně jako všechnu levo-pravou klasifikaci (třebas se k ní někdy i sám uteču). Poněkud (jen poněkud) přesnější by byl termín „sociální liberalismus“ nebo spíše „demokraticko-sociální liberalismus“ (aby se nevytvářel ještě větší zmatek kolem slova „sociálně demokratický“), protože by vyjadřoval lépe příklon tohoto směru k demokratickým reformám i sociální problematice a požadavkům. V oné tvrdé formulaci pak „sociální imperialismus“, „demokraticko-sociální imperialismus“ atd.

německého národa“ a heslo „Všichni jsme Němci“ uvedlo do nových poloh nejen samo Německo, ale i vztah Rakousko-Uherska k Německu a tím i vztah Čechů k Podunajské říši. Německorakouské strany a jejich organizace v Čechách nejvíce, plně a bez výhrad podporovaly válečné úsilí mocnářství po boku Německa, tiskly vládu k užší spolupráci s Berlínem a denuncovaly všechny, kteří nepláli válečným nadšením. Německočeské strany (či zemské organizace těchto stran), jako např. *Fortschrittliche Partei* a *Radikalpartei*, náležely mezi iniciátory a nejbojovnější tvůrce válečných programů. Na špici byli ovšem lidé z *Deutsche Arbeiterpartei*, jako byli alespoň u nás později velmi nechvalně proslulí Hans Knirsch a Hans Krebs. Ne náhodou svoji stranu na jaře 1918, v okamžicích známého Friedenssturmu, kterým chtělo Vilémovo Německo ještě zvrátit průběh války, stranu proměnili v *Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei* (DNSAP), rozšiřovali ji z Čech do ostatních předlitavských zemí a po válce se jako českoslovenští občané účastnili spolu s německými a rakouskými formování *NSDAP*. O některých shodách v jejich programech s Naumanovými formacemi jsem mluvil. Na místě je tu uvést i rozdíly – krom jiných Naumannovy sociální ideje motivovalo křesťanství, DNSAP neforsírovala demokracii (i když vůdcovský systém ještě nevynalezla), neobyčejně důležitý byl rozdílný vztah Naumanna a DNSAP k Čechům a vůbec k neněmeckým národům. DAP a DNSAP stála totiž na nejkrajnějším, nejšovinističtější křídle německočeské politiky. Vládní aparát a militaristé vládli na rozdíl od Německa absolutisticky, bez parlamentu i zemského sněmu, a zahájily dokonce preventivní, v mocnářství neslýchanou perzekuci těch, kteří byli považováni za potenciální odpůrce. Prostě a jednodušeji: Rakousko-Uhersko se rozhodlo sice vést válku na dvou frontách – proti vnějšímu nepříteli i proti „svým národům“ (krom německého), avšak vláda byla českoněmeckými nacionálními radikály s DAP v čele kritizována v této věci za liknavost a polovičatost.

Válečný režim mocnářství, ovládaný rakouskými Němci, Maďary a militaristy, viděl ve válce, obecněji řečeno, skvělou příležitost, jak se se všemi vypořádat. Zvláště Češi, kteří vypsali – nutno říci pod děravou, přece jen však ochranou mocnářství a v soutěži (pro oba náro-

dy prospěšné) s rakouskými Němci – do roku 1914 v politicky a kulturně vyspělý národ, stojící na západní výspě slovanství a v německém obklíčení, stáli tomuto tažení v cestě. Byl konec jakémukoli „vyrovnání“ s Čechy jako předpokladu konsolidace mocnářství. Měli být vrženi o šedesát let zpět. Vnější stránkou věci bylo, že se Rakousko-Uhersko muselo nutně (třeba postupně) stát jen satelitem Německa.

Přímo vzorový (v každém případě odvážný a rozhodný) český „demokratický a sociální liberál“ Masaryk zhodnotil po jistém váhání a rozhodování situaci už v roce 1915 tvrdě: Mocnářství selhalo jako ochránce svých národů. „Rakousko-Uhersko... zvrhlo se v pouhý nástroj dobyvačnosti Německa na východ... bez vlastního pozitivního cíle, neschopno vytvořit organický státní celek rovnoprávných, svobodných a kulturně pokračujících národů,“ pravila první proklamace české politické emigrace z 14. listopadu 1915, kterou formuloval.¹² Tento muž byl odhodlán, s cílem dobýt jako jediné řešení situace českou (československou) samostatnost na troskách podunajské říše, posílat do války a na smrt dobrovolce. O válce však mluvil bez nadšení, nicméně jednoznačně: „Má-li nynější hrozná válka...“ řekl v přednášce „Problém malých národů v evropské krizi“, pronesené na King's College v Londýně, „nějaký smysl, může to být jen osvobození malých národů, ohrožených nenasytnou výbojností Německa“.¹³ Naumannův a Masarykův liberalismus stanuly proti sobě tedy jako dva nesmiřitelné protiklady. Ještě je nutné k tomu však dodat, že se vojenská situace vyvíjela v té době pro ústřední mocnosti příznivě. Nezdařil se sice ničující úder proti Francii, Belgie však byla zničena a útočilo se na Paříž. „Srbský skrček“ překvapivě vzdoroval, Rakousko-Uhersko však dosáhlo obratu na východní frontě a vstup Itálie do války na straně Dohody byl bohatě vyvážen získáním Bulharska a strategicky důležitého Turecka. Naděje na vítězství Dohody byly v nedohlednu; to více po ruce se jevil úspěch Německa.

¹² Proklamaci z 14. listopadu cituje K. PICHLÍK (*T. G. Masaryk proti německé střední Evropě*, in: *Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin*, Praha 1993, s. 46) dle *Československé samostatnosti* I/7 z 23. listopadu 1915.

¹³ *Tamtéž*, s. 45–46.

Naumannova „Mitteleuropa“ – idea, osud

Do takovéto situace vstoupil v létě 1915 Friedrich Naumann s knihou *Mitteleuropa*.¹⁴ Reprodukovat její obsah či vybrané části by nemělo ovšem smysl, všimneme si – bez vyhrocování jeho tezí – pouze pozoruhodných pasáží z knihy i jinde projevených Naumannových názorů.

Pokud jde o názor na stát ve 20. století, který hrál v Naumannových tezích stěžejní roli, příznačně soudil, že „nur ganz grosse Staaten haben noch etwas Eigenes zu bedeuten“ a proto i na státní suverenitu hleděl v tomto duchu skepticky: „Die Suverenität, dass heisst die Freiheit der weltgeschichtlichen Entschliessung, hat sich an ganz wenigen Stellen auf der Erdkugel gesammelt... Der Geist des Großbetriebes und der überstaatlichen Organisation hat die Politik erfasst.“ A pochopitelně „Darum ist heute mitteleuropäischer Bund kein Zufall, sondern eine Notwendigkeit.“¹⁵ Principiální důvod pro Mitteleuropu byl tedy v této sféře jasný a tvořil jen součást jeho celkového, možno říci filosoficky historického názoru na dějiny ve 20. století. Mlčel-li Naumann při tom o problémech Polska a Belgie, *nemuselo* to ještě znamenat anexionismus. Ale mohlo.

Necítil se být však anexionistou, neboť jeho projektem byla pouze „nadstátní organizace“.¹⁶ Jeho středoevropská idea, která se nezrodila samozřejmě až za války, to by byl – a bývá – velký omyl, se opírala při tom o poslání, jež Německo bylo dlužno plnit vůči malým národům, říkal. Nazýval je „Zwischenvölker“,¹⁷ čímž mínil národy mezi Německem a Ruskem. Poslání Německa bylo vznešené – mělo tyto národy vymanit z ruského jha. Naumann si ovšem vůbec nemyslel (a zapadalo to dobře do již uvedených tezí), že by si tyto národy

¹⁴ Friedrich NAUMANN, *Mitteleuropa*, 1. vydání, Berlin 1915.

¹⁵ Tamtéž, s. 165, 167.

¹⁶ Zd. Jindra (Der Plan, c.d., s. 74) ovšem upozornil, že ve statích „Bulgarien und Mitteleuropa“ a „Wir und Polen“ Naumann pružně v závislosti na vojenských úspěších pojem Mitteleuropa rozšiřoval. Co bychom chtěli, byl především reálným politikem.

¹⁷ Tamtéž, s. 80 (odkaz na Naumannův článek „Tschechen und Polen“ v Naumannově časopise *Die Hilfe* 1915, č. 31).

snad měly samy vládnout. „Es ist *kein ewiges Recht der Menschen, von Stammgenossen geleitet zu werden*“ (zvýraznil Z. K.), zněl jeho bohorovný soud. „Die Geschichte ...hat entschieden da es führende Nationen gibt /jako např. německý, dodejme/, und solche die geführt werden,“/tj. ty neněmecké ve střední Evropě/ napsal již v roce 1905. A v roce 1915 názor ještě upřesnil: Malé národy musí pochopit, že nemohou „einseitig um jeden Preiss Staateinheit und Staathoheit als nächstes Gut... erstreben.“¹⁸ Usilování o státní svrchovanost tedy malým národům nedoporučil, ostatně proto, že tendenci k vytvoření velkých sjednocujících celků (Einheitskörper) nemůže také žádný malý národ či jeho část zabránit, jak napsal v úvaze o národním sebeurčení v r. 1915. Ostatně, tyto národy by měly v budoucnosti jeho „nadstátním“ řešením, v němž budou řízeny národem k tomu povoláním, jen získat, soudil.

Pokud jde přímo o Předlitavsko, držel se Naumann již dávno tónu proslulých „Schreckenschreie“ o znásilňování tamních Němců, byl pro užší spojenectví s rakouskými Němci a v každém případě pro celní unii. Maloněmecké řešení Bismarckovo považoval za neperspektivní. Soudil však také, a to muselo mít ohlas např. v Čechách, že konstruování „nadstátu“ (Oberstaat), či „nadnárodního hospodářského státu“ (übernationaler Wirtschaftsstaat – termín Wirtschaftsstaat nebo přímo Grossbetrieb v tomto zastoupení byl u něho snad nejoblíbenější, jak ještě uvidíme, podobně jako „Kleinbetrieb“) mělo přivodit *odstranění, nikoli nakupení* závad v zacházení mocnářství s národy. Aby však včas zaplašil přílišné naděje národů mocnářství, poznamenal: „Auch wenn ein mitteleuropäischer Oberstaat und eine mitteleuropäische Nationalitätenduldung¹⁹ eines Tages da sein sollten, so würde das wiederum keine reine Suverenität der Kleinvölker bedeuten können. Das ist schmerzlich, aber so will es die Weltgeschichte: politische Kleinbetriebe bedürfen der Anlehnung.“²⁰

¹⁸ Tamtéž. Nemusím zdůrazňovat, jak zlověstně citovaná slova nám, lidem po 2. světové válce, zní.

¹⁹ Pod tímto termínem národní snášenlivosti lze si spíš představit kýžený stav dohody národů jako výsledku působení „nadstátu“. Jak napoví další slova, dohody o dobrovolném vzájemném omezení suverenity.

²⁰ Friedrich NAUMANN, *Mitteleuropa*, c.d., s. 92.

To znělo pro národy mocnářství a zvláště Čechy nadějně a bylo napsáno obratně. Naumannova Mitteleuropa tím říkala: Ano, Vaše postavení se v onom nadstátě zlepší, možná až do úrovně ustavení jakés takés státní organizace. Nikoli ovšem na úrovni „čisté suverenity“, neboť, žel malé politické organismy (politische Kleinbetriebe v naumannovské ekonomizující dikci) ne, že by nemohly mít nároky na státní svrchovanost, ale „vyžadují podporu“, kterou jim může poskytnout za cenu omezené suverenity „Oberstaat“ (Politischer Großbetrieb). Dnes zní tyto vývody ovšem jako dějinami překonané. Pro českou politiku tehdejší doby však vlastně nemělo jít o žádné omezování státně politických cílů. Vždyť po celou éru moderních dějin usilovala o ustavení českého státu, který se části svých suverénních práv programově vzdával ve prospěch podunajského soustátí, které mu mělo sloužit jako ochránce před německo – ruskými nebezpečími a jež mu, ostatně, mělo skýtat a skýtalo i některé jiné (např. ekonomické) výhody velkého státního celku. Za války znělo však vše již jinak, neboť (s odkazem na výše uvedená slova Masarykova) habsburská říše se již „zvrhla v pouhý nástroj dobyvačnosti Německa“ a ona sama, nikoli kdo jiný, posunula české uvažování do polohy „bud' – anebo“.

Ono „bud“ však mohlo znít i takto: v rámci té současné bídy českého osudu je třeba využít všeho. Proti německorakouskému náporu třeba i oné pochybné a minimální ochrany Mitteleuropy. Naumann jakoby odpovídal i na to: Pochopitelně, Mitteleuropa bude „v jádře německá“, neboť „dorozumivací řečí“ (Vermittlungssprache) bude němčina, je to nezbytnost. Sídlo potřebných úřadů měl mít však nadstát podle jeho návrhů, snad to připadá šokující, nikoli v Německu, nýbrž v Čechách, v Praze.²¹ O to víc byla Naumannova vize věrohodnější, oč vehementněji zdůrazňovala na vyšší teoretické úrovni, že situace ve střední Evropě už neumožňuje vytváření klasických národních států, jaké vznikly v západní Evropě. Proto onen „Oberstaat“ ani nemůže být národním, tj. německo-národním státem, který by pohltit „okrajové národy“ („Randnationen“), jak jim anexionisté říkali.

²¹ Tamtéž, s. 242.

To byl, nutno říci, přímý útok na otevřený velkoněmecký expanzionismus, v národnostní teorii tedy šovinismus. A to jak v Německu, tak v Předlitavsku.

Půjde o zcela nový typ státu, psal také Naumann, tj. „stát hospodářský“ (Wirtschaftsstaat), který ovšem bude k obraně zároveň nutně „státem vojenským“ (Militärstaat).²² To vše mohlo znít Čechům přijatelně až skvěle. Čechy a Praha by se staly konečně se vším uznáním středem střední Evropy. Zároveň však mrazilo v zádech – prostřednictvím Vermittlungssprache mohla, či spíš musela být přece Praha, a ne jen ona, takto v podstatné míře germanizována. (Ale ty kariéry, jež se bilingválním Čechům nabízely!, nutí nás poznamenat skepse ze zkušeností v 20. století.) Projekt také byl na hony vzdálen svou velkorysostí a zároveň prvky demokratismu úzkoprsým a nízkým plánům rakouských a především českých Němců. Ti (a vláda už s nimi přijala princip tzv. německé páteře státu) neměli (např. na rozdíl od Naumanna) zájem na demokratizaci státu. Hodlali naopak revizí ústavy 1867 podstatně omezit občanská (tím i národní) práva, austropolským řešením získat majoritu v zákonodárném sboru a diktovat, a správní reformou konečně roztrhnout Čechy na dvě korunní země a navždy pohřbít představu o možnosti vytvoření českého národního státu, jakkoli vklíněného do podunajského soustátí.

Na druhé straně se Naumannův projekt již na první pohled lišil od hrubých anexionistických plánů říšskoněmeckého generálního štábu a velkokapitálu, především zbrojařského. Ti všichni hodlali přece pohltnout pokud možno většinu Evropy, „Mitteleuropu“, viděli pouze jako prostředek podřízení Podunají Velkoněmecké říši a jako zajištění vojensko-politického prostoru k ovládnutí Balkánu a nutného propojení pro expanzi na Střední východ per via Berlín-Bagdád. Ti „nejodvážnější“ hleděli ovšem ještě dál a „Mitteleuropa“ jim tvořila jen malou součást cesty k novému dělení světa, jehož druhým jádrem byl koncept „Mittelafriky“.²³

²² Tamtéž, s. 249.

²³ Fantastický plán na „Mittelafriku“ může budit dojem výplodu chorých mozků, nicméně byl míněn vážně, opíral se o dosavadní německé kolonie, k nimž měly přibýt portugalské a francouzské. Snad zde výčet zemí, jež byly do plánu zahrnuty, nemá

Nicméně – na místě je nyní slovo politického realisty: Politiku a její výsledky nedělají slova, nýbrž činy, moc – státní, vojenská, ta za války především. Bylo méně než nepravděpodobné, že by rakouští a čeští Němci i po přijetí konceptu Mitteleuropy dovolili, aby „Oberstaat“, „Wirtschaftsstaat“ a „Militärstaat“, spojený kulturně a jazykově prostřednictvím „Vermittlungssprache“ byl opravdu tak liberální a dovolil Čechům, aby se jejich stát stal jeho plnoprávnou součástí. A ještě méně pravděpodobné bylo, že generální štáb, zbrojní velkopodniky a monopoly považovaly takovou chabou Mitteleuropu za něco víc než slova. Zvenčí to mohlo vypadat ještě hůř: Naumannova Mitteleuropa mohla, ba musela být nahlížena jako blouznění, které však mělo hrát dějinně velmi ošklivou roli – *rádoby demokratického zakrývání skutečných plánů imperiální státní moci, deroucí se na slunce světovlády*. Rozebrat se v tomto dilema byl mimo jiné i český úkol.²⁴

Z tu i onde naznačených a probíraných variant Mitteleuropy, jejich ohlasů a jejich **konstant** opravdu nebylo úniku: *Nacionalismus velkého národa, usilujícího tak či onak o velmocenského rozšíření své vlády, a to i nad národy jinými, jinak to v tehdejší světě nebylo možné, a tedy nacionalismus expanze, musel být šovinistickým, ať se dovnitř, k sobě samému, choval sebevíce (či seabeméně) demokraticky, a ostatní národy musel považovat za pouhé objekty, předměty své vůdčí úlohy, již si sám přiřkl; uděloval jim z výše své superiority, i pevného přesvědčení o úspěchu ve Velké válce – na to nelze zapomenout -, tím vším si byl jist, tu více, tu méně práv a měr demokracie, či jinak řečeno, většího či menšího podřízení v protektorátu, který pro ně přichystal.*

ani smysl. Jen stojí za poznamenání, že v průběhu války ještě vzrostla generálům a monopolům chuť na Nigérii, Madagaskar, Ugandu, Keňu a severní Rhodésii. (Světová válka, c.d., s. 92).

²⁴ Milada Paulová ve svém fundamentálním díle „Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslovany“, Praha 1968, na s. 26, 27 a 34 interpretuje Naumannův projekt jednoznačně takto a nepřipouští *e silentio* jiný výklad. Toto pojetí bylo v našem dějepiscetví a zvláště publicistice běžné. Považuji tuto tezi přece jen za jednostrannost, i když snadno vysvětlitelnou pro zhoubnost, jakou měla Mitteleuropa v našich národních dějinách sehrát. Ne náhodně si M. Paulová obstarala z vídeňského HHSA dokument právě v téhle věci (viz pozn. 33).

Nacionalismus objektů tohoto projektu, tj. národů, které mu měly být tvárným materiálem, nemohl být ničím jiným, než nacionalismem obrany ba někdy i záchrany existence „svého“ lidu. Také on se pod drtivým tlakem válečných událostí, věstících vítězství či alespoň úspěch osnovatelů Mitteleuropy, nemohl z tohoto svého údělu vymknout. Nebrat tyto dobové konstanty obou nacionalismů v úvahu, znamená buď v dobré mysli nepochopit podstatu událostí, nebo – v horším případě – přijmout pojetí dějin jako oprávněného instrumentu soudobých nacionálních zájmů.

Protože se však pohybujeme ve střední Evropě, na tráslavé půdě národních, etnických, ba mezietských promísení, nerespektujících státní hranice, na rejdišti latentních i otevřených nacionálních konfliktů, nemohla se ani ona konstanta dvou nacionalismů jevit v čisté podobě. I zmíněný „obranný“ nacionalismus národů – objektů supra-státních plánů chtě i nechtě šovinistických, se sotva mohl ubránit útočností. Vždyť ani českou otázku např. nebylo možné řešit opravdu a čistě demokraticky bez souhlasu českých Němců. Vždyť tyto země, zcela jistě Čechy i Morava, tvořily po tisíc let – v tom byly unikátní snad i na světě – jeden stále stejnými hranicemi vymezený sociální, hospodářský, a do značné míry i etnický (jak by bylo záhodno osvětlit)²⁵ homogenní komplex, který rozbít a rozbít znamenalo vypustit do tohoto jádra Evropy, ba do Evropy celé, a jak se ukázalo i do světa, džina válek a katastrof. Dějiny o tom vyučovaly (a vyučují) naši skvělou civilizaci stále – a snad až příliš tvrdě.

České reakce – pražské „epizody“ a sondáže a jejich význam

Skutečnost, že Naumann projevil v souvislosti s projektem Mitteleuropy zvláštní zájem o české země a Prahu, bylo jak vidno při-

²⁵ Není tu samozřejmě místo na etnografický rozbor do Čech a Moravy v 13. – 18. století přicházejícího obyvatelstva ze Slezska, Saska, Duryňska, Bavor etc., a hlavně jeho postupné proměňování v české, moravské a „rakousko-slezské“ Němce jako svérázné etnické skupiny (nemluvě již o některých mezietských skupinách). Tuto drobnou vysvětlivku z povinnosti připojuji pouze na okraj. Považoval bych za nešťastné, kdyby na sebe strhla větší pozornost.

rozené a připomenout to vůbec neznamena rozhlížet se do světa z malé české zvoníčky. Jeho partnerem byla samozřejmě v jakýchkoli snahách o realizaci Mitteleuropy především Vídeň, nicméně Prahu a Čechy pominout nemohl. Ne snad především proto, že by s jejich pomocí chtěl vykonávat tlak na Vídeň, to jistě také, ale nejvíce asi proto, že plán nebyl bez českých zemí a Prahy realizovatelný. Zvláště měla-li z něj platit alespoň nějaká ta věta o hospodářském Oberstaatu, národním smíření a lepším zacházení s národy v mocnárství. Předlitavsko bylo *mostem* k Mitteleuropě, Čechy a Praha nutným *předmostím*. Přes *znásilnění* Čechů cesta k Naumannově ideální Mitteleuropě prostě *nevedla*. Proto ne náhodně on sám, ze své iniciativy, o jednání s českými politiky projevil zájem.

Na druhé straně, jak bylo již řečeno, musel Naumann vzbudit zájem i v Čechách, i u skeptiků alespoň jako menší zlo. Všichni čeští domácí politici museli totiž na zlomu let 1915–1916 vidět, že válka se vyvíjí pro Dohodu nepříznivě a že v úvahu přicházejí dva její výsledky: Vítězství Německa (a tím *absolutistického* Rakousko-Uherska) a potom – Bůh Čechům pomoz! Anebo válečný pat (kompromis, později dostal zvláště v Německu vznešenější, ale klamné přívěskovo „mír dohodou“ – *Verständigungsfrieden*) a potom by snad bylo možné, že by se uplatnily v jakéms takéms kompromisu některé umírňující návrhy ohledně poměru k Čechům (třeba také Naumannův). Proč si tedy nepromluvit? České domácí liberální levici a socialistům muselo znít nikoliv nepříjemně v uších navíc Naumannovo neodolatelné vábení dělat sociální politiku, třeba i s částí sociálních demokratů, jak to dělali v této době doma jak mladočeši, tak agrárníci. A konečně – nikoli v poslední řadě – jak by mohly být zatraceny Naumannovy projekty s jejich Prahou, jež by snad měla stát „hlavním městem Oberstaattu“?

Reálie příběhu byly následující: Jakoby zápornou odpovědí na Naumannovu Mitteleuropu se konečně předlitavská vláda a císař rozhodly na podzim 1915 podvolit se tlaku německorakouských a především českoněmeckých nacionalů, kteří se již dohodli se svými bratry v Německu, a císařskými reskripty z 10. a 11. října 1915 zřídili stát Rakousko. Po sérii zatčení českých národních předáků přišla zničující „knoflíková aféra“ s další sérií zatýkání a následovala nová zatčení ná-

rodních sociálů. Objevily se příznaky toho, že se vojenská justice chystá na české banky. Bylo jasné, že jde do tuhého a něco se musí udělat. Tím víc, že o velikonocích 1916 publikovali zmínění němec-korakouští nacionálové zmíněný program, jímž dali najevo, že vše co se stalo, je naprosto neuspokojuje.

Naumann se sám objevil v Praze v březnu 1916, právě v okamžicích, kdy se v zákulisí vedly vážné spory o tom, zda je už nutné ustavit celonárodní obrannou instituci a zároveň zveřejnit český politický aktivistický program, který by ovšem zároveň přišel s řadou národních a demokratických požadavků.²⁶ Neoficiální gremium českých domácích politiků, které se scházelo u všemi váženého staročecha JUDr. Karla Mattuše, pozvalo po iniciativě sociálního demokrata JUDr. Bohumíra Šmerala Naumanna do zasedání tohoto uskupení k nezávazným informativním rozhovorům. O čem se mluvilo, přesně nevíme, zápis nebyl učiněn, a pokud vím, ani soukromě, či ani a posteriori. Můžeme jen soudit, že Naumann vyložil (jistě v co možná nejpříznivějším světle) svoji Mitteleuropu a potom odpovídal na otázky. Češi chtěli na vlastní uši slyšet a na vlastní oči vidět, co to ten Naumann vlastně je.

Závěr tohoto posezení náleží k humorným stránkám dějin. Agrárník Antonín Švehla, onen skutečný dirigent a spiritus agens české politiky, si Naumanna okupoval pro sebe a odvezl ho na svůj statek do Hostivaře na okraji Prahy, tehdy za Prahou (dodnes ten statek stojí a byl označen pamětní deskou – nikoli Naumannovou). Šéf Masarykovy (či spíše Benešovy) Maffie, JUDr. Přemysl Šámal, který se schůzky u Mattuše neúčastnil, byl ovšem velmi zvědav, co se to dělo. Věděl i o této hostivařské secesi, a vyslal za Švehlou do Hostivaře svého informátora P. Veselého. Tomu pak Švehla vesele vyprávěl o tom, jak si odvezl Naumanna do Hostivaře, a uvedl ostentativně naivní odůvodnění. Řekl, že tak učinil proto, aby si snad některý jiný český

²⁶ Do Prahy přijel z Vídně. Zda jeho cesta do Prahy byla přímo ovlivněna i jeho vídeňským rozhovorem s Dr. Milanem Hodžou, není jisté a dokonce ani ne příliš pravděpodobné. Jediné, co k úvaze svádí, je známé Hodžovo tíhnutí ke střeoevropským řešením, spojené samozřejmě už s jeho působením ve službách Františka Ferdinanda d'Austria Este.

politik s Naumannem nezadal. Doprovodil svá slova přímo špásově ještě těmito slovy: „Debatovali jsme celou noc“, řekl Veselému, „a na této pohovce jsme se vyspali“, ukázal na sofa ve své pracovně. A ještě dotvrdil, aby prokázal, jak pečlivě české politiky před Naumannem ochránil: „K vlaku jsem ho osobně doprovodil.“ U Švehly něco podobného, jako celonoční diskuse, bylo pravděpodobné. Takovýto „noční život“ (opravdu ne zhýralý!) vedl totiž často.²⁷

O Švehlovi bylo ovšem známo, že byl lišák (a kromě toho jeho vztah k Šámalovi nebyl nejlepší a stále se spíš horšil). Prokázal to i teď, jak můžeme soudit z toho, co udělal. Ze všech okolností totiž plyne, že s Naumannem právě oné noci ne jen tak nezávazně debatoval, ale dohodl, že za Naumannem do Německa vyšle některého ze svých nejbližších lidí, aby si promluvili na místě samém i s jinými, než jen s Naumannem. Naumannovi při tom muselo být jasné, že na Švehlově rozhodnutí, jež mělo (jak se dá usuzovat) následovat, mnoho záleží. Plán byl uskutečněn a do Německa odejel František Udržal, jakýsi Švehlův „korunní princ“ či alespoň za války ministr zahraničí.²⁸ Stalo se v květnu t.r. Prodleva to nebyla velká (musely se vyřídit formality, sladit časové plány obou stran, Švehla jistě nechtěl dát najevo nějakou dychtivost), spíše „tak akorát“.

O Udržalově cestě do Německa se oficiálně a dlouho vůbec nic nevědělo a sám Udržal ji objasnil na žádost profesorky Milady Paulové, když se zabývala dějinami Maffie, v osobním dopise až na konci svého života, v roce 1937. Napsal tehdy, že (instruován Švehlou) odejel do Německa za Naumannem pouze *jakoby*, ve skutečnosti objet Německo a sondovat u známých či doporučených politiků

²⁷ Vzpomínka P. Veselého, vedoucího Šámalovy kanceláře, je uložena v Archivu Národního muzea, fondu Maffie (ve skutečnosti Milady Paulové), č. 41. Nevím o tom, že by ji Paulová v této autenticitě kdy použila.

²⁸ Připomínám snad obecně známé, leč tady na místě: O Švehlovi bylo známo, že nerad opouštěl nejen Čechy, ale i Prahu (ba dokonce Hostivař), a proto takového muže potřeboval. Byl jím jednoznačně František Udržal, kterému nejen naprosto důvěřoval, ale jehož znalosti a schopnosti (i proto) ctil ve straně nejvýše. Ne náhodně ho po válce prosadil do nejdůležitějších ministerských postů (na ministerstvo národní obrany) a posléze ho, když už zdravotně funkci nezvládal, ustanovil za svého nástupce v premiérském křesle.

situaci a Naumanna *jakoby* nikdy nestihnout. Bylo-li to opravdu tak, se už nikdy docela přesně nedozvíme. Skutečností ale je, že s Naumannem už Udržal za celou dobu své německé cesty nemluvil a že navštívil mj. Berlín, Hamburk, Brémy, Hannover, a dokonce Vratislav (Breslau) ad. Mluvil s lidmi v Říšském sněmu, v redakcích, s aristokraty, blízkými češství, především s těmi, co se počítali mezi umírněné.

Vrátil se zdrcen, může-li být politik zdrcen tím, co vlastně očekával. Německo bylo naplněno dle něj vůlí po vítězství, „pracovní stroj vykonával svou práci bezvadně“, dokonce lid „hladověl, ale pevně věřil“, Liebknechtovo zatčení proběhlo klidně, dodal ještě. Pokud s politiky mluvil o Mitteleuropě, říkali bez rozdílu názorů, že jistě bude, což bude znamenat že „po válce budeme ke Germánii pevně připoutáni“. Naumann se po této sondáži jevil jako nesnad bezvýznamná, zcela jistě však ne směrodatná a rozhodující politická osobnost. Vrch měli anexionisté a šovinisté různé ražby.²⁹ Švehlovy sondáže nebyly samozřejmě samoučelné. Musel si tvrzení a váhu Naumannovy skupiny důkladně ověřit. Naučil se, že slova mohou být také jen pouhými slovy a tady šlo o hodně. Švehla se rozhodoval totiž ke svému patrně nejodvážnějšímu politickému kroku za války: k ustavení celonárodní instituce a veřejnému vyhlášení aktivismu – jež se také záhy v podobě ustavení Národního výboru uskutečnilo.

Po této zkušenosti se nad styky českých politiků s Naumannem zavřela voda.³⁰ V Praze se však Naumann ještě objevil, když o rok později, na jaře 1917, ve zcela nové situaci a na hraně nových rozhodování³¹ uspořádal velké přednáškové turné a měl schůzi (na téma

²⁹ Poněkud stručněji popisují tyto události ve zmiňované knize *Habsburk, Masaryk či Šmeral?* na s. 40–42.

³⁰ Za připomenutí stojí, že se s německou sondáží Švehla nespokojil a v srpnu 1916 vyslal Udržala do Budapešti. Jeho zpráva odtud byla ještě tristnější. Bylo evidentní, že jsou české země dokonale obklopeny nepřáteli, usilujícími o jejich pokoření ba existenci. Druhá cesta se konala už po tom, co byly vyneseny skandální rozsudky smrti nad Aloisem Rašínem a Karlem Kramářem. István Tisza je samozřejmě schvaloval, ostatně i v Německu byl Kramář absurdně pasován na toho, kdo válku rozpoutal.

³¹ Tady by bylo asi na místě ponořit se zpátky do německých dějin. Stačí jen připomenout, že Naumannův „kůň“, Bettmann Hollweg, krátce na to pod tlakem takových událostí jako byla ruská revoluce, neomezená ponorková válka, vstup USA do války, rakousko-uherská varování, že mocnářství se pod tíhou války zhroutí, formuloval

Imperialismus und Sozialismus) mj. i v Praze. Nikdo z českých čelných politiků na ní zřejmě nebyl, protože Šmeral, který by tam měl sedět asi jako první, si do svého deníku pouze poznamenal, že Naumanna viděl a mluvil s ním, leč pouze ve vlaku na cestě do Vídně.³²

S Mitteleuropou se setkáme v našich dějinách za Velké války příznačně již jen jednou, a to v těch nejhorších souvislostech – v nejtajnějších vládních spisech z května 1918 (uložených ve vídeňském Haus- Hof- und Staatsarchivu).³³ Tehdy, v rámci svého „Friedenssturmu“ Německo pod vedením Hindenburgovým a Ludendorffovým, posíleno skvělým německo-bolševickým mírem, vedlo svůj poslední atak za „vítězný mír“. A habsburské mocnářství po Czerninově skandálu zcela (a s tragickými následky) svěřilo své osudy do rukou říšskoněmeckých zbraní. Pokořený Karel I. podepsal 12. května 1918 s Německem pověstný „Waffenbund“. Nešlo však jen o vojenskou smlouvu, silně se podobala základům Mitteleuropy. Její součástí byla i dohoda hospodářská, celní a vůbec ekonomická – a samozřejmě s těžkými politickými následky: habsburské mocnářství se stalo pouhým satelitem Německa, za jehož poválečnou svébytnost nebylo možno dát ani pětník. Ne náhodně se paralelně s těmito jednáními roztáčelo nové kolo řešení české otázky, či přesněji německo-rakouského diktátu české politice, které zahájila intronizace krajského zřízení (s realizací od 1. 1. 1919!). Ve zmiňovaném rozboru situace k uzavření „Waffenbundu“ je pak Naumannova Mitteleuropa zmiňována jako jeden ze zdrojů a iniciací vytouženého Waffenbundu.

rakousko-uherská varování, že mocnářství se pod tíhou války zhroutí, formuloval prohlášení blízké ideji „Verständigungsfrieden“ a v červenci 1917 byl proto odvolán. Císař ho nahradil mužem generálního štábu. To byla ovšem pro Naumanna těžká porážka.

³² SÚAr Praha, pozůstalost B. Šmerala/136 – záznam je datován k 13. dubnu, datum schůze se dá předpokládat tedy na 11. či 12. duben. Právě tehdy se začaly v Praze nezadržitelně odvíjet události nemalého významu. O obsahu rozhovoru v deníku, jinak pečlivě vedeném, nic není, záznam je lakonický až chladný. Naumann opravdu české politiky už nevzrušoval. Podrobněji jsem se touto druhou pražskou Naumannovou cestou nezabýval.

³³ Kopie obsáhlého spisu se nachází v ANM/Maffie (ve skutečnosti pozůstalost Milady Paulové) a pro M. Paulovou ji pořídili archiváři, pracující ve vídeňských archivech po Velké válce na archívni rozluce.

Tak se stalo zřejmým to, co si objasnili již čeští politici v r. 1916: *V podmínkách Velké války, za supremace říšskoněmeckých militaristů, anexionistů a šovinistů, nemohla Naumannova „Mitteleuropa“ sebrát jinou roli, než onoho pověstného pláštíku, který pomáhal v tehdejší situaci jen zastírat ty nejhorší záměry německého generálního štábu, jejichž podstata se ve srovnání s rokem 1915 nezměnila k lepšímu ani na jaře a v létě 1918.* Naopak, vždyť právě tehdy, v létě 1918, se cítila generalita hlavně díky (prvnímu) německo-bolševickému míru svým cílům nejbližší.

Že to nevyšlo, byla již jiná otázka. Nevyšlo to – a tím padla, alespoň na dvacet let, i *Mitteleuropa*. Zvítězila idea Masarykova, idea instalování pásu svobodných demokratických států mezi Německem a Ruskem, kontrapozice k Naumannově *Mitteleuropě*. Států, mezi nimiž ČSR hrála nemalou roli. Ta byla ovšem existenčně vázána na nastolení nového demokratického řádu v Evropě, na Novou Evropu demokracie a úcty k malým národům, jak ji Masaryk nazýval. Evropa však nebyla pro tuto obrodu ještě zralá, jak se brzy ukázalo, a i Československo se od prvopočátku s jejími problémy těžce potýkalo, ba tvořilo této nedokonalé Evropy nebezpečnou součást. A tak tato Evropa zrála až s děsivou rychlostí k *Nové Evropě Hitlerově*. Na mapě se znovu objevila i *Mitteleuropa*. Tentokrát, a to už *v rouše opravdu a neskrývané vlčím*, překonávala vše, o čem snili i ti nejužší berlínští militaristé roku 1918.

Několik slov závěrem

Nemohu se tu zabývat podrobněji politickou činností Friedricha Naumanna v závěru války a po ní, jen zmínkou jsem povinen. Poslední stranickou konverzi zažil totiž těsně po válce a zároveň šlo o vrchol jeho politické kariéry. Jeho (spíše von Payerova) *Fortschritts Volkspartei* se spojila totiž s částí *Nationalliberale Partei*, tedy úkrokem doprava. Obě vytvořily během listopadové revoluce 1918 *Deutsche demokratische Partei* (DDP), jíž se Naumann stal předsedou. Rozkvětu její důležitosti se však nedožil, neboť brzy (24. srpna 1919) zemřel.

Nutno uznat, že svým usilováním dokázal Naumann vytvořit politickou tradici, a to se podaří jen málokomu. Našel totiž politické následovníky, a ti, co se k jeho odkazu hlásili, vůbec nebyli bezvýznamní. Strana se účastnila poválečných vládních koalic a mezi její vůdce náležel např. Walter Rathenau, náležela do Stresemannovy koalice. Naumannovi dědici iniciovali ještě v r. 1930 zrod *Deutsche Staatspartei*, jež se sama v létě 1933 pod tlakem Hitlerovy diktatury rozpustila.

Významnější než tito straničtí následníci, byli však duchovní spřízněnci Friedricha Naumanna. Neboť právě oni dokázali jeho dědictví dovést po porážce nacismu až do doby po 2. světové válce a do Německé spolkové republiky. Nejvýznamnější z nich byl nesporně prof. Theodor Heuss, nejprve Naumannův blízký spolupracovník³⁴ a také autor nejobsáhlejšího Naumannova životopisu.³⁵ Ten také inspiroval založení *Freie Demokratische Partei* (FDP), jistě všem z německé poválečné politiky dobře známé, „stejně národně- jako levě liberálního dědice“ DDP a Naumanna.³⁶ Theodor Heuss se stal dokonce, a nijak náhodně, prvním prezidentem SRN a byl jím více jak deset let (1949–1959). Tak se Naumannovi dostalo – sice zprostředkovaně, přesto však – toho nejvyššího uznání, jakého se může politik nadít. O tomtéž svědčí založení Friedrich-Naumann-Stiftung roku 1958 v Bonnu, jež si dala do vínku udržet jako životaschopné myšlenky tohoto velkého liberálního a sociálního politika.

Šlo a stále jde o úkol nemalý. Nutno však doznat, že zároveň ba především komplikovaný. Vždyť ho není možné realizovat se ctí jinak než *formálním doznáním k Naumannovi a zároveň i jasnou distancí od imperiálních znetvoření a zneužitelností*, jež v sobě Naumannova ústřední idea, jeho Mitteleuropa, v době kdy spatřila světlo světa, inherentně obsahovala.

³⁴ T. Heuss pracoval v r. 1905–12 přímo v redakci Naumannovy *Die Hilfe*, pak převzal vedení spřízněné *Neckar-Zeitung* a až do Naumannovy smrti náležel mezi jeho nejbližší spolupracovníky (srv. Zd. Jindra, c.d., s. 93). Jeho působení po r. 1945 bylo mnohokrát popsáno.

³⁵ Theodor HEUSS, Friedrich NAUMANN. *Der Man, das Werk, die Zeit*, Stuttgart-Berlin 1937, 2. vydání Tübingen 1949.

³⁶ Lexikon..., c.d., s. 103.



K NĚMECKÉMU LIBERÁLNÍMU DĚJEPISECTVÍ 19. STOLETÍ V ČECHÁCH

MICHAEL NEUMÜLLER

Úvod

Národ a revoluce jsou dvě velká témata buržoazní politiky a dějepisectví 19. století a – jak konstatoval Thomas Nipperdey – stala se přímo mýty¹. Obě témata jsou spolu úzce spojena, protože národ (buržoazně-liberální nebo buržoazně-demokratický) byl cílem a obsahem všech revolucí už od roku 1789 a protože Velká francouzská revoluce vytvořila na kontinentu poprvé moderní národ (*une et indivisible*).² I když už v době předbřeznové, zvláště nápadně od padesátých let bylo zřetelné, že obraz francouzské revoluce jako vzoru pozvolna bledne, vzájemná souvislost témat národ a revoluce pokračovala dále, třebaže pozvolna dostávala opačná znaménka. Německá cesta k národní jednotě byla chápána jako revoluce shora, vysloveně v protikladu k demokratické revoluci francouzské a k jejím „idejím“, zatímco se v Itálii – za obdobných podmínek konala jakási „liberální revoluce“.

¹ Th. NIPPERDEY: *Der Mythos im Zeitalter der Revolution*. V: *Geschichte lesen*. Ein historisches Brevier. Vyd. M. Ketterle. München 1994, s. 172–183 (dtv 4000).

² Tamtéž s. 175. – Zvláště zřetelně Johann Gustav DROYSEN: *Vorlesungen über die Freiheitskriege*. Sv. 1, Kiel 1846, s. 11 (o začátku revoluce): „Lid překonal stát, bylo to první čistě národní hnutí kontinentu.“

V letech 1968–70 jsem se jako doktorand zabýval revolučním mýtem a politicko-sociální problematikou revoluce v německé buržoazně-liberální historiografii 19. století.³ V rámci tohoto zkoumání jsem se na podnět Ferdinanda Seibta zabýval také německou liberální historiografií v Čechách, především národním a liberálním cítěním a obrazem historie německých historiků z Čech v poslední třetině 19. století. Přitom jde zvláště o kontroverzní posuzování úlohy Němců v českých dějinách a význam husitské revoluce ve sporech českých a německých historiků té doby. Tato studie byla pak otištěna odděleně v *Zeitschrift für Ostforschung* v roce 1971.⁴ V tomto sborníku otištěný text zůstává na několik malých stylistických korektur nezměněn.

V uplynulých 28 letech se objevila řada dalších příspěvků k dějepiscectví a k historickému vědomí Němců v českých zemích, především v některých sbornících Collegia Carolina v Mnichově.⁵ Z české strany se německou historiografií a německými vědeckými instituce-

³ M. NEUMÜLLER: *Liberalismus und Revolution. Das Problem der Revolution in der deutschen liberalen Geschichtsschreibung des 19. Jahrhunderts*. Düsseldorf 1973.

⁴ *Zeitschrift für Ostforschung* 20 (1971), s. 441–465.

⁵ Ve sbornících „Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum“ z r. 1982–1990, které jsem sestavil a redigoval – Sv. 10: Kultur und Gesellschaft in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. München 1982 (v něm F. SEIBT: *Geschichtswissenschaft in der Tschechoslowakei 1918–1938*). – Sv. 12: Die Teilung der Prager Universität 1882 und die intellektuelle Desintegration in den böhmischen Ländern. München 1984 (v něm H.-J. HÄRTEL: *Die beiden philosophischen Fakultäten in Prag im Spiegel ihrer Dissertationen 1882–1939/45*; M. NEUMÜLLER: *Die deutsche philosophische Fakultät in Prag um 1882 und die Geschichtswissenschaft*; – Sv. 13: Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern. München 1986 (v něm H. GLASSL: *Mährisches Landesbewußtsein am Beispiel eines historischen Vereins*; R. LUFT: *Der „Deutsche Verein zur Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse“ in Prag 1869–1938*; M. NEUMÜLLER a H. LEMBERG: *über den Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen*; J. HEMMERLE: *Die Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen*; H. Teufel: *„Die Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Tschechoslowakischen Republik“*; A. LUH: *Geschichtsbild und Geschichtsbewußtsein im Deutschen Turnverband...*). – Sv. 15: Frankreich und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert. München 1990 (v něm W. EBERHARD: *Ernest Denis' Konzeption der böhmischen Geschichte und ihre Funktion in der tschechischen Geschichtswissenschaft*; M. NEUMÜLLER: *Französische Revolution, nationale Revolution, europäische Revolution*).

mi v Čechách zabývá především Jana Mandlerová.⁶ Od roku 1990, kdy byla nalezena rozsáhlá akta k dějinám *Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen*, byla této instituci věnována zvýšená pozornost.⁷ Mimořádné zásluhy v bádání o činnosti německých spolků, především spolků vzdělávacích a vědeckých, jakož i v bádání o německé historiografii v českých zemích, má Ústav slovansko-germánských studií Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, který od r. 1994 pořádá ve spolupráci s archivem Akademie věd České republiky každoročně na toto téma vědecká kolokvia.⁸

Německá historiografie v Čechách se dosud vysvětlovala převážně z hlediska tak zvaného „národnostního boje“⁹, jako svědectví národního „probuzení sudetských Němců“.¹⁰ Historicko-ideologický spor s Františkem Palackým, zakladatelem moderní české historiografie, byl prezentován jako spor dvou protichůdných a zároveň vzájemně si korespondujících romanticko-národních historických koncepcí. Historicko-ideologické předpoklady tohoto „národnostního boje“ odhalil v základních rysech především Karl Bosl, když formou tezí hovořil o romanticko-liberálním pojetí dějin¹¹ a naznačil tak, kde se musí zásadním způsobem doplnit tradiční obraz německé historiografie v Čechách. Jde tedy o to, ukázat v tomto sporu dvou historicko-poli-

⁶ J. MANDLEROVÁ: *K založení Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen v r. 1891*. Dějiny vědy a techniky 15 (1982), s. 13–27. – K změnám charakteru Gesellschaft zur Förderung ... v letech 1900–1910. Sborník historický 33 (1986), s. 89–134.

⁷ – táž: *Tematická orientace německé historiografie v Čechách ve 2. polovině 19. století*. Sborník historický 36 (1989), s. 99–132. S dějinami archivu od A. Míškové a s přehledem o dějinách Společnosti/Akademie od M. Neumüllera. – Srov. k tomu příspěvky J. Mandlerové, A. Míškové a M. Neumüllera v časopise *Germanoslavica* 2 (1995), č. 1.

⁸ Referáty kolokvia z r. 1994 byly uveřejněny v *Germanoslavica* 2 (1995), č. 1 a 2. Referáty z roku 1995 vyšly v: *Deutsche Geschichtsschreibung in den böhmischen Ländern 1848–1945*. Díl I. vyd. Ústav slovansko-germánských studií Univerzity J. E. Purkyně. Ústí nad Labem 1995.

⁹ F. SEIBT: *Der Nationalitätenkampf im Spiegel sudetendeutscher Geschichtsschreibung. 1848–1938*. Stifter-Jahrbuch 6 (1959), s. 18–39.

¹⁰ J. PFITZNER: *Das Erwachen der Sudetendeutschen im Spiegel ihres Schrifttums bis zum Jahre 1848*. Augsburg 1926 (Ostmitteldeutsche Bucherei).

¹¹ K. BOSL: *Deutsche romantisch-liberale Geschichtsauffassung und „Slawische Legende“*. *Germanismus und Slawismus. Bemerkungen zur Geschichte zweier Ideologien*. Bohemia, Jahrbuch des Collegium Carolinum 5 (1964), s. 12–52.

tických ideologií specificky liberální, resp. národně-liberální podtext. Romanticko-liberální historický obraz zde chápeme co možná nej-
přesněji v jeho zvláštní buržoazně-liberální formě druhé poloviny 19.
století. Ukáže se při tom, že od 60. let 19. století má německá historio-
grafie v Čechách stejné typicky liberální historicko-ideologické rysy
jako historiografie severoněmeckého a jihoněmeckého liberalismu. To
tedy znamená, že ji lze – od šedesátých let 19. století – k této tzv. ma-
loněmecké národně- liberální škole přiřadit. Vlivy raného idealisticky
univerzalistického nazírání německého liberalismu na dějiny kolem po-
loviny 19. století můžeme zjistit stejně tak v Čechách. Tím tvoří ně-
mecká liberální historiografie v Čechách zvláštní případ v německém
kontextu, který je charakteristický německo-českým sporem, a zároveň
i výjimku uvnitř německo – rakouské historiografie, která tak výrazný
buržoazně-liberální obraz dějin nevytvořila. Historicko-ideologická
orientace německé liberální historiografie v Čechách je v této době
nasměrována do Německa, nikoli do Rakouska.

Naše studie se zabývá obdobím od doby předbřeznové do konce
století. V této době můžeme stanovit v české historiografii zhruba čty-
ři základní proudy:

1. idealisticko-univerzalistická historiografie, která prožívá a překraču-
je svůj vrchol již v letech 1848/49, a kterou nelze přiřadit ani k prou-
du liberálnímu ani k nacionálnímu. V podstatě však čerpá z uni-
verzalistické historické ideologie německého liberalismu a příbuzných
historicko-politických ideologií první poloviny 19. století (Wenzel
Zacharias Ressel, Anton Heinrich Springer).
2. začátek a rozmach české národní historiografie zásluhou Františka
Palackého; nadto její další rozvoj, který však zde stojí mimo naši
pozornost.
3. počínající německá reakce vůči Palackému (Josef Leonhard Knoll,
F. Anton Schmalfuß).
4. vlastní německá nacionálně-liberální historiografie v Čechách, k je-
jímuž plnému rozvoji dochází v podstatě teprve počínajícími šedesá-
tými léty 19. století, tzn. založením spolku Verein für Geschichte
der Deutschen in Böhmen v roce 1862 (Ludwig Schlesinger, Julius
Lippert, Adolf Bachmann).

Univerzalistická historiografie v Čechách

„Handbuch der Universalgeschichte für gebildete Leser“ od P. Wenzela Zachariase Ressela (8 svazků, Vídeň 1846–1853), za jejíž znovobjevení vděčíme Heinzovi Prokertovi,¹² ukazuje již svým názvem na univerzalistický pohled německého liberalismu na dějiny. „Vzdělaný čtenář“ odpovídá u Ressela „přemýšlivému příteli historie“, pro něhož freiburgský profesor Carl von Rotteck sepsal svoje světové dějiny.¹³ Podle Prokerta však u Ressela převládá místo politického pragmatismu pragmatismus teologický. Ressel přijímal podněty od Herdera, Fichteho, Hegela a Schellinga, přičemž první tři zmínění ovlivnili liberální chápání dějin všeobecně. Liberalismu není v dějinách cizí ani vláda Boží prozřetelnosti, dějiny jako theodicea. K tomu přistupuje mnoho rysů, které ukazují přímo na liberální ideologii dějin: reformace 16. století jako záchrana duchovní svobody individua před církevní hierarchií, kvakerství v Severní Americe v roli tvůrce budoucí evropské ústavy a především charakteristika nejnovější doby: „S francouzskou revolucí“, tak shrnuje Prokert Resselovo dílo, „dochází ke zhroucení feudální aristokracie, poslední středověké moci, do jejíhož pádu je díky svému jednostrannému stanovisku zapleten i král. Novému státu se však ještě nedaří uskutečnit formu státu, jaká byla vytvořena v Severní Americe, takže toto uspořádání zůstává pro Evropu „ústavou budoucnosti“, Francie však propadá Napoleonově diktatuře. Po neúspěšném pokusu o nové uspořádání Evropy na vídeňském kongresu začíná konečně „evropská revoluce“, která pak naplno propuká v březnových dnech roku 1848.“¹⁴ Tento historický obraz zcela odpovídá univerzalisticko-idealistické ideologii pokroku

¹² Páter W. Z. Ressel (1809–1886), piarista, gymnaziální profesor v Mostě. L. SCHLESINGER: *Wenzel Zacharias Ressel, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* (dále MVGDB) 26 (1888), s. 117–171. – H. PROKERT: *Wenzel Zacharias Ressel, ein sudetendeutscher Historiker. Zeitschrift für sudetendeutsche Geschichte* 1 (1937), s. 200–209.

¹³ *Allgemeine Geschichte vom Anfang der historischen Kenntniß bis auf unsere Zeiten. Für denkende Geschichtsfreunde bearbeitet von Carl von ROTTECK. 7. vyd. Freiburg i.B. 1830.*

¹⁴ PROKERT: *W. Z. Ressel 1937*, s. 202.

předbřeznového německého liberalismu. Je to především demokratická Severní Amerika, která se klade za vzor proti francouzské revoluci, jejíž funkce spočívala převážně ve zničení zbylých feudálních institucí a dále představa revoluční doby, která údajně zažila svůj druhý vrchol v hnutí roku 1848. Pro liberální revoluční optimismus kolem poloviny století je charakteristický pojem „evropská revoluce“, který se nevztahuje k francouzské revoluci, ale k revoluci 19. století, zvláště k revoluci roku 1848/49. U Georga Gottfrieda Gervina, Karla Hageny a Wilhelma Zimmermanna sahá tento revoluční optimismus částečně až do počátku padesátých let.

Také u Antona Heinricha Springera¹⁵, kterého si zde budeme všimnout jen pokud působil v Praze,¹⁶ je spojena evropská revoluční doba s francouzskou revolucí, se kterou začíná přítomnost. Tuto přítomnost charakterizuje „osvobození z nadvlády autority“, a to převážně prostřednictvím revoluce, která je považována za nejpodstatnější dobový jev „revolučního věku“.¹⁷ Idealistická složka této koncepce dějin se projevuje tím, že se dějiny jeví jako univerzální „b o j p r i n c i p ů“ nového světového názoru na svobodu a suverénnost lidského vědomí proti starému světovému názoru středověku a proti náboženskému a politickému absolutismu, přičemž za nenávistí stran stojí „i d e a s m í ř e n í“, „která ... vyváží všechny hrůzy, které propukly“. „Proměna lidstva ke svobodnému vědomí“ neprobíhá ovšem jen revolucí, ale je spíše obecným dobovým jevem a objevuje se ve filozofické spekulaci, v náboženské osvětě, v politických převratech a sociálním snění. Tím je podle Springera vlastní doba zařazena do univerzálního boje proti starému a za nový světový názor. Tento boj sahá od dohasínajícího středověku až do vzdálené budoucnosti.

¹⁵ Anton Heinrich Springer (1825–1891), v letech 1848/49 přednášel v Praze, později profesorem dějin umění v Bonnu, Štrasburku a Lipsku. A. SPRINGER: *Aus meinem Leben*. Mit Beiträgen von G. Freytag und H. Janitschek. Berlin 1892.

¹⁶ A. H. SPRINGER: *Geschichte des Revolutionszeitalters (1789–1848)*. In *öffentlichen Vorlesungen an der Prager Universität übersichtlich dargestellt*. Prag 1849. – Srov. J. HEIDLER: *Antonín Springer a česká politika v letech 1848–1850*. Praha 1914. – J. POLIŠENSKÝ: *Obor historie na pražské univerzitě kolem roku 1848*. V: *Sborník prací k počtě 75. narozenin akademika Václava Vojtíšky*. Praha 1958, s. 113–130 (AUC 1958, Philosophica et Historica II).

¹⁷ A. H. SPRINGER: *Revolutionszeitalter 1849*, s. 5; k následujícímu s. 6 a 7.

V r. 1848 se stalo hnutí definitivně univerzálně evropským, byly už jenom evropské revoluce, jenom evropský osud; národy dosáhly vědomí svého poměru solidarity, poznaly se.¹⁸ Únorová revoluce ve Francii „byla signálem k evropské revoluci“. Solidarita národů je ovšem více ideálem nežli realitou. Neboť právě evropská revoluce z r. 1848 ztroskotala podle Springera na svém cíli, na novém uspořádání států na přirozeném, tj. národním základě. „Hnutí se rozbilo o národní otázky“; nyní je třeba řešit nejprve tyto otázky.

Hnutí šlo ale dále; rok 1848 byl teprve „konec začátku“. V budoucí Evropě budou podle Springera vládnout už jenom dvě mocnosti: Rusko, naprosto reakční mocnost a svoboda. Svoboda však zvítězí se zákonitou nutností.¹⁹

Také zde se projevuje univerzalisticko-idealistické pojetí dějin německého liberalismu poloviny století; Springer však jde dál, a sice tím, že vyzdvihuje sociální otázku jako klíčový problém revoluční doby a připojuje se přitom k mladohegelianismu a Lorenzu von Steinovi. Cíl se nyní nazývá „sociální reforma“. Socialismus a komunismus jsou prvními jevy tohoto nového sociálního hnutí, nikoli však řešením: „ani sociální kláštery ani domy nucených prací nemohou přenést nebe na zemi“; „veškerou přemírou citu a všemi těmito chimérami probleskuje však vždy pravdivá myšlenka, že cíl dějin netvoří emancipace politického občana, nýbrž celého člověka, a že svobodná společnost musí spočívat ve všestranném uspokojování lidských pudů, v l á s c e.“ Jedná se tedy o sociální utopii, jejímž základem je kritika buržoazní společnosti. Ta je u Springera přechodným stadiem, protože je ještě společností anarchickou. Jedinec je v ní izolován, vládne ještě egoismus a vzájemné vykořisťování: „chybí ještě sjednocující pouto, které spojí jednu osobnost s druhou, a podobně jako dříve u vynucených vztahů, avšak nyní svobodně, poskytne obecný základ pro individuální činnost.“²⁰

Proletariát však nesmí zničit buržoazní kritéria vlastnictví a vzdělání, nýbrž je musí naopak ve svém vlastním zájmu zevšeobecnit: „Náš

¹⁸ Tamtéž s. 717; k následujícímu textu s. 715–718.

¹⁹ Tamtéž s. 491 a 718.

²⁰ Tamtéž s. 495, 496, 370.

proletariát se svým chabým uvědoměním a se svojí celkovou nevzdělaností nemůže dosáhnout požadovaného zrovnoprávnění s ostatními třídami dříve, než bude v y c h o v á n do stejné výše jako oni, účastí na politických právech se stane vnímavým pro obecné zájmy a průmyslovým vzděláním a zdokonalením strojírenství bude osvobozen od otrocké ruční práce.²¹ Z toho vyplývá: „Ne odstranění vlastnictví, ne předání společnosti hladovým a nevzdělaným proletářům, ale společné vlastnictví a povznesení proletariátu jsou pravým, avšak jistě ještě hodně vzdáleným cílem sociální reformy.“²²

Mnohé z této koncepce – povznesení proletariátu, společné vlastnictví a vzdělání – zní jako sociálně-liberální utopie. Tento dojem podporuje skutečnost, že anglické politické a sociální reformy a hnutí (hospodářské reformy sira Roberta Peela v duchu středního stavu, dělnické asociace, chartismus) jsou považovány za předobraz začátku „sociální reformy“.²³ Springer jde však nakonec přece dále, když jako cíl dějin označuje odstranění anarchické buržoazní společnosti. Realizace tohoto cíle znamená naprostou revoluci společnosti a člověka: „To je cesta, na níž se uskutečňuje sociální reforma. Tato cesta nepředpokládá jen změnu poměrů vzájemného styku, organizaci práce, konec existujících zásad obchodu a průmyslu, mzdy a směny, předpokládá také úplnou změnu světového názoru, je největším předělem ve vývoji lidstva, oponou, která odděluje nový svazek společnosti od starého, a proto teprve dílo mnoha staletí, které neuskuteční ani silácké řeči jedněch, ani je nezvrátí násilí druhých.“

Podstatnou složkou této utopie je umělecko-historický vztah k antice a ke středověku. „Poslední staletí“, píše Springer, „neznají žádný takový uzavřený organický světový názor jako je klasický starověk a romantický středověk, tedy se marně pachtila za originálním uměleckým výtvozem a mořila se v pusté rozervanosti.“ Tento stav může

²¹ Tamtéž s. 674.

²² Tamtéž s. 652. Pojem „sociální reforma“ Springer velmi pravděpodobně převzal, možná, že přímo od Lorenze von Steina. Mluví pro to také okolnost, že u Springera se tento pojem nehodí do celkové koncepce, která neoznačuje reformu (její nositel je u Steina kocipován jako „sociální království“), nýbrž světonázorovou, sociální a umělecko-filozofickou utopii.

²³ Tamtéž s. 645 a 686 n.; k následujícímu textu s. 654.

být jenom přechodem, pomocí sociální reformy má nyní zase ustoupit pozitivnímu univerzálnímu životu, který jen nebojuje a neničí, nýbrž také buduje a těší se z požitku.²⁴

Sám Springer, který krátce předtím pracoval na knize „Die Hegelische Geschichtsanschauung“, konstatoval, že tato ideologie dějin je svůj další pramen v Hegelovi. Dialektiku vykládá Springer jako „věčné právo pohybu“ a právě tady má podle něj Hegel blízký ideji „sociální reformy“. Avšak podobně jako u Johanna Gustava Droysena a Lorenze von Steina se přitom dialektika vztahuje na lidského ducha: není to dialektika objektivního světového ducha, nýbrž lidského vzdělání. „Tato dialektika [přeměna skutečnosti kritikou lidského ducha] je vzdáleným cílem socialistů, první vzor jí ve své spekulativní metodě poskytl sám Hegel“.²⁵

Springerův pozdější vývoj se odklonil od Čech a přivedl ho – v historiografii – k maloněmecké škole s její výrazně německou národní tendencí. Tento vývoj charakterizuje Springer v autobiografickém ohlédnutí za svým životem: „Narodil jsem se jako Rakušan, svůj život končím jako dobrý Němec; byl jsem pokřtěn jako katolík, umírám jako upřímný protestant, ne-li jako pravověrný evangelický křesťan [tj. ve smyslu německého protestantismu, jak jej chápe německý liberalismus]; mou mateřštinou bylo slovanské nářečí a doufám, že jsem si vybojoval malé místo v dějinách německé vědy.“²⁶

Ressel a Springer nejsou liberální historikové, vedle liberálních elementů se u nich najdou především vlivy německé filozofie dějin a – u Springera – počínající sociologie. Tato heterogenita je oběma společná a je také příznačná pro univerzalistické pojetí dějin v Čechách. K vyjasnění už nemohlo v této ideologii dějin dojít, protože v Čechách kolem poloviny století dosáhla a zároveň překročila svůj vrchol, jak to odpovídalo obecnému trendu v Německu, kde Gervinova slavná kniha „Einleitung in die Geschichte des 19. Jahrhunderts“ (1853) znamenala konec univerzalisticko-idealistického pohledu na dějiny.

²⁴ Tamtéž s. 651.

²⁵ Tamtéž, str. 693 a 694.

²⁶ SPRINGER: *Aus meinem Leben 1892*, s. 1. – Srv. G. Franz: *Liberalismus. Die deutsch-liberale Bewegung in der habsburgischen Monarchie*. München 1955, s. 392.

Palacký a první reakce – prehistorie sporu

Počátky „národnostního boje“ v historiografii v poslední třetině 19. století spadají opět do doby předbřeznové. Jeho příčinou a podnětem byly české dějiny Františka Palackého, které vycházely od roku 1836 německy pod titulem „Geschichte von Böhmen“. Už sám titul byl problematický. Jednalo se přece o „Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě“, jak bylo později pojmenováno české vydání, neboť „nosným elementem je národ Čechů, ne souhrn obyvatel země“.²⁷ „Böhmisch“ a „tschechisch“ je v češtině totéž, překladem do němčiny však získalo Palackého dílo jednoznačnou politicko-historickou linii. „Geschichte von Böhmen“ byly v první řadě dějinami Čechů. Pod silným vlivem německé romantické filozofie dějin, která byla určována Herderovými představami o „Němcích“ (tj. Germánech) a „Slovanech“²⁸, „rozvinul Palacký svou teorii o v ě č n é m s m y s l u českých dějin, který viděl v boji mezi slovanstvím a němečtívím“.²⁹

„Slovanská legenda“ o mírumilovných, demokratických Praslovanech byla ze značné části dále budována na základě rukopisných padělků Václava Hanky, tzv. Rukopisů královédvorského a zelenohorského, které Palacký považoval za pravé, vášnivě je obhajoval, a které se staly také základem jeho Dějin. Politické stavovské rozdíly pronikly tedy do Čech teprve s německým feudalismem, přičemž česká šlechta rozšiřovala svá práva podle německého vzoru.³⁰

Tato národní ideologie dějin a její německý protějšek, představy o úloze Germánů, jejich významu jako nositelů kultury v evropských dějinách i kompletní „národnostní boj“ o ideologii dějin – to vše je již v literatuře podrobně zpracováno, především v pracích Josefa Pfitznera, Richarda Plaschky³¹, Ferdinanda Seibta³², Františka Grause

²⁷ R. G. PLASCHKA: *Von Palacký bis Pekař. Geschichtswissenschaft und Nationalbewußtsein bei den Tschechen*. Graz-Köln 1955, s. 14.

²⁸ J. G. HERDER: *Ideen zur Geschichte der Menschheit*. 4. díl, 16. kniha.

²⁹ BOSL: *Geschichtsauffassung*, 1964, s. 48.

³⁰ F. GRAUS: *Deutsche und slawische Verfassungsgeschichte*. *Historische Zeitschrift* 197 (1963), s. 265–317, zde s. 279.

³¹ Viz pozn. 10 a 27.

³² Viz pozn. 9.

a Karla Bosla.³³ Jak již bylo zdůrazněno na začátku, nejde tolik o národní jako o liberálně resp. o specificky národně liberální složku (tam, kde bylo národní a liberální stanovisko spojeno) tohoto sporu v českém (tj. böhmisch) a německém dějepisectví v Čechách v 19. století. Jinými slovy: nebudeme se zde zabývat dostatečně známým politicko-nacionálním aspektem historicko-politického sporu mezi Palackým a německým národně liberálním dějepisectvím v Čechách, nýbrž obrátíme pozornost k aspektu politicko-sociálnímu.

Když v roce 1829 František Palacký začal svoji dráhu historiografa českých stavů, byl jeho politický postoj mírně nacionálně-konzervativní (ve smyslu spojenectví mezi liberální velkoburžoazií a šlechtou, kterou se snažil získat pro národní politiku).³⁴ První vědecké práce, genealogie českých panských rodů, práce v archivech českých hradů a zámků, „poukazují na společenské styky Palackého“.³⁵ Ačkoli byly již tenkrát základní historicko-ideologické rysy pevné, jsou první, předbřeznové svazky „Geschichte von Böhmen“ napsány v souladu s tímto postojem poměrně mírným tónem. Friedrich Prinz³⁶ si uvědomil význam této fáze Palackého lépe než předchozí kritikové. Poopravil tím Palackého obraz, který byl často podáván příliš staticky. Při posuzování základních rysů „Geschichte von Böhmen“ Plaschka cituje například mnohokrát výroky z Palackého pamfletu „Geschichte des Hussitenthums und Prof. Constantin Höfler“ (1868), pocházejícího z pozdější fáze otevřené kontroverze, takže vzniká mylný dojem, že Palacký přednášel své teze vždy v tomto ostrém polemickém tónu.³⁷ Avšak mezi vydáním prvních svazků a těmito pozdějšími výroky byla revoluce roku 1848/49, která teprve vyjasnila politické fronty v Čechách a byla zde i doba rakouské reakce, ve které se fronty utužily. Palacký směřoval od mírně konzervativního nacionalismu k nacionalismu buržoazně-liberálního ražení, který měl svoji soudobou paralelu

³³ Viz pozn. 30 a 11.

³⁴ F. PRINZ: *František Palacký als Historiograph der böhmischen Stände*. V: *Probleme der böhmischen Geschichte*. München 1964, s. 84–94, zde s. 92 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 16).

³⁵ PLASCHKA: *Von Palacký bis Pekař*, 1955, s. 13.

³⁶ Viz pozn. 34.

³⁷ PLASCHKA: *Von Palacký bis Pekař*, 1955, s. 15–18.

v maloněmeckém nacionálním liberalismu. Proti katolicko-konzervativnímu stanovisku pražských profesorů Höflera a Tomka zastával Palacký husitsko-protestantské nacionálně liberální pojetí dějin.³⁸

Vezmeme-li v úvahu tento historicko-politický vývoj Palackého a jeho německou liberální paralelu, o které bude pojednáno, budeme také rozumět tomu, proč v Čechách nevznikl německý liberální obraz dějin už v době předbřeznové. Proti něčemu takovému ovšem hovořila také ideologie dějin, která tehdy v německém liberalismu převládala a která, jak jsme ukázali již výše, určovala obraz dějin i v Čechách. Její idealistický univerzalizmus musel ztroskotat teprve na reálných politicko-nacionálních a sociálních protikladech revoluce z roku 1848/49. Tak vzniká první reakce proti Palackému nikoli z německého liberálního nacionalismu, ale z patriotismu německo-rakouského ražení.

Tato první reakce přišla již v roce 1837, rok po vydání prvního svazku „Geschichte von Böhmen“, od Josefa Leonharda Knolla³⁹ v podobě jeho nezveřejněné práce „Denkschrift über die Prinzipien, welche eine Geschichte des österreichischen Kaiserstaates durchdringen sollen“. Jeho nejdůležitější myšlenky uvádí Josef Pfitzner.⁴⁰

Knoll spojoval světovou buržoazii s rakouským patriotismem. Jeho stanovisko je stanovisko rakouského státu jako celku s německým zaměřením ve smyslu josefinského centralismu, a toto stanovisko je vloženo do velkoněmecké říšské ideologie. Vůči dílu Palackého, které si zasluhuje titul „Der Slawen Alleinsein und ihr Haß gegen Teutsche“, namítá: „Nikoli stará Čechie /Čechien/..., ale pouze Čechy /das Böhmen/, které přímo rozkvetly reformami Marie Terezie a Josefa II. a které za svůj blahobyt vděčí také německému obyvatelstvu, jsou hodny usilování a jsou pro Rakousko cenným stavebním kamenem.“⁴¹

³⁸ E. WINTER: *Revolution, Neoabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie*. Wien 1969, s. 143.

³⁹ Leonhard Knoll (1775–1841), profesor v Olomouci (zakladatel tzv. olomoucké historické školy), r. 1832 Praha, 1836 rektorem, 1838 Vídeň. Jako historik byl Knoll pouhý reproducent.

⁴⁰ Viz. PFITZNER: *Das Erwachen*, 1926, kapitola „Der erste nationale Kampf in der Wissenschaft. Josef Leonhard Knoll und Franz Palacký“.

⁴¹ Tamtéž s. 194 a 188.

Přechod k německé nacionálně-liberální polemice na české úrovni probíhá tedy teprve po roce 1848, spisem F. Antona Schmalfuße⁴² „Die Deutschen in Böhmen. Geschildert in geographisch-statistischer, staatswirtschaftlicher, volksthümlicher und geschichtlicher Beziehung“ (Praha 1851). Wilhelm Wostry pojmenoval tento spis „první vlastivědou českých Němců“.⁴³ Schmalfuß myslí částečně ještě nacionálně česky ve smyslu staršího bohemismu, vůči Čechům přátelského. Národnostní zášť považuje za umělou. Němci a Češi v Čechách podle něj zauímají roli prostředníka mezi kulturními rozdíly Východu a Západu.⁴⁴ Co se týče národní otázky, mají oba národy „společnou vlast“, jejímž poutem bude nová rakouská ústava, která má být ještě uskutečněna. Tento obraz pojme „německé a slovanské Čechy a potom zcela zmizí staré předsudky a začne ušlechtilé soutěžení o to, který syn je nejvíce hoden své vlasti; – ten nejlepší však má být první“. Tento optimistický pohled na národnostní otázku pod společným liberálním vytčením cíle je ještě zcela předbřeznový a je v protikladu k problémům, které nastolila revoluce roku 1848. Jde o problém – jak vysvítá z německého liberálního pohledu – zrady na společné revoluci, které se dopustili čeští nacionalisté. Schmalfuß píše: „Jaro osvobodilo z pout zimy také rakouské národy; po celém Rakousku bylo bez konce radosti. I v Čechách v prvním opojení citů padl Čech Němci do náruče a zdálo se, že národnostní roztržka je zapomenuta. Přišlo hořké zklamání. Česká národní strana, jak tu stála vyzbrojená a seřazená, začala nyní jednat a začala všude uplatňovat svůj vliv. Na její doporučení se vytvořil tak zvaný Národní výbor, který se skládal vesměs z Čechů, avšak rozhodoval ve jménu celé země, k volbám do zemského sněmu zaplavil celou zemi komisaři své strany a všude držel všechno ve svých rukou.“

Zde se nyní spojuje nacionální otázka s otázkou liberální v negativně polemickém smyslu. Toto spojení určuje všechna následující zpra-

⁴² F. Anton Schmalfuß (1821–1865), jeden ze zakladatelů spolku Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen a první redaktor MVGDB.

⁴³ W. WOSTRY: *Das erste Heimatbuch der Deutschböhmen*. V: *Sudetendeutsches Jahrbuch*. Eger 1929, s. 12–25.

⁴⁴ SCHMALFUß: *Die Deutschen in Böhmen*, 1851, s. V; k následujícímu textu s. VIII a 217.

cování českých dějin ze strany německého liberalismu, přičemž se jak liberální tak nacionální polemika do dějin zase zpětně promítá. Pro polemiku nacionálně liberální je nyní nastolena otázka kulturního přínosu německého obyvatelstva. Tak jako kdysi u Karla Ludwiga von Woltmanna⁴⁵ je také u Schmalfuße velká část českých Němců pozůstatkem Markomanů. V pozadí se však objevuje otázka původního národa; má čistě vědeckou hodnotu a nemá žádný vztah k právu na občanství českých Němců, které si zasloužili. Schmalfuß tedy neargumentuje historickým právem, nýbrž právem dějin, které je založeno na pokroku dějin v liberálním smyslu, tedy dynamicky: „Můžeme nazývat Němce ‚kolonisty‘, ‚vetřelci‘ a jinými jmény; jsou nyní zde a své občanské právo získali pílí svých rukou, a nesejde na tom, zda přišli před padesáti nebo před tisíci léty.“⁴⁶ Jejich přínos spočívá v zakládání měst, v rozkvětu obchodu a řemesel, zvláště hornictví, které tvořilo základ české moci ve 13. a 14. století. Podle této historicko-politické tendence Schmalfuß napsal později ještě článek pro *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* na téma „Německá města a jejich politický a sociální vliv na zemi a lid v Čechách a v zemích s nimi sousedících“.⁴⁷

Pod takto vznikajícím německo-českým nacionálně-liberálním aspektem se také mění poměr k Rakousku. Jestliže Schmalfuß posuzuje pozitivně josefínské reformy, nečiní tak ani v zájmu rakouského státu, jako spíše ve smyslu liberálního pokroku a zvláště vyšší německé kultury oné doby.⁴⁸ Pohled se již také obrací jiným směrem. Proti Čechám, které se v 18. století nacházely „ještě ve stavu duchovní letargie, do níž ji přivedli v minulém století jezuité“, se staví do protikladu sousední severní protestantské Německo, v němž se začal nyní „reformací osvobozený duch ... všestranně rozvíjet“. Zde jasně vidíme příklon k německému protestantskému vzdělání jako základnímu prv-

⁴⁵ K. L. v. WOLTMANN: *Inbegriff der Geschichte Böhmens*. Díl 1. Prag 1815, s. 4 nn.

⁴⁶ SCHMALFUß: *Die Deutschen in Böhmen*, 1851, s. 153.

⁴⁷ MVGD 3(1865), Das deutsche Städtewesen und sein politischer und sozialer Einfluss auf Land und Volk in Böhmen und seinen Nachbarländern. s. 1–12.

⁴⁸ SCHMALFUß: *Die Deutschen in Böhmen*, 1851, s. 212 k následujícímu textu s. 209, 214, 215.

ku umírněné až nacionální ideologie německého liberalismu a tomu odpovídající odklon od katolicko-reakčního Rakouska – s výjimkou josefinských reforem. Jak píše Schmalfuß o osvobozeneckých válkách, „český Němec neznal ani národní ani rakouský patriotismus“. „Tak tomu bude vždycky, když chceme lid distancovat od veškerého zájmu o stát.“

Nejdůležitější témata a tendence pro německo-nacionálně liberální zpracování českých dějin jsou tím dána předem. Znovu se nalézají v „Geschichte Böhmens“ (vyšlo r. 1869 z pověření spolku Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen) od Ludwiga Schlesingera⁴⁹, ve stejnojmenném díle Adolfa Bachmanna⁵⁰ (2 svazky, 1899/1905) a – v menší míře, méně ideologicky zatížené, knize Julia Lipperta⁵¹ „Socialgeschichte Böhmens in vorhussitischer Zeit“ (2 svazky, 1896/98).

Německá nacionálně-liberální historiografie v Čechách a její spory s Palackým

V roce 1862 nabyla německá liberální reakce proti českým zemským historiografům masivních forem. Pod oficiální záštitou katolicky konzervativního Constantina Höflera založilo „několik mladých mužů, v e s m ě s r o d i l ý c h č e s k ý c h N ě m c ů , ... , Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen“, aby pěstovali“, jak píše Schlesinger v r. 1868, „dějiny svého kmene, které oficiální historik tak notně zanedbal“.⁵² Schlesinger, který byl v roce 1866 spolkem vyzván,

⁴⁹ Ludwig Schlesinger (1838–1899), 1868 učitelem, 1878 v českém zemském sněmu, 1894 vůdce liberálních Němců; jeden ze zakladatelů spolku Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen (1862), později předseda.

⁵⁰ Adolf Bachmann (1849–1914), 1885 profesor pro rakouské říšské dějiny na Německé univerzitě v Praze, vůdčí člen Německé strany pokroku v Čechách. H. BACHMANN: *Adolf Bachmann. Ein österreichischer Historiker und Politiker*. München 1962.

⁵¹ Julius Lippert (1839–1909), 1863 gymnaziální profesor, liberální vůdce, „deutsch-freisinnig“.

⁵² L. SCHLESINGER / J. LIPPERT: *Würdigung der Angriffe des Dr. Franz Palacky auf die Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen*. I. II. Separát z literární přílohy MVGDB 6 (1868), č. 7, s. 2.

„aby napsal populární Dějiny Čech“⁵³ považoval za zcela přirozené, „že se v publikacích mladého spolku projevuje především snaha o vyplnění oněch mezer, které v Palackého dílech pocítil každý český Němec“. Protože však nadto vznikla nutnost podrobit vše, co Palacký „ve své Historii podal“, přesnému zkoumání, „došlo tedy k oné dobře mířené střelbě z malorážky proti národnímu monopolistům na dějiny, k oněm hluboko zasazeným ranám kopí, které panu Palackému vyrazily dech a o kterých se domníval, že je teď ve své brožuře zneškodní jednou jedinou ranou palice“.⁵⁴ To je militantní jazyk otevřené kontroverze. Palacký je vyhlášen nepřitelem německého národa.⁵⁵

Palackého „brožura“, o které se Schlesinger zmiňuje, je jeho polemika „Die Geschichte des Hussitenthums und Prof. Constantin Höfler“ (Praha 1868), v níž Palacký pregnantní a ostrou formou vyjadřuje své základní pojetí českých dějin, jak jsme je výše načrtli. Jeho odpověď, která v roce 1871 následovala Schlesingerovo a Lippertovo „ocenění“, má jasný tón. Palacký píše, že stále ještě čeká na to, že spolek vyřeší „těžkou otázku, kdy a jak se Němci v Čechách usazovali a postupně rozrůstali“; je to marné: „zdá se, že spolek nemá ani čas ani chuť, protože má důležitější úkol, spílat Čechům a jejich zlému dějepisci ...“ K otázce zásluh českých Němců: „co pro sebe Němci jako rasa udělali ve starých Čechách tak nápadně velkého, co jsem podle nich ignoroval? Měl bych jim snad připsat nějaký podivuhodný vliv, který se nedá kromě fantazie mých odpůrců v dostupných památkách nikde najít?“⁵⁶

Zde nejde o to, abychom sledovali projevy té a oné strany. Pár citátů snad dostatečně osvětlí atmosféru těch let. Nás především zajímá historicko-ideologický obsah německého liberálního dějepisectví v Čechách v poslední třetině 19. století.

⁵³ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. III.

⁵⁴ SCHLESINGER / LIPPERT: *Würdigung*, 1868, s. 2.

⁵⁵ Tamtéž, předmluva: „Když však český historik volá v této otázce o pomoc celé Německo, ... vystoupíme my, Němci, proti nepříteli našeho národa se svojí věcí před to- též fórum.“

⁵⁶ F. PALACKÝ: *Zur böhmischen Geschichtschreibung. Actenmässige Aufschlüsse und Worte der Abwehr*. Prag 1871, s. 214 n.

Palackého „Geschichte von Böhmen“ měly své těžiště v pojednání o starých Slovanech a v dějinách husitské revoluce, tedy jakoby v archaické době hrdinů a v národním revolučním obrození Čecho-Slovanů: „husitská revoluce se hrdě tyčí jako vrcholná doba českých dějin a život starých Slovanů je líčen jako slibný základ.“⁵⁷

Němečtí liberálové přikládají ze své pozice pozitivní hodnotu německé kolonizaci a další roli německého měšťanstva v českých dějinách, a negativní hodnotu české revoluci 15. století. Poměr k Rakousku nevytváří mezi oběma stranami žádný podstatný sporný bod. Po svých negativních zkušenostech s revolucí r. 1848/49 a s rakouským neoabsolutismem Palacký přikládá stále menší cenu rakouskému císařství, v roce 1848 ještě obhajovanému ve smyslu austroslavismu. Také u výrazného německého liberála, jakým byl Ludwig Schlesinger, nedopadá habsburská monarchie o mnoho lépe. Dvě staletí katolického absolutismu, „který tlačil všechny národnosti do pozadí“, jsou pro něj stejně negativní jako po husitské revoluci „utrakvistická, později protestantská šlechta, těsně spojená s netolerantním čechismem“.⁵⁸

Na výše uvedených bodech českoněmeckého obrazu dějin, tedy na otázce německé kolonizace a zvláště německého měšťanstva a na problému husitské revoluce se tak dají nejlépe ukázat historicko-ideologické rysy německé liberální historiografie. V prvním případě se jedná o podání dějin polemicky doplňující Palackého pojetí Praslovanů a německého feudalismu, ve druhém o polemicky protikladný postoj k Palackého zobrazení husitů.

1. Význam německé kolonizace a vztah měšťanstva, šlechty a království v českých dějinách

„Německému kolonistovi“, píše Schlesinger, děkuje „země za svoji ranou kulturu a za vstup do svazku západoevropské civilizace, jemu vděčí české obyvatelstvo za slávu, že je mezi Slovany nejpokrokovějším národem, jemu vděčí česká koruna za posílení principu monar-

⁵⁷ PLASCHKA: *Von Palacký bis Pekař*, 1955, s. 15.

⁵⁸ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 531.

chie a dokonce lid mu vděčí za blahodárnou samosprávu a za podíl na politickém životě vedle šlechty, jejíž stavovskou samovládu zničil německý měšťan!“⁵⁹

Tím je v kostce popsán význam kolonizace. Němečtí kolonisté byli podle Bachmanna svobodně usazení lidé a zdatní rolníci, kteří chtěli zlepšit svůj blahobyť. Také knížata „přitahovaly v první řadě jasné a velké materiální výhody, které jim plynuly ze zřizování měst a trhů a ze zakládání vsí na jejich půdě“.⁶⁰

Podle Schlesingera a Bachmanna byl český lid před německou kolonizací nesvobodný a v mnoha směrech utiskovaný šlechtou. Pozemky přenechané sedlákovi patřily majiteli panství a osobní závislost poddaných byla neomezená, přidělování půdy libovolné. Starých svobodných sedláků bylo stále a stále méně. Naproti tomu německé rolnictvo bylo usazováno podle emfyteutického práva, a to bylo příkladem také pro české vesnice. Tak bylo zakládáním německých vsí „pozvolna osvobozováno ze svých tísnivých poměrů také slovanské venkovské obyvatelstvo“. Většina českých vesnic byla osazena podle německého práva.⁶¹

Za slavný čin německých kolonistů se však považuje zakládání měst. „Dějiny Slovanů“, píše Schlesinger, „neznají ani města jako taková ani svobodné měšťanstvo.“⁶² Německá kolonizace tak přivodila „vznik nové skupiny obyvatel, v zemi téměř neznámé, měšťanstva“.⁶³ Bachmann i Lippert dospěli k tomuto závěru: Měšťanstvo „tvoří ve společnosti zcela nový stav“.⁶⁴

Vedle právního, hospodářského a kulturního významu zakládání měst jde v německé liberální historiografii především o politické důsledky. Protože primární je nový autonomní stav v zemi, „který teprve umožňuje, aby se vedle panovníků a šlechty podílelo na politickém životě říše velké množství lidu“.⁶⁵ Království vlastnilo ve městech pev-

⁵⁹ Tamtéž s. 179.

⁶⁰ BACHMANN: *Geschichte Böhmens I*, 1899, s. 473.

⁶¹ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 147 a 164 n.

⁶² Tamtéž s. 165.

⁶³ BACHMANN: *Geschichte Böhmens I*, 1899, s. 481.

⁶⁴ LIPPERT: *Socialgeschichte II*, 1898, s. 159.

⁶⁵ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens I*, 1869, s. 272.

né zdroje peněz,⁶⁶ každé nově založené město bylo opravdovým zlatým dolem pro „státní měšec“⁶⁷, „bohatší města byla knížatům bankami“.⁶⁸ Dále byla města baštami pro obranu země⁶⁹ a království, baštami, které nic nestály, protože města většinou sama hradila náklady a posádku tvořilo jejich bojeschopné obyvatelstvo. Dále byla města zásobárnou proviantu a zbraní. Zakládání měst konečně posloužilo království tím, že velká část venkovských pozemků byla vyjmuta za starého koloběhu, který je zase vždy vracel do rukou šlechty.⁷⁰ Tak byla města přirozenými spojenci krále proti šlechtě. Tento poměr tvořil nyní vlastní jádro politické ideologie německé liberální historiografie v Čechách.

„V politickém vztahu“, píše Schlesinger, „obšťastňuje český Němec svoji novou vlast drahocennými dary svobodného měšťanství a bojuje společně s vládci, kteří jsou mu nakloněni, proti středověké feudální šlechtě, která potlačuje každý svobodný pohyb.“⁷¹ Za jak moderní byl tento boj – ve smyslu 19. století – považován (zhruba tak jako zpracování „Römische Geschichte“ Theodora Mommsena), objasní následující Schlesingerův citát: „Pokud král a měšťané bojovali společně proti junkerům, bylo jejich vítězství jisté; toto vítězství však znamenalo zároveň také vítězství svobodného pokroku nad feudální reakcí; znamenalo řád, blahobyt a štěstí země.“⁷² V této větě jsou soustředěny všechny podstatné prvky liberálního citění oné doby: spojenectví měšťanstva s monarchií, liberální politika jako politika svobody a pořádku, blahobytu a moci („štěstí země“) jako politika liberálního blahobytu pro všechny. Také podle Lipperta je „zásluhou měšťanstva, že se Čechy nerozplynuly v bezmocnou (!) oligarchii šlechty pod zdánlivou královskou mocí (!)“.⁷³ Ještě jednou jsou zde akcenty výrazně posunuty směrem k státnímu mocenskému zájmu – Lippert psal na přelomu století!

⁶⁶ BACHMANN: *Geschichte Böhmens I*, 1899, s. 491.

⁶⁷ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1969, s. 177.

⁶⁸ LIPPERT: *Socialgeschichte II*, 1898, s. 290.

⁶⁹ BACHMANN: *Geschichte Böhmens I*, 1899, s. 492.

⁷⁰ LIPPERT: *Socialgeschichte II*, 1898, s. 280 a 281.

⁷¹ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1969, s. 157.

⁷² Tamtéž s. 183.

⁷³ LIPPERT: *Socialgeschichte II*, 1898, s. 290.

Zakládání měst bylo – podle líčení německých liberálních historiků – v zájmu lidu, krále a státu, tedy přímo v zájmu národa. Zvláště Schlesinger a Bachmann se neúnavně snažili dokázat, že Čechy byly mocné a vzkvétaly v době, kdy zde vládl pořádek, blahobyt a samozřejmě také svoboda, dokud král a měšťanstvo stáli společně proti šlechtě. Schlesinger vidí v době panování Přemysla Otakara II. dokonalou vrchnost v zemi, silného krále a a mohutný měšťanský stav. Opozice přivedila pád krále a zhroucení českého velkostátu. Svrhla Jindřicha Korutanského, protože „místo aby, věren panovnické politice Přemyslovců, potlačil v čele měšťanstva povstání šlechty v počátcích, ... kolísal od jednoho špatného rozhodnutí ke druhému, až konečně, zasažen vírem obecné revoluce, potupně v ní podlehl“.⁷⁴ Za krále Jana a zvláště za Karla IV. existovalo opět takové úzké vzájemné spojení, tedy také hospodářská prosperita a uznání i moc Koruny; za Václava nastupuje anarchie, tyranie šlechty atd.

Šlechta a měšťanstvo se ve svém poměru ke státu liší. Šlechta je většinou sobecká a domýšlivá, materiálně málo zdatná. Města jsou naproti tomu vstřícná a věrná a v každém čase mírumilovná. Jsou bohatá svojí intelektuální silou, majetkem a dovednýma rukama.⁷⁵ Politika šlechty vždy směřuje k oslabení krále a ke svému obohacování na statcích Koruny: „/Šlechta/ se neštítí ... žádného prostředku, ani velezrady a spojenectví s cizími panovníky, aby dosáhla svého cíle.“ Zcela jinak měšťané, kteří v zájmu země (pro pořádek!) se postaví na stranu proti králi – avšak nepřikročí k revoluční vzpouře. Měšťanstvo se podle Schlesingera postavilo do opozice proti králi Janovi a správě Jindřicha z Lipé, „protože bylo veškerým dostupným násilím nuceno ke stále novým platbám: Bylo na tom něco divného, když měšťané, kteří stáli vždy věrně při panovníkovi, nyní moudře zvážili špatný stav země (!) a jeho příčiny a přemýšleli o nápravě? Bylo chvályhodné, že se s ohledem na obecné blaho (!) smířili na všech stranách. Pak se rozhodli, že proti králi nemá být podniknuta žádná vzpoura, nýbrž mu má být ukázán žalostný stav

⁷⁴ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 187.

⁷⁵ BACHMANN: *Geschichte Böhmens II*, 1905, s. 74 n. a 823.

země.“⁷⁶ Opravdu příkladné chování ve smyslu německého národního liberalismu!

Na druhé straně stojí šlechtická „strana převratu“, „strašidlo hrozící revolucí, vyvolané odbojnou frakcí šlechty ...“, tedy reakční revoluce. Šlechta se neustále znova a znova snaží ustanovit nad královstvím a nad českoněmeckým elementem junkerskou vládu.⁷⁷ Tak na zemském jednání v Domažlicích r. 1318, stejně tak už v r. 1309, když ztroskotal první pokus měšťanů o dosažení politické rovnováhy. Lippert k tomu píše: „Vláda se octla zcela v rukou baronů, kteří krále drželi jako zajatce.“⁷⁸

Na boj šlechty proti německým měšťanům se hledí nyní, což je typické, především jako na boj politicko-sociální, méně jako na boj národní, přesněji řečeno: Za politicko-národním motivem je vidět jako vlastní motiv politicko-sociální protiklad. „Nebyla to antipatie vůči německému elementu jako taková, která vyvolala nepřátelství šlechty proti novým osídlencům, nýbrž to byla žárlivost na nově se tvořící svobodný měšťanský stav, který jim pozvolna dorůstal do rovného postavení a nadto poskytoval největší oporu Koruně.“⁷⁹ Avšak baroni dokázali – v tomto případě proti braniborské vládě – „dost chytře zakrýt své počínání národním pláštíkem“. Využili k tomu žárlivosti a nevole slovanského obyvatelstva vůči prosperitě a rostoucímu významu německých měst.⁸⁰ Tak došlo v občanské válce 1279/80 k prvnímu národnostnímu boji, pro něž je, jako pro všechny další rozbroje, charakteristické: „V zemi byl vyvolán poprvé krvavý rasový boj tím, že šlechta se vši horlivostí podněcovala a štvárla české obyvatelstvo proti ‚cizincům‘ nebo ‚Němcům‘.“ Cizinci a Němci jsou zde v uvozovkách, protože šlo ve skutečnosti o boj proti svobodným měšťanům. V husitské revoluci najdeme tuto konstelaci opět a se stejným označením; neboť šlechta tam vedla, jak píše Schlesinger, „čistě stavovský boj, na němž ovšem lid neměl žádný zá-

⁷⁶ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 244 a 194.

⁷⁷ Tamtéž s. 189, 191, 274 n.

⁷⁸ LIPPERT: *Socialgeschichte II*, 1898, s. 184 n.

⁷⁹ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 160.

⁸⁰ BACHMANN: *Geschichte Böhmens I*, 1899, s. 660.

jem. Naproti tomu mohl být lid nachytán na národnost, která byla pro něj Achillovou patou.“ Národnostní otázka, za kterou se skrýval politicko-sociální protiklad, tvořila tudíž pouto mezi feudály a národně-českým revolučním elementem, který klesl až ke komunismu; obě tyto strany pracovaly na zničení německého měšťanstva. Podle Schlesingera nevedly k „rasovému boji“ rozdílné povahy obou národů. „Jestliže později nějaký takový boj propukl, pak je třeba hledat příčiny především v horlivém počínání fanatických jedinců a ve lstivém jednání sobecké šlechty.“⁸¹ K problému české revoluce přikročíme nyní ještě zvlášť.

2. Problém husitské revoluce

Politicko-sociální revoluční problematika a historické zařazení revolucí do liberálního obrazu dějin jsou zvláště typické nejen pro onu historicko-politickou ideologii německého liberalismu, ale evropského liberalismu vůbec. V německém liberalismu jde zvláště o historicko-politický spor s americko-francouzským přetvářením světa konce 18. století, s francouzskou, resp. evropskou revolucí 19. století (s „revoluční dobou“) a o revoluci, resp. reformaci 16. století.

V idealisticko-univerzalistickém obrazu světa první poloviny 19. století byla reformace výchozím bodem všech moderních snah o svobodu, byla jakousi evropskou prarevolucí. V radikální koncepci „germanismu“, jakou zastával především Gervinus, to bylo vítězné tažení germánsko-protestantské svobody, které vedlo od reformace přes nizozemskou a anglickou revoluci k revoluci americké. V německém nacionálně-liberálním obraze dějin byla nakonec německá reformace 16. století vztahována stále více na německé dějiny v maloněmeckém chápání; zde se poprvé objevují národní snahy, jejichž cílem je znovuzřízení maloněmecko-protestantského císařství Hohenzollernů. V tomto smyslu bylo ideologickým základem německého nacionálního liberalismu německé protestantské vzdělání chápané buržoazně antiklerikálně a německy nacionálně.

⁸¹ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 127, 413, 301, 316, 293.

Je tedy třeba chápat, jaká výzva musela spočívat v Palackého líčení husitské revoluce. Jeho pojetí se dotýkalo základů německé protestantské ideologie dějin.

Už před rokem 1848, když Palackého stanovisko vykazovalo ještě spíše konzervativní a revolučně kritické rysy, se nedala přehlédnout jeho historicko-ideologická tendence vysvětlovat husitskou revoluci přinejmenším jako předchůdkyni reformace, ne-li přímo jako první evropskou reformaci. U husitské revoluce se v podstatě jedná „o protiklad katolicismu a protestantismu“.⁸² Hus se obrací stejně jako Luther proti nešvarům a zkaženosti kléru, proti učení římské církve a proti její autoritě vůbec. Mluví o „českých reformátorech“, kteří „se snažili odvozovat celý organismus této církve pouze podle Bible“ a kteří se tak stali „slovem i činem“ protestanty. Zmiňuje se o Husových snahách o český jazyk a literaturu a o lepší překlad Bible do češtiny. V r. 1851 shledává, že „církvní rozdíly a vzájemný poměr mezi sirotky a táborskými se opakovaly o sto let později mezi Lutherem a Kalvínem, zatímco pražané se spíše podobali anglické církvi.“⁸³

V roce 1854 mluví pak Palacký o „probuzených idejích r e f o r m a c e a n á r o d n í h o u v ě d o m ě n í“ jako hlavním obsahu husitského hnutí,⁸⁴ rozvíjí tedy vysloveně husitsko-protestantskou nacionálně liberální ideologii. V roce 1868 slyšíme o „reformaci 15. a 16. století“. Palacký píše, že husitská revoluce byla díky svému úspěchu rozhodující také pro zdar reformace 16. století, a zmiňuje se také o tom, „že pojem protestantismu se zcela rozvinul a upevnil již dlouho před Lutherem a Kalvínem, a to nejprve zásluhou táboritů, a později Jednoty bratrské“.⁸⁵ Avšak už v roce 1862 tu stála hotová historicko-ideologická stavba českého nacionálního liberalismu: „Čechy byly první zemí v Evropě, kde se ve velkém vytvořila a historicky

⁸² F. PALACKÝ: *Geschichte von Böhmen. III. 1. Böhmen unter König Wenzel IV. bis zum Ausbruch des Hussitenkrieges. Vom Jahre 1378–1419.* Prag 1845, s. 156; k následujícímu textu s. 254, 198, 283, 299 n.

⁸³ Tamtéž, III. 2. *Der Hussitenkrieg von 1419–1431.* Prag 1851, s. 294.

⁸⁴ Tamtéž, III. 3. *Böhmen und das Baseler Concil. Sigmund und Albrecht. 1431–1439.* Prag 1854, s. 335.

⁸⁵ F. PALACKÝ: *Die Geschichte des Hussitenthums und Prof. Constantin Höfler. Kritische Studien. 2.* Vyd. Prag 1868, s. 64 a 160.

se projevila reakce proti základním pilířům středověku, proti slepé víře v autoritu, proti hierarchii a proti feudalismu.“⁸⁶

Stejnou měrou ustupují kritické projevy vůči husitské revoluci; jevy, označované zprvu negativně, jsou nyní vykládány jako osudová tragédie českého národa. V roce 1845 mluví Palacký ještě o „přijímání laiků podobojí, pro Čechy neblahém“, o „houfech lidí svedených na scestí“, a proti umírněným pražanům označuje revoluční tábory jako „bezuzdně postupující, radikální a demokratické“, jako „horké hlavy“, které chtěly prosazovat příliš smělé novoty. Palacký omlouvá postup koncilu „nutností zachovat ohroženou autoritu církve, závažnost platných zákonů a svoji důslednost“; chválí Václava, který měl dost taktu a pevnosti „aby si neznepřátelil ... celé křesťanstvo“.⁸⁷ Ještě v roce 1851 píše o „potopě světa“, o všeobecné zkáze, o „hrůzách občanské války“, o „zločinech lůzy“ atd. Avšak jeho líčení se čím dál tím více uhlazuje k heroickému obrazu, který líčí uvnitř Čech zkázu a chaos, směrem do ciziny však v zájmu lidstva vítězný revoluční národ.⁸⁸ „Zkáza“ a „chaos“ se přitom stávají „bolestnou obětí a utrpením“, s nimiž byla zaplácena světová dějinná úloha a působení husitské revoluce.⁸⁹ V roce 1868 vystupují apologetické rysy jasně na povrch. Tak se např. říká, „že ve strašných a krutých bojích, k nimž docházelo, se vždy husité chovali zpravidla lidštěji a mírumilovněji než jejich protivníci“, že usilovali neúnavně o mír a co se týče revoluce, že nepokoje začaly teprve tehdy, „když se proti husitům začalo používat násilí“.⁹⁰ To je typicky liberální obhajoba revoluce jako nutné obrany!

Historické ospravedlnění husitské revoluce je u Palackého dáno samotným jejím obsahem: válka byla vedena „nikoli ze zájmů materiálních, ale pouze pro duchovní statky, tedy za ideje“ v boji šlo o „svobodu Božího slova“. Jako ideální vystu-

⁸⁶ F. PALACKÝ: *Zur neueren Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur*, 1862. V: Gedenklätter. Auswahl von Denkschriften, Aufsätzen und Briefen aus den letzten 50 Jahren. Prag 1874, s. 271.

⁸⁷ PALACKÝ: *Geschichte von Böhmen III. 1*, 1845, s. 334, 389, 394, 388, 377.

⁸⁸ Tamtéž III. 2, 1851, s. 3 n., 49 n., 499 n.

⁸⁹ Tamtéž III. 3, 1854, s. 336 a 3 n.

⁹⁰ PALACKÝ: *Geschichte des Hussitenthums*, 1868, s. 123, 129, 124.

puje náprava mravů, česká revoluce byla namířena proti „mravnímu úpadku“ všech stavů, zvláště duchovenstva; Hus byl spíše mravokárce než učitel víry.⁹¹

Nacionální zaměření husitské revoluce proti českým Němcům se objevuje u Palackého zpočátku jako podružný jev vyplývající z národnostních poměrů na pražské univerzitě a ze skutečnosti, že Němci až na malé výjimky bojovali po boku katolické strany.⁹² V roce 1854 však odvozuje Palacký celé hnutí z „probuzených idejí r e f o r m a c e a n á r o d n í h o c í t ě n í“.⁹³ V roce 1868 sice na jedné straně zdůrazňuje, že sám Hus nebyl nepřitelem Němců, celou revoluci však nyní vidí spíše v rámci česko-německého, pro české dějiny podstatného protikladu, „stálého zápasu českého a slovanského elementu“. Tento zápas však má nyní nejen politicko-národní, ale také politicko-sociální stránku: Byl to „nevyhnutelný konflikt římsko-německých a slovanských názorů na právo“.⁹⁴

Podle toho byla husitská revoluce náboženskou, národnostní a sociální revolucí. Zase v ní vystupuje do popředí starý slovanský duch jako demokratický prvek hnutí.⁹⁵ Tuto „politickou a sociální otázku“ dává Palacký do souvislosti a s „poměrem pánů k obecnému lidu“, s „bojem aristokracie s demokracií“.⁹⁶ Na německé občany se přitom nebere ohled. U Palackého je sociální aspekt spojen s aspektem národním jinak: v boji šlo o „německý princip (politický a kastovní) rozdílu stavů a nerovnosti před zákonem, který našel právě tak málo uplatnění jak v evangeliu tak i ve starém duchu národa“.⁹⁷

Musíme mít ovšem na paměti, že Palacký vždy viděl v husitské revoluci v první řadě náboženské hnutí, a teprve sekundárně hnutí národní a sociální. Důvodem, proč přistoupil na připojení národních a sociálních aspektů, je teprve konflikt s německou historiografií, jejíž negativní obraz české revoluce je z těchto hledisek přímo odvo-

⁹¹ Tamtéž s. 158 a 119.

⁹² PALACKÝ: *Geschichte von Böhmen III. 1*, 1845, s. 195, 286, 296; a *III.2* 1851, s. 56.

⁹³ Tamtéž *III.3* 1854, s. 335.

⁹⁴ PALACKÝ: *Geschichte des Hussitenthums*, 1868, s. 96 n., 74, 84.

⁹⁵ PALACKÝ: *Geschichte von Böhmen III. 3*, 1854, s. 9.

⁹⁶ Tamtéž *III. 2*, 1851, s. 293 a 257.

⁹⁷ PALACKÝ: *Geschichte des Hussitenthums*, 1868, s. 88.

zován. Pro německé liberální historiky je husitská revoluce především sociální a nacionální hnutí, které však není v konečném výsledku namířeno ani tak proti Palackého principu feudalismu, označenému jako „německý“, jako spíše ve spojení šlechtou přímo proti svobodnému německému obyvatelstvu. Obě strany tak argumentují liberálně a dospívají k národnostně protikladnému pojetí významu české revoluce 15. století. Považujeme za vhodné tuto německou liberální koncepci dále osvětlit.

Jednoho aspektu husitské nebo také české revoluce z pohledu německého liberalismu už jsme se krátce dotkli: role šlechty. Šlechta tvoří stavovsko-aristokratickou čili feudální stranu, která bojuje především o svou moc a která v náboženských otázkách uvažuje umírněně. Ke spojení s druhou, národně českou „demokraticko-táborskou stranou“ dochází ani ne tak z náboženských, jako spíše ze společných národních zájmů. Národní rozdvojenost, za níž se skrývá rozdvojenost sociální, zatlačuje náboženský motiv zcela do pozadí⁹⁸, a slepá nenávisť vůči Němcům se stává poutem mezi radikálními a umírněnými prvky.⁹⁹

Šlechta měla z celé revoluce největší prospěch. Sice jí připadá zásluha na tom, že nakonec porazila v bitvě u Lipan radikálně-revoluční stranu, avšak, jak píše Schlesinger, „když šlechta prohlásila jako cíl spolku /utrakvistické Panské jednoty/ znovunastolení míru v zemi, pak měla ovšem před očima ještě další cíl: obnovení své vlastní stavovské moci“.¹⁰⁰ „Počátek zlepšení“, který se také podle Bachmanna objevil v „otevřeném vystoupení šlechty proti oddílům bratří“¹⁰¹, získává tak zase negativní znaménko. Nedošlo k žádnému smíření náboženských stran, jednota vítěze od Lipan směřovala jen proti radikálnímu křídlu, utrakvismus a šlechta se zřekly celistvosti, zřekly se vlasti. Hrobařem svobodného politického a státního, jakož i nábožen-

⁹⁸ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 340, 301, 298.

⁹⁹ BACHMANN: *Geschichte Böhmens II*, 1905, s. 266.

¹⁰⁰ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 340.

¹⁰¹ BACHMANN: *Geschichte Böhmens II*, 1905, s. 321; k následujícímu textu s. 374 n. a 377.

ského uspořádání českého státu po husitských bouřích se však stala v první řadě vyšší šlechta, která bojovala jen o své stavovské zájmy.“

Role šlechty v českých dějinách je stále stejná a byla důležitým bodem pro celkové historické zhodnocení husitské revoluce.

Stejně negativně je zobrazena česká revoluční orientace jako celek. Přece však jsou zde věci komplexnější a úsudky jsou diferencovanější. Především je zde relevantní základní rozdíl mezi náboženskou, národní a sociální revolucí. Původní, z Husa vycházející náboženské hnutí je hodnoceno zcela pozitivně všude tam, kde „jako česká reformace“¹⁰² vykazuje analogii k reformaci. Toto reformní hnutí však brzy dostává vinou pražského proletariátu radikální charakter a rychle se stupňuje do nacionální, tzn. české nacionalisticky antiněmecké a sociální, tzn. protiměšťanské revoluce. Z mravokárců se stávají demagogové, kteří okusili „jedu popularity“.¹⁰³ Tehdy se poprvé připojil k rozhodujícím silám v hlavním městě Čech faktor, který mohl mít sice za určitých okolností velkou účinnost, avšak v průběhu dlouhých staletí nepřinesl nikdy nic užitečného, totiž lidský dav. Byl nejspolehlivějším Husovým spojencem. Jeho nevázané pudry a především jeho bezuzdný fanatismus v národních věcech musely v rozhodných okamžicích nastupovat místo umírněnosti a argumentů. Avšak v samotné osobě Mistrově se od té doby připojil k ztělesněnému vlastenci a reformátorovi také demagog.¹⁰⁴ Na vystoupení lůzy je podstatné jeho zásadní národní a zároveň sociální zaměření proti německému obyvatelstvu, čímž se jeho postavení v revoluci rozhodne hned zpočátku. „Jestliže si navíc uvědomíme, že Němci tvořili v Praze zámožnou třídu, na jejíž blahobyť česká lůza hleděla od nepaměti se závistí, snadno pochopíme její ultrahusitské smýšlení, které nemělo nic společného s dogmatickou důmyslností jejich vůdce, ale spíše dostalo jistý komunistický nádech. Pražští měšťané se svým německým magistrátem brzy poznali národní a sociální charakter hnutí a cítili proto, že je Hus a jeho přívrženci odstrkují, ačkoli s jejich kázáními o nápravě

¹⁰² Tamtéž s. 195.

¹⁰³ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 305.

¹⁰⁴ BACHMANN: *Geschichte Böhmens II*, 1905, s. 170.

mravů mohli jen souhlasit.¹⁰⁵ U Palackého vznikl naopak tento národní charakter hnutí z nepřátelského postoje Němců vůči Husovi a husitům!

Sociální revoluce začíná podle německého liberálního podání revolucí proletariátu, která pak vystupňuje v rozsáhlou, také teoreticky zdůvodněnou demokraticko-sociální revoluci s komunistickými tendencemi, v revoluci, která má, podobně jako u jiných reformačních událostí (selská válka, novokřtěnci) svůj prazáklad v blouznění a v někřesťanských názorech. Na Táboře, Sionu a Orebu se nejen podávala Večeře Páně pod obojí způsobou, nýbrž „se zde konala buřičská kázání, která, údajně navazující na původní křesťanství, měla zvláštní komunistický nádech“. Za vlastní „revoluční stranu“ byli považováni táborští, kteří se vyznačovali „extrémní blouznivostí“, zatvrzelým fanatismem a žhářstvím. Samotný Žižka byl „ve svých politických názorech nejasný“; „sledování jeho nejasných republikánských názorů prozradilo dosti jasně nedostatek jakéhokoli státnického nadání“.¹⁰⁶

Jak píše Bachmann, svoboda a rovnost nebyla prakticky nikdy uskutečněna. I Táborité měli biskupy, a *ecclesia militans* se dělila na kněží, pány a lid. S ohledem na spojenectví šlechty nebylo stavovské uspořádání společnosti nikdy odstraněno a nobilita měla přes vnější rovnost a bratrství zvláštní vnitřní postavení: „Kněží a šlechta, vojévůdci a hejtmani husitských vojsk byli absolutními vládci, nový důkaz pro starou pravdu, že komunismus odporuje lidské přirozenosti, a že rovnost se nedá udržet pomocí svobody, ale pouze mocí.“¹⁰⁷

V souladu s tím je i celkový názor na husitskou revoluci negativní. Na rozdíl od Palackého nevidí Schlesinger v náboženském hnutí pokrok, ale naopak: český utrakvismus usiloval o hermetické oddělení od ciziny; podařilo se mu „vzpourně setrvat v tmavém stínu zrezi-
vělých forem středověkého vzdělání, navzdory humanismu, který jasně zářil celému světu ...“; přece však se nemohl „ubránit vlivu dvou obrovských německých výtvorů“ – umění knihtisku a reformace. Také zde se tedy dává do protikladu husitská revoluce a německá refor-

¹⁰⁵ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 306.

¹⁰⁶ Tamtéž s. 314, 317–319, 330.

¹⁰⁷ BACHMANN: *Geschichte Böhmens II*, 1905, s. 244 n.

mace, avšak se zcela jiným hodnocením: německá reformace „našla v Čechách úrodnou půdu z důvodů, které jsou nasnadě,“ a vypudila „utrakvismus, který nebyl schopný života“.¹⁰⁸ Názor Bachmannův je v podstatě stejný. Pro skutečný úspěch není nejdůležitější vnější forma, kalich, ale „opravdové zlepšení a pozvednutí náboženského a mravního způsobu života kněží a laiků“, a to není možné u předávků kališnických kněží dokázat. Kompaktáta nepředstavovala žádný pokrok, protože klady a zápory se vyrovnávaly; v učení a v kázání neexistovala svoboda, nýbrž vzájemné osočování z kacířství. Když se utrakvismus mohl po revoluci svobodně rozvíjet, stal se prázdným a jalovým: „ještě krátký čas, a utrakvismus byl ‚odumírající revolucí‘“. „Nejkrásnější květy pravého pokroku, snášenlivosti a svobody svědomí se v Čechách nedokázaly rozvinout.“¹⁰⁹

Podobný neúspěch viděli tehdejší historikové v demokraticko-sociální revoluci. Podle Schlesingera byla sice královská moc oslabena, „zato však mohutně rostla moc šlechty, a sám sedlák, který válku vedl a který snil o svobodě a rovnosti, byl přikován nejtěsnějšími pouty postupné poroby“.¹¹⁰

Měšťanskému stavu se nevedlo lépe. Městský střední stav jako protivaha proti baronům, jako opora centrální moci, udržovatel nového církevního pořádku, ochrana rolníků a uživatel městských svobod už nebyl, jak píše Bachmann, dost dobře k dispozici.¹¹¹ Schlesinger píše, že v husitské revoluci vyvrcholilo naprosté potlačení německého obyvatelstva, protože byla zrušena svoboda a autonomie měst. Především byla zničena hospodářská základna měst; byl zcela zničen obchod, protože byli vyhnáni němečtí kupci a obchodníci; byly znehodnoceny peníze, průmysl byl v troskách, byly zničeny doly.¹¹² „Na konci bojů byla všechna /města/ těžce materiálně ochromena a s blahobytem ... zmizelo také vzdělání a smysl pro krásu, zmizela věda a umění a také zdravé sebevědomí a pyšný pocit vlastní síly starých

¹⁰⁸ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 418.

¹⁰⁹ BACHMANN: *Geschichte Böhmens II*, 1905, s. 375, 376, 244.

¹¹⁰ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 344 n.; podobně BACHMANN: *Geschichte Böhmens II*, 1905, s. 680.

¹¹¹ Tamtéž s. 679.

¹¹² SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 316, 428–432.

patricijských rodů.“¹¹³ Z hlediska politického bylo měšťanstvo zbaveno téměř všech svých práv. Feudální aristokracie se po dočasné tyranii Poděbradského pozvedla ve své nejčistší formě. Schlesinger chápe Vladislavské zřízení zemské jako „baštu šlechtické samovlády vybudovanou nad troskami propadlé monarchie a zhroubené svobody měšťanů“.¹¹⁴ „V Čechách slavila svoji obnovu suverénní šlechtická republika s králem v čele.“ Z celkového pohledu vykazují tedy Čechy 15. století mimořádný nárůst šlechtického majetku a její téměř neomezenou moc v soukromém i veřejném životě, a vedle toho hluboké politické ochromení a hospodářský úpadek městského a selského stavu, obraz rostoucí sociální bídy početné vrstvy obyvatelstva!“¹¹⁵

Co se týče království, to bylo ochromené a finančně zruinované, své statky Koruna z větší části ztratila, ochably výnosy z celních, tržních a horních regálů, stejně jako městské daně a zemské úroky. „Těživý nedostatek peněz tak zůstával ... hlavní příčinou, proč se Koruna opět nemohla emancipovat od velkopanstva...“ Také kralování Poděbradského, který dosáhl úspěchů svou chytrostí a šetrností, zůstalo „ve své podstatě výtvorem revoluce, jeho koruna byla darem šlechty, se kterou se octl v neřešitelném rozporu, jakmile se zdálo, že se v jeho spravování objevují tradiční královské principy vlády“.¹¹⁶

Skutečný úspěch měla česká revoluce jenom ve svém záměru národním, jenže tento „úspěch“ je z hlediska německého liberalismu opět výsledkem negativním, neboť česká národní strana v průběhu 15. století potlačila „druhý národ země“. Od roku 1421 zuřil ničivý boj proti všemu, co bylo německé, královské a katolické, tedy také proti „německé královské straně“.¹¹⁷ Tento pustošivý boj proti Němcům, kteří stáli na straně církve a legitimního království, měl za následek pronásledování a vyhlazení starého německého měšťanstva. Tím se změnil sociální a hospodářský charakter měst, neboť čeští novoměšťané nebyli tak obratní a podnikaví jako Němci¹¹⁸, neměli takové ob-

¹¹³ BACHMANN: *Geschichte Böhmens II*, 1905, s. 678.

¹¹⁴ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 392 a 394.

¹¹⁵ BACHMANN: *Geschichte Böhmens II*, 1905, s. 739.

¹¹⁶ Tamtéž s. 681 a 682.

¹¹⁷ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 511 a 424.

chodní styky ani takové řemeslné vzdělání a pěstovali jen drobná řemesla.¹¹⁹ Také politicky šli čeští měšťané jinou cestou. Sblížili se se šlechtou, a „v roce 1547 došlo mezi oběma k nejnepřirozenějšímu ze všech svazků, ke svazku mezi zámeckými pány a měšťany proti království. Důvodem tohoto zcela pomateného postoje měšťanů ke Koruně bylo nejenom jejich národní smýšlení, ale i smýšlení náboženské; proti německému katolickému monarchovi stál český protestantský měšťan. Tato vzpoura však nepřinesla nic jiného než naprosté potlačení měšťanských svobod ...“¹²⁰

Ve Schlesingerově práci je příznačné, že česká revoluce je podána jako revoluce namířená proti liberálnímu měšťanstvu ne v jednotlivých fázích – jako třeba francouzská revoluce – nýbrž jako celek. Tím se vysvětluje její celkový negativní obraz, umocněný tím, že je nakonec zpochybněna i vnitřní, dějinná nutnost a oprávněnost celého hnutí: „Národní a náboženská revoluce v Čechách v XV. století patří jen částečně /tzn. v mravně-náboženských reformních snahách příbuzných pozdějšímu protestantskému hnutí/ k oněm hnutím, která se snažila vynutit si násilím splnění svých neodkladných požadavků, které dotyční panovníci nechtěli splnit dobrovolně. Je spíše produktem národní zášti, úzce spjaté s náboženským fanatismem, a jejím důsledkem nebylo nic jiného než strašlivá zkáza.“¹²¹

Důvod pro popírání historického oprávnění husitského hnutí musíme samozřejmě hledat především ve výsledku národního, resp. sociálního hnutí. Když byla za Karla IV. města, tzn. jejich měšťané, radní, soudci a církevní hodnostáři němečtí, a v důsledku revoluce se poměr obrátil, pak byl podle Schlesingera „tento prvotní stav způsoben historickým vývojem, druhotný násilným domáháním se moci“.¹²² Představa o právu dějin zde sklouzla do čistě stranické ideologie, podle níž mají své oprávnění jen historické jevy sloužící pokroku lidstva. Ideologický charakter této koncepce se tak utvrdil do té míry, že libe-

¹¹⁸ BACHMANN: *Geschichte Böhmens II*, 1905, s. 676 a 677.

¹¹⁹ SCHLESINGER: *Geschichte Böhmens*, 1869, s. 431.

¹²⁰ Tamtéž s. 447.

¹²¹ Tamtéž s. 296.

¹²² Tamtéž s. 427.

rální pojetí práva dějin prakticky splývá s konzervativně chápaným právem. Zde se jasně projevuje defenzivně-konzervativní prvek německého nacionálního liberalismu.

Bachmannovo stanovisko není tak jednoznačné. Uznává např., že po husitské revoluci byly mocenské požadavky české vysoké šlechty oprávněné. Neboť šlechta „hájila ... správu veřejných věcí podle přirozené příčiny, dokonce do jisté míry i podle zásluh“.¹²³ Přesto je Bachmannův celkový úsudek o české revoluci podobně negativní jako úsudek Schlesingerův, a také on nepřímo zpochybnil historické oprávnění revoluce. „Ještě na počátku století měly Čechy převahu ve sporu proti římskému a orientálnímu tlaku a formalismu, jejich státní zřízení byla neporušena, obyvatelstvo už bylo v podstatě svobodné nebo bylo na dobré cestě se svobodným stát a nadto velmi usilovalo o vzdělání: byly tu tedy ty nejlepší podmínky pro nové uspořádání státu a společnosti v moderním /tzn. liberálním/ smyslu.“¹²⁴ Jinak tomu bylo po revoluci a po restauraci aristokracie: „Pokud byla v zemi nějaká vláda a právo, moc a vliv, přisvojila si je pro sebe jen jedna třída obyvatel.“ Na základě tohoto výsledku dostává tak celá revoluce paušálně reakční charakter, tedy takový, který je v rozporu s vývojem a pokrokem v dějinách v liberálním smyslu. Jeho výsledkem je pak také to, že z revoluce nevzešlo nic podstatného a trvalého, co by mohlo vyvážit zkázu, kterou způsobila. Je to stejné kritérium zlepšení a trvalého úspěchu přesahujícího rámec okamžitého „úspěchu“ revoluce, které je podle obecně liberálního chápání rozhodující pro vnitřní, historické oprávnění každé takové revoluce, jenomže v tomto případě to mluví zcela jednoznačně proti revoluci. Podle Bachmanna nemohla tudíž žádná z jednotlivých snah ospravedlnit zločiny a pustošení revoluce, a nenašel se žádný vůdčí duch, který by „zachoval svaté statky reformy“.¹²⁵

¹²³ BACHMANN: *Geschichte Böhmens II*, 1905, s. 730.

¹²⁴ Tamtéž s. 741, také k dalšímu textu.

¹²⁵ Tamtéž s. 673.

Tento přehled nejdůležitějších bodů ideologie dějin německé liberální historiografie v Čechách a její polemiky s Palackým měl ukázat, že vedle národních aspektů určovaly charakter této historiografie rozhodujícím způsobem také aspekty specificky liberální, tj. politicky sociální. Zároveň měl ukázat, jak jsou tyto aspekty propojeny s národními tendencemi a vytvářejí spolu národně liberální obraz dějin. Zbraně tohoto střetnutí pocházejí na obou stranách z historicko-ideologického arzenálu německé liberální historiografie 19. století. Obě strany mohou být od šedesátých let označeny jako národně liberální. Palacký však v zásadě ještě zastával stanovisko idealistického, nacionálně-romantického raného liberalismu, který se svérázným způsobem upevnil zkušenostmi z revoluce 1848/49, z období reakce a „národnostního boje“, a stal se jakýmsi typem raného liberalismu se zdůrazněným národním aspektem, přičemž pozdně liberální nacionalismus splynul s raněliberálními romanticko-národními představami. Oproti tomu je německá liberální ideologie dějin je od šedesátých let vysloveně buržoazně-národně liberální a je spjatá myšlenkovým obzorem maloněmecké historiografie.

**VE ZNAMENÍ KONTINUITY:
NAD NOVOU LITERATUROU
K DĚJINÁM NĚMECKÝCH
A RAKOUSKÝCH UNIVERSIT
LET 1933–1945 (1950)**

JIŘÍ PEŠEK

Motto: „Wenn ich so die intellektuellen Schichten bei uns ansehe, leider, man braucht sie ja; sonst könnte man sie eines Tages, ja – ich weiss nicht, ausrotten oder so was – aber man braucht sie leider.“
Adolf Hitler 10. 11. 1938.¹

Historiografie universit má zejména v Německu dlouhou a vynikající tradici. V dějepisectví posledních desetiletí hraje pak i v Rakousku téma akademické inteligence, intelektuální kultury a tedy také universit významnou roli. Odrazem této skutečnosti je jen těžko přehlédnutelná řada studií a zejména knih o dějinách universit, studentstva, akademických učitelů nebo např. universitních knihoven. Stejně tak trvale patří ke klíčovému oblasteru zájmu (západo)německého a v poslední době i rakouského dějepisectví rozsáhlá, v široké škále te-

* Tato souborná recenze vznikla v návaznosti na přípravu mého článku Nacifikace německých univerzit, *Dějiny a současnost* 1995/3, s. 33–37. Shrnuje literaturu, vydanou do konce roku 1994.

¹ MAX DOMARUS, *Hitler. Reden und Proklamationen 1932–1945*, Bd. I/2, München 1965, s. 975n.

matických přístupů zkoumaná, problematika nacistické epochy i období poválečné obnovy a znovukonstituování občanské společnosti, jejích institucí i struktur.

Práce, věnované „netradičním“ tématům, tedy problémům ležícím mimo oblast velké politiky, diplomacie a vojenství, mají v poslední době i ve výzkumu nacistické epochy mimořádnou konjunkturu. Naše téma – university v nacistickém Německu a v Anschlussem připojeném Rakousku – leží pak v průsečíku obou zájmových a badatelských oblastí. Předkládaný referát proto rozhodně nebude moci být vyčerpávajícím přehledem příspěvků k danému tématu, půjde především o setkání s knihami, vydanými v posledním desetiletí, které se autorovi tohoto přehledu jeví jako obsahově i metodicky obzvláště významné či zas naopak „specificky“ pozoruhodné. Další bibliografické odkazy pak mohou referát jen doplnit, nikoli ovšem vyčerpávajícím způsobem.

Historiografický zájem o university v epoše nacismu dal na sebe poměrně dosti dlouho čekat². Prvé práce – většinou sborníky, vzniklé z přednáškových cyklů – se objevily již v polovině 60. let, kdy (snad i ve volné souvislosti s kontroverzí o knihu Fritze Fischera) začal být vnímán deficit kritické sebereflexe universit ve vztahu k nacistickému období.³ Jak připomíná v úvodu své knihy o kolínských profesorech F. Golczewski, byla těmto přednáškám a sborníkům vlastní spíše opora v osobních vzpomínkách než v plánovitém výzkumu. Namnoze šlo o pouhý popis událostí bez snahy tázat se po jejich předpokladech, resp. průvodních okolnostech. Archivní materiály k událostem a zejména osobám 30. a 40. let byly tehdy – v podstatě pochopitelně – jen těžko přístupné. Oproti tomu obecněji problémově nebo sociálně-historicky koncipované studie, které výslovně netematisovaly otázky

² Cenný přehled vývoje bádání a publikační aktivity k našemu tématu do sklonku 80. let podává v úvodu své knihy FRANK GOLCZEWSKI, *Kölner Universitätslehrer und der Nationalsozialismus*. Personengeschichtliche Ansätze, Köln – Wien 1988, zvl. s. 2–9.

³ Alespoň zmínit je třeba sborníky ANDREAS FLITNER (ed.), *Deutsches Geistesleben und Nationalsozialismus*, Tübingen 1965, *Die deutsche Universität im Dritten Reich. Eine Vortragsreihe der Universität München*, München 1966, *Nationalsozialismus und die deutsche Universität (Universitätstage 1966)*, Berlin 1966.

osobní nacistické angažovanosti konkrétních osob, dokázaly se již tehdy opřít o vybrané okruhy dokumentačního materiálu, dobového tisku a publicistiky a přinést k našemu tématu závažné poznatky. To platí např. o sérii studií, otištěných v letech 1964–1968 v časopise *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*.⁴ Objevily se i první pokusy o systematisaci stávajících poznatků.⁵ Některé sociálně historické studie k mentalitě vysokoškolských pedagogů v době nástupu nacismu – konkrétně slavná kniha Fritze Ringera z r. 1969 – neztratily pak na významu dodnes.⁶

Pravý impuls pak výzkumu universit za nacismu uštědřila levicová, především v universitním prostředí se demonstrující, revolta konce 60. a počátku 70. let. Otázka, do jaké míry setrvávají současné university v tradici německého fašismu, resp. kdo byli původci zla, kdo souputníci, kdo oběti a kdo antifašisté, stala se tehdy na universitách předmětem polemických (nejednou hysterických) politických diskusí. Nadále neúnosnou stala se ovšem také praxe, nevěnovat v přehledech dějin té které university, vydávaných u příležitosti různých jubileí nacistické epoše žádnou nebo minimálně konkrétní pozornost. V 70. letech začaly k tématu: university, studentstvo, pedagogové a vědci za

⁴ HELLMUT SEIER, *Der Rektor als Führer*, VfZ 12.1964, s. 105–146, dále na materiálu university Freiburg i. Breisgau postavená studie: Albrecht Götz von Olenhusen, Die „nichtarischen“ Studenten an den deutschen Hochschulen, VfZ 14. 1966, s. 175–206 a konečně Hans-Wolfgang Stätz, Die studentische „Aktion wider den undeutschen Geist“ im Frühjahr 1933, VfZ 16. 1968, s. 347–372.

⁵ Uváděn bývá článek ERNSTA NOLTE, *Zur Typologie des Verhaltens deutscher Hochschullehrer im Dritten Reich*, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 46.1965, s. 3–14, přetištěno též v Nolteho knize *Marxismus – Faschismus – Kalter Krieg*, Stuttgart 1977.

⁶ FRITZ K. RINGER, *The Decline of German Mandarins*. The German Academic Community 1890–1933, Cambridge MA 1969, německé vydání: *Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890–1933*, Stuttgart 1983. Z pozdějších prací k tomuto tématu je třeba alespoň zaznamenat: Manfred Funke, *Universität und Zeitgeist im Dritten Reich*. Eine Betrachtung zum politischen Verhalten von Gelehrten, *Aus politik und Zeitgeschichte* 12. 1986, s. 3–14, Anselm Faust, *Professoren für die NSDAP*. Zum politischen Verhalten der Hochschullehrer 1932/33, in: Manfred Heinemann (ed.), *Erziehung und Schulung im Dritten Reich*, Bd. 2, Stuttgart 1980, s. 31–49, Michael H. Kater, *Die nationalsozialistische Machtergreifung an den deutschen Hochschulen*. Zum politischen Verhalten akademischer Lehrer bis 1939, in: *Die Freiheit des Anderen*. Festschrift für Martin Hirsch, Baden-Baden 1981, s. 49–75.

nacismu vznikat první disertační práce a od konce 70. let se objevovaly již i kvalitní, alespoň částečně (!) na archivních pramenech vybudované monografie o jednotlivých universitách v nacistické epoše. Obecnější nadlokální platnost, snad i s ohledem na významné postavení této starobylé a v meziválečné době výrazně pravicové university, má především kritická kniha U. D. Adama o universitě Tübingen za Třetí říše.⁷

Případ významné heidelberské university poslouží v tomto kontextu snad nejlépe pro objasnění nesnadného postupu poznání a zveřejňování poznatků o dějinách universit v období hnědé revoluce. Po úvodním a zdaleka ne dokonalém pokusu Birgit Véziny z r. 1982 následovala v 80. letech intenzivní badatelská činnost Eike Wolgasta, vyústivší v cenné, materiálově podložené studii.⁸ Skutečnost, že při oslavách výročí založení university r. 1985 nebyli vzpomenuti židovští profesoři, resp. heidelberský antisemitismus a vyhnání židovských pedagogů z nacifikované university, vedla k tomu, že paralelně s „oficiálními“ dějinami university vyšel i polemický „doplňkový“ sborník, věnovaný právě zamlčené tematice.⁹

⁷ UWE DIETRICH ADAM, *Hochschule und Nationalsozialismus*. Die Universität Tübingen im Dritten Reich, Tübingen 1977. Pozoruhodné rozšíření optiky jeho v mnohém průkopnické knihy přinesla Benigna Schönhagen v knize Tübingen unterm Hakenkreuz. Eine Universitätsstadt in der Zeit des Nationalsozialismus, Tübingen 1991, srovnej též B. Schönhagen, *Kriegszeit in Stuttgart und Tübingen. Der Zweite Weltkrieg an der „Inneren Front“*, Die alte Stadt 1993, s. 338–352. Autorka zde ukazuje osudy a proměny města, životně spjatého s universitou a jejím provozem, resp. prolínání se nacifikace městských elit a university.

⁸ BIRGIT VÉZINA, *Die „Gleichschaltung“ der Universität Heidelberg im Zuge der nationalsozialistischen Machtergreifung*, Heidelberg 1982, Eike Wolgast, *Die Universität Heidelberg im Dritten Reich*, in: *Die Geschichte der Universität Heidelberg. Vorträge im Wintersemester 1985/86*, Heidelberg 1986, s. 186–216, týž, *Die Universität Heidelberg in der Zeit des Nationalsozialismus*, Zeitschrift f. Geschichte des Oberrheins 135.1987, s. 359–406.

⁹ KARIN BUSELMEIER – DIETRICH HART – CHRISTIAN JANSEN (edd.), *Auch eine Geschichte der Universität Heidelberg*, Mannheim 1985. Teprve později vyšla závažná práce Dorothee Mussnug, *Die vertriebenen Heidelberger Dozenten. Zur Geschichte der Ruprecht-Karls-Universität nach 1933*, Heidelberg 1988, která sleduje skladbu a osudy 58 propuštěných pedagogů (z celkem 201 heidelberských habilitovaných učitelů to bylo 29 %).

Bylo tedy třeba vykonat nemálo badatelské práce, než bylo možno přejít od poměrně schematického náčrtu dějin „nepolitických“ universit, v podstatě zvenčí „přepadených“ nacismem (tedy odpoutat se od obecně užívaného historiografického modelu výkladu hnědé epochy německých dějin, běžného ještě v poadenauerovských letech), resp. od opoziční, politicky podmíněné všezničující levicové kritiky, k diferencovanému, o znalost archivních pramenů opřenému výkladu, vztaženému k jednotlivým universitám nebo obecněji vysokým školám.¹⁰ Na řadě universit bylo též nutno vyčkat generační směny v profesorském sboru, aby byl (tehdy většinou mladým) badatelům umožněn přístup do archivů, resp. aby university výzkum svého „hnědého období“ akceptovaly nebo posléze dokonce samy iniciovaly.¹¹

Velmi užitečnou mezibilanci stavu výzkumu naší problematiky představuje sborník: Jörg Tröger (ed.), Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich, Campus Verlag, Frankfurt a. M. – New York 1984, 186 str. Třináct kratších studií přehlíží vývoj od postavení německých profesorů ve Výmarské republice (Wolfgang Abendroth), přes studentský vývoj směrem k nacionálnímu socialismu (Michael H. Kater). Bruno W. Reimann tu v závažné, přehledně informativní studii Die Selbst-Gleichschaltung der Universitäten 1993, (s. 38–52) podal kratší a vyostřenější variantu svých již r. 1982 publikovaných tezí. Jeho klíčové konstatování zní: „*Der Nationalsozialismus ist den Universitäten nicht einfach von aussen, im Sinne einer politischen-gewaltsamen Disziplinierung überstüpelt worden; er stiess auf mannigfache politische,*

¹⁰ Démonisace nacistů a mýtus o distancovaně neangažovaném odstupu naprosté většiny universitních profesorů vůči hnědé diktatuře poznamenal např. ještě příslušné pasáže dějin moderní kolínské university: Wilhelm Katner (ed.), Die Universität zu Köln 1919–1969, Berlin – Basel 1969.

¹¹ Pro počátek 80. let stojí za to zmínit sborník Frontabschnitt Hochschule: die Giessener Universität im Nationalsozialismus, Giessen 1982 s velmi užitečnou obecnější úvodní studií Bruno W. Reimanna, Deutsche Universität und Nationalsozialismus. „Selbst-Gleichschaltung“, Selbstpolitisierung – Probleme der Vergangenheitsbewältigung, s. 7–37, kde na s. 29–32 Reimann formuloval 7 „tezí o sebezglajchšaltování vysokých škol“. V témž sborníku, který mimochodem obsahuje 4 pozoruhodné studie o studentstvu za nacionálního socialismu, má pak Reimann ještě studii Die Politisierung der Ludwigs-Universität im Zeichen des Nationalsozialismus, s. 116–158, v níž sleduje již přímo giessenskou problematiku.

ideologische, soziale und auch wissenschaftliche Denkströmungen und Dispositionen, die mit ihm eine wirksame Verbindung eingingen, wobei auch oft eine von den Akteuren undurchschaute Komplizenschaft und politische Naivität eine nicht unbeträchtliche Rolle gespielt haben dürfte.“ Dále pak Herbert A. Strauss pojednal o vědcích v emigraci, Horst Möller se věnoval nacistické ideologii vědy, Walter Kirchner rasistické biologii a další autoři probrali jiné vědní obory a jejich situaci v hnědém období. Řadu příspěvků končí skeptická studie Gustava Strubela, Neuanfang oder versäumte Gelegenheit? (s. 168–179) o denacifikaci německých universit a o údajně novém počátku po r. 1945. Knihu uzavírá cenná bibliografie.

Podobné téma si stanovil i přednáškový cyklus bielefeldské university, na jehož základě vznikl sborník: Peter Lundgreen (ed.), *Wissenschaft im Dritten Reich*, Suhrkamp Verlag Frankfurt a. M. 1985, 386 str. Z deseti příspěvků se obecnější problematiky nacifikace universit týká především úvodní Lundgreenův příspěvek *Hochschulpolitik und Wissenschaft im Dritten Reich* (s. 9–29) a do velké míry i článek Norberta Hopstera, *Ausbildung und politische Funktion der Deutschlehrer im Nationalsozialismus* (s.113–139). Lundgreen podává přehled základních organizačních a legislativních úprav německého akademického školství od r. 1933, především je však pro nás podstatné, že řeší i otázku kontinuity vědy a universitního školství před a od r. 1933. Na s. 21 říká, že oproti jen zdánlivě významným „rétorickým“ akcím univerzitních nacistů, které měly vyznačit začátek nové epochy, oproti vnějšímu efektu politisace vědy v rámci nacistické vysokoškolské politiky dokazují příspěvky sborníku v jednotlivých vědních oborech jednoznačně kontinuitu, nepřerванou rokem 1933 – rozhodně kontinuitu „vědeckohistorického vědomí zástupců různých disciplin“.¹²

¹² K problematice vztahu inteligence a nacismu připomeňme ještě často citovaný sborník KARL CORINO (ed.), *Intellektuelle im Bann des Nationalsozialismus*, Hamburg 1980. Z takřka nepřehlédnutelné speciální literatury k jednotlivým vědám za nacismu vyberme alespoň: Alan D. Beyerchen, *Wissenschaftler unter Hitler. Physiker im Dritten Reich*, Köln 1980, Ruth Rolner, *Sprachwissenschaft und Rassenideologie in Deutschland*, München 1985, Otthein Rammstedt, *Deutsche Soziologie 1933–1945. Die Normalität der Anpassung*, Frankfurt a. M. 1986.

Téma vztahu akademické inteligence, resp. akademické obce a diktatury stalo se tedy nejméně od konce 70. let přes všechny překážky značně frekventovaným a posléze dokonce poměrně „módním“. Situace ovšem není dodnes zcela ideální: řada universit dosud neuvolnila pro historický výzkum archivní fondy 30. a 40. let (ve „starých spolkových zemích“ BRD chybí především zpracování osudů mnichovské university), případně dotyčné materiály nejsou dosud archivně uspořádány nebo se dokonce ještě nalézají v živých registraturách universit.

Bádání o dějinách universit na území bývalé DDR v nacistické epoše se prakticky teprve rozbíhá, takže o „hnědých“ epochách významných universit v Lipsku, Berlíně, ale i Rostocku nemáme zatím analytické studie. Starší východoněmecké bádání sice přistupovalo k profesorům doby nacismu většinou beze snah o jejich omlouvání nebo zamlžování jejich činnosti pro říši, redukovalo však celou problematiku na antifašistické úsilí universitní levice a především až do konce východoněmecké samostatnosti minimalisovalo kontakt badatelů s archivním materiálem.

Příslušné kapitoly dějin jenské university 1958, lipské university z r. 1959, případně rostocké university 1969 jsou proto buď bezobsažně obecné, nebo jsou nahrazeny výběrem vzpomínek. Ještě r. 1983 byla v nových dějinách university v Jeně věnována jen devítistránková, byť i o vybrané archiválie opřená, kapitolka.¹³ Výzkum moderních dějin universit na územích, o které Německo r. 1945 přišlo – zejména by nás zajímaly university Königsberg a Bresslau – pak teprve čeká na průzkum pramenné báze.

Úkolem této recensní studie ovšem ani tak není evidovat desiderata německých a rakouských výzkumů, nýbrž pokusit se o nastínění přehledu dosavadních badatelských výkonů na tomto poli. Jak již bylo výše řečeno, 80. léta znamenala ohromný nástup publikační aktivity o universitách (a také obecně o vědě a umění) za nacismu. Tato badatelská konjunktura se posléze do jisté míry překrývala i s obdobně velkorysým rozvojem bádání a publikační aktivity k tématu Bildungs-

¹³ SIEGFRIED SCHMIDT (ed.), *Alma mater Jenensis*, Weimar 1983, s. 287–295.

bürgertum a moderní profesionální inteligence, resp. otázka po kořenech přitakání a účasti německé inteligence na nacismu.¹⁴

V tomto kontextu není bez významu připomenout sborník Martin Broszat – Klaus Schwabe (edd.), *Die deutschen Eliten und der Weg in den Zweiten Weltkrieg*, Beck Verlag München 1989, 442 str. Sborník nebyl sice soustředěn k otázkám universit nebo akademické vědy, Broszatova studie *Der Zweite Weltkrieg: ein Krieg der „alten“ Eliten, der Nationalsozialisten oder der Krieg Hitlers?* končí však na s. 71 zajímavou obecnou formulací o postupné koncentraci moci a odstavení starých nacionálně konservativních elit. *„Gerade sie hatten in den ein bis zwei Jahren vor Beginn des Krieges einen gravierenden Einfluss – und Machtverlust zu verzeichnen, nachdem sie lange vorher – auch durch die unwillkürliche Verquickung des Charismas des Volksführers Hitler mit der Tradition konservativer Verehrung monarchischen Gottesgnadentums zur Vergrößerung des Hitler – Mythos wesentlich beigetragen hatten.“* To platí i o universitních a vědeckých elitách a článek Klause Schwabeho, *Deutsche Hochschullehrer und Hitlers Krieg (1936–1940)* to na vybraných příkladech jasně potvrzuje. Schwabe vysvětluje toto – minimálně předválečné – čínorodé pronacistické nadšení universitní inteligence (ba i skeptického Gerharda Rittera) „revisionistickým patriotismem“, dobově přirozeným s ohledem na podmínky míru z Versailles. Iluze, že se podaří „ukormidlovat“ Hitlera ve smyslu nacionálně konservativní politiky, pojila se tu s „dobromyslným“ politickým oportunismem (srovnej s. 332–333).¹⁵

Jádrem naší souborné recenze je bližší pohled na osm prací o dějinách německých a rakouských universit v nacistické epoše, které vyšly v letech 1987–1994 a co do způsobu pojetí tématu, metod práce nebo co do rozsahu záběru pramenné rešerše znamenají významný nový krok na cestě poznání našeho tématu. Co do roku vydání prvou

¹⁴ K této problematice srovnej soubornou recenzi: JIŘÍ PEŠEK, *Německá diskuse let 1995–1992 o tématu: Bürgertum – Bildungsbürgertum konce 18. až počátku 20. století*, ČČH 92, 1994 , s. 104–121.

¹⁵ Srovnej též stať MARIANNE DOERFEL, *Der Griff des NS-Regimes nach Elite-Schulen. Stätte klassischer Bildungstradition zwischen Anpassung und Widerstand*, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 37, 1989, s. 401–455.

z těchto knih je sborník studií o göttingenské universitě za nacismu: Heinrich Becker – Hans-Joachim Dahms – Cornelia Wegler (edd.), Die Universität Göttingen unter dem Nationalsozialismus. Das verdrängte Kapitel ihrer 250jährigen Geschichte, K.G. Saur Verlag München – London – New York – Oxford – Paris 1987, 522 str. Práce göttingenských badatelů, většinou nehistoriků, spojených zájmem o „potlačenou kapitolu“ dějin oboru, který na této universitě vystudovali, našla počáteční impuls v pocitu, že k 50. výročí nacistického Bücherverbrennung je už konečně třeba prolomit mlčení o událostech, na které starší universitní generace odmítala vzpomínat. (Editoři svazku v úvodu na s. 5 připomínají, že studentské pokusy o otevření výzkumu dějin nacistické epochy byly v Göttingen r. 1965 starší generací odmítnuty buď jako levicové špinění, nebo s odůvodněním, že ti, kdo jsou příliš mladí „...u toho nebyli a už proto nemají právo psát a soudit o universitě za Třetí říše“.)¹⁶

Cílem göttingenského badatelského projektu ovšem nebylo pouhé zjišťování lokálně universitních konkrétní nacistické epochy. Jejich práce si vzala za cíl přispět metodicky novým přístupem celému výzkumu dějin německých universit oné doby. Jestliže tedy stály v dosavadních pracích v centru pozornosti university jako celek, resp. otázky universitní politiky, zavedení führerprinzipu na místo autonomní akademické samosprávy, vztah universit a státu, resp. strany, případně jestliže jedna větev výzkumu směřovala k objasnění role a postojů některých klíčových postav dané doby či osudů vyhnaných nebo persekuovaných vědců, göttingenští badatelé postavili do centra svého zkoumání jednotlivé obory, resp. instituty své university. Vycházeli

¹⁶ Padesáté výročí nacistických univerzitních slavností pálení židovských, liberálních a socialistických knih 10.5.1933 stalo se obecněji dosti významným impulsem hádání o universitách a inteligenci v nacistické epoše. Z dnes již rozsáhlé literatury připomeňme alespoň sborníky: Joachim-Felix Leonhard (ed.), Bücherverbrennung, Zensur, Vernichtung unter dem Nationalsozialismus in Heidelberg, Frankfurt a.M. 1983 a Ulrich Walberer (ed.), 10. Mai 1933. Bücherverbrennung in Deutschland und die Folgen, Frankfurt a.M. 1983 a rakouský sborník, sledující i dobovou – namnoze upřímně nadšenou – rakouskou reakci: Anton Pfoster – Friedrich Stadler (edd.), Die verbrannten Bücher – 10. 5. 1933, Schriftenreihe des Instituts f. Wissenschaft und Kunst Nr. 3, Wien 1983.

z přesvědčení, že nelze zůstat u pouhého konstatování rozsahu nacistických čistek na universitě, protože významné je i poznání nacistických pokusů o nové konstituování právě rozbitých oborů, o vytvoření „německé vědy“.

Bylo potřeba ověřit, zda pronacistická nebo prostě přeživší část universitních učitelů skutečně začala s něčím novým nebo zda „jen“ navázala na starší tradice a vývojové linie s novými akcenty, resp. využila personálních převratů k prosazení dosud nedominantních koncepcí či vědeckých škol. Každý z 15 autorů měl tedy sledovat následující otázky: jaký byl stav zkoumaného oboru před r. 1933 (a to v širší zahrnující pedagogický personál, studentstvo a doktorandy, hlavní směry výzkumu, stav výuky i materiálně finanční zabezpečení oboru), jak se členové institutů zachovali r. 1933 při nacifikaci university a při čistkách, resp. vyštvání části jejich kolegů z ústavů, jak se „očistěné“ obory vyvíjely do r. 1939, tj. jak byla řešena náhrada za vyhnané vědce, jak se měnila koncepce oborů, nároky na nové pedagogy i jaký dopad měly tyto změny na studenty. Další otázky směřovaly na dopad války na vědeckou i pedagogickou činnost ústavů a na jejich každodennost, poslední otázky směřovaly k poválečné obnově, denacifikaci, k otázce kontinuity či diskontinuity oboru přes rok 1945. Co je významné, kniha se opírá jak o rozsáhlé archivní rešerše nebo o rozhovory s pamětníky, případně o záznamy takových vzpomínek, tak i o rozbor vědeckých děl tehdejších universitních pedagogů a vědců.

Výsledná – obsáhlá – kniha mohla být pouhým resumé rozsáhlých projektových studií, které povstaly na základě této osnovy. Institucionální a politické dějiny university i fakult byly tu sice potlačeny (z celku práce nadto bohužel vypadla významná göttingenská medicína a chemie, obory, pro které se nenašel dostatečně odvážný a výkonný zpracovatel) autorskému týmu však nešlo o vyčerpávající dokumentaci universitních dějin, nýbrž o postihnoutí obecněji významných momentů. K tomu 16 analytických studií (Robert P. Ericksen napsal vedle pozoruhodné studie: *Kontinuitäten konservativer Geschichtsschreibung am Seminar für Mittlere und Neuere Geschichte: Von der Weimarer Zeit über die nationalsozialistische Ära bis in die Bundes-*

republik, s. 219–245 i kapitulu Die Göttingener Theologische Fakultät im Dritten Reich, s. 61–87) naprosto dostačuje. H-J. Dahms nadto knihu uvedl rozsáhlým a velmi instruktivním syntetickým úvodem (s. 15–60). Heinrich Becker pak svazek doplnil též přehledem všech 52 pedagogů a vědců (ve srovnání s některými jinými universitami to nebyly početně nejhorší ztráty), kteří v důsledku nacistických čistek museli universitu opustit.

Stručně shrnout již tak zahuštěné studie nelze. Spokojme se tedy jen s několika postřehy obecnější povahy. Autoři dokládají, že ztožnění se s nacistickým režimem nedělalo velké většině pedagogů problémy: byl jim bližší než výmarská demokracie. Přímo do NSDAP ovšem vstoupila jen třetina profesorů. Nacisticky aktivní tu byli především soukromí docenti a mimořádní profesori, kteří politickou cestou podporovali vlastní universitní kariéru. Závažnější změny zažila slavná göttingenská matematika a fyzika, jejíž světově vynikající centrum bylo nacisty zničeno v několika týdnech či měsících. Jak však např. ve studii o historicích dokládá R. P. Ericksen, v duchovědných oborech nebylo zlomů: kontinuitu konservatismu a nacionalismu nenarušil ani rok 1933, ani 1945 – ti pánové z historického semináře ďáblu duše neprodali, jenom zapůjčili (srovnej jeho teze na s. 241). Nebyli to protivníci žádného z panujících režimů, ale v letech 1933–39 se patrně cítili nejlépe.

Jestliže je na německých universitách většinou těžké najít v r. 1933 doklady kolegiální snahy pomoci vyháněným židovským nebo politicky nepřijatelným kolegům, dějiny göttingenského matematického institutu (podle mínění nacistů to byla líheň levičáctví a marxismu) skýtají přece jeden exemplární příklad: ve prospěch geniální matematicky Emmy Noether (byla nejen židovka, ale i marxistka) poslali její kolegové ministerstvu školství 14 dobrozdání s žádostí o poskytnutí výjimky a ponechání na universitě, další petici sepsalo 12 doktorandů a absolventů jejího algebraického semináře. Nepomohlo to, ale svědčí to o atmosféře, která ještě r. 1933 (tedy v době studentského bojkotu přednášek jiného velkého matematika, Edmunda Landaua) alespoň částečně dožívala na matematicko-přírodovědné fakultě.

Poslední poznámka patří denacifikaci university. Göttingen byla první znovuotevřená německá universita. Britové byli – narozdíl od Američanů – v tomto ohledu liberálnější, a tak se v Göttingen mohlo začít s výukou již v zimním semestru 1945/46. I když měla část příliš nacisticky angažovaných profesorů zákaz výuky, v městě, ležícím nedaleko hranice sovětské okupační zóny a přečpaném uprchlíky (nejen) z východu, bylo k dispozici tolik pedagogů z „říšských universit“ v Praze, Vratislavi a Strassburku, že získání náhradních pedagogů nebylo problémem. S výjimkou nepočetných nacistických špiček, jejichž znovupřijetí do profesorského sboru nakonec oponovaly samy fakulty, byli kladně prověřeni vlastně úplně všichni. Jediní, kdo tedy po r. 1945 za katedrami chyběli, byli vyhnanci z r. 1933: z 52 se do Göttingen vrátili jen dva.

U problematiky vyhnanců z universit, resp. emigrantů, kteří po nacistickém převzetí moci odešli do zahraničí se ještě krátce zastavme. Literatura k tomuto tématu je dnes již ohromná.¹⁷ Velmi zajímavým příspěvkem ji rozhojnil Klaus Fischer, *die Emigration von Wissenschaftlern nach 1933. Möglichkeiten und Grenzen einer Bilanzierung*, VfZ 39. 1991, s. 535–549. Položil si totiž otázku, jak rozsáhlá byla skutečně emigrace z německých universit a zejména jaký dopad měl odchod těchto lidí na německou vědu. Fischer provedl většinu svých analýz na jistě poněkud výjimečném poli: soustředil se na německou fyziku a její ztráty, resp. zisky hostitelských zemí. I když ve společenských vědách byla situace v mnohém odlišná, jsou jeho soudy a především metody jeho práce – hodny pozornosti.

Fischer vyšel z toho, že celá řada prací a vědeckých projektů dodnes vychází z průměrných údajů o redukci pedagogického perso-

¹⁷ Uvedme alespoň několik známějších titulů: Helge Pross, *Die deutsche akademische Emigration nach den Vereinigten Staaten 1933–1941*, Berlin 1955, Werner Röder – Herbert A. Strauss (edd.), *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*, 3 Bde in 4 Teilen, München 1980 nn., Peter Kröner, *Vor fünfzig Jahren. Die Emigration deutschsprachiger Wissenschaftler 1933–1939*, Münster 1983, Horst Möller, *Exodus der Kultur. Schriftsteller, Wissenschaftler und Künstler in der Emigration nach 1933*, München 1984, kniha Dorothee Mussnug o vyhnancích z Heidelbergu zde byla již zmíněna, pro Rakousko má klíčový význam práce Fritze Stadlera, *Vertriebene Vernunft. Emigration und Exil österreichischer Wissenschaft*, 2 Bde, Wien 1988.

nálu universit mezi léty 1933–39 o 39 % a považuje tuto diferenci za míru emigrace. Do této kvóty ovšem spadají i normální odchody do pence v důsledku věku či běžná „nepolitická“ úmrtí (s ohledem na nízký průměrný věk německých docentů a profesorů počátkem 30. let dohromady cca 12–15 %) a ovšem též nepoliticky motivované odchody z universit – mj. s ohledem na finanční i vědecké možnosti německých pracovišť. Ty jsou ovšem sumárně „neodfiltrovatelné“. Do oné devětatřicetiprocentní kvóty nadto spadají i lektoři, hostující a čestní profesori nebo nehabilitovaní lidé jen dočasně pověřeni přednáškami. Po jejich započtení se kvóta habilitovaných pedagogů, vyhnaných od r. 1933 z německých universit, sníží v průměru na 15–20 %. Z nich pak skutečně emigrovalo 60–65 %, tedy cca 14 % personálního stavu habilitovaných německých pedagogů počátkem r. 1933.

Je to málo? Ukazuje se např., že jednotlivé university byly vyhnáním a emigrací pedagogů postiženy velmi nerovnoměrně. University Heidelberg, Berlín, Frankfurt či Göttingen s 29–21 % propuštěných, resp. 17–13 % emigrantů byly postiženy nesrovnatelně více než Erlangen, Bonn, Mnichov nebo Königsberg. Technické a obchodní vysoké školy pak byly obecně postiženy podstatně méně než university. Pro posouzení vlivu ztrát na pedagogickou kvalitu a vědeckou úroveň provedl autor několik – na fyziku orientovaných – sond. Zdůraznil především, že nešlo o emigraci „průměrných“ pedagogických jednotek, nýbrž o velmi heterogenní skupinu fyziků. Celkem emigrovalo 15,5 % fyziků. 40 % všech emigrantů pocházelo z universit Göttingen a Berlín, dosud klíčových center německé fyziky. Emigranti patřili k badatelům v nejaktuálnějších oborech fyziky. Emigrovala polovina všech atomových fyziků. Citační analýza ukázala, že šlo o autory s 3,5x vyšším citačním indexem, než činil průměr. Přesto autor soudí, že úpadek německé fyziky nebyl způsoben vyhnáním a emigrací rozhodujícího dílu duševního potenciálu oboru, nýbrž katastrofální vědeckou politikou nacistů. V Německu poklesl podíl vědecké a publikační účasti zahraničních badatelů, německý pokles publikační aktivity v oboru daleko přesáhl ztráty, způsobené vyhnáním a emigrací. Emigrovala i celá řada nadaných, dosud neetablovaných fyziků – nikoliv jen z politických důvodů, nýbrž proto,

že nacistický stát restringoval university i výzkum (počty studentů přírodovědných oborů poklesly mezi léty 1932 a 1939 o 33 až 95 (!) %) a fyzika, matematika a částečně i chemie upadly do těžké krise, kterou protěžování „německosti“ těchto oborů pouze prohlubovalo. Německo se v internacionálním poli zmíněných oborů posunulo z centra na periferii. Amerika a do jisté míry i ostatní imigrační státy naopak svoji přírodovědnou bázi rozvíjely a vedle investic potřebovaly zdatné badatele. Ti by přišli patrně i za jiných politických poměrů, jak ukazuje druhá emigrační vlna přírodovědců z Německa po r. 1945.

Jestliže Fischer – úmyslně provokativně – zpochybňuje zlomovou roli vyhnání podstatné, v přírodních vědách nejednou klíčové, části badatelů a učitelů z universit pro situaci jednotlivých oborů, Frank Golczewski si v pozoruhodné a velmi otevřeně formulující knize *Kölner Universitätslehrer und der Nationalsozialismus. Personengeschichtliche Ansätze*, Köln – Wien 1988, 479 str., klade jinou otázku: Jak se chovali pedagogové kolínské university za Třetí říše? Na kolínském příkladě jsou tu ukázány sociální a mentalitní dějiny německých profesorů za nacismu. Golczewski se na základě možnosti pracovat s bohatým archivním materiálem, včetně řady osobních spisů pedagogů, zaměřil na kolínské pedagogy jako na skupinu výrazných intelektuálů, kteří zvládají nastalou politickou situaci. Vědomě tedy resignoval na vědeckopedagogickou stránku problematiky, jen v základních rysech vykreslil celouniversitní vývoj. Zajímalo ho, jak daleko byli jednotliví profesori ochotni zajít a jaké byly jejich šance na úspěch – ať již v případě, že danou situaci akceptovali nebo že se snažili o obstrukci a opoziční postoje. Autor se táže i po tom, jak profesori sobě i svým kolegům svá stanoviska zdůvodňovali, resp. po válce zpětně interpretovali.

Golczewski rozdělil knihu do 10 kapitol. Po obsáhlém úvodu, kde předjímá část svých závěrů, podává autor nejprve dějiny nového universitního založení v liberálním obchodnickém Kolíně (vznik nové university r. 1919 s velkou podporou starosty Konráda Adenauera) až do událostí r. 1933. Zvláštní kapitola je věnována „Machtergreifung im studentischen Bereich“. Autor na základě pramenů důrazně popírá klíčovou roli studentstva při nacifikaci university. Významnější byla

profesorská snaha o udržení statutu, společenských posic, úřadů, vlivu a universitní kariéry, v neposlední řadě i úsilí o udržení možnosti pokračovat ve vlastních výzkumech. „*Der Menschlichkeit wurde oft ein zu geringer Rang eingeträumt*“, říká autor na s. 9. Nacifikace přinesla universitě zásadní novinku: otevřeně artikulovanou politisaci. Ovšem „*ve výmarských časech znamenalo být nepolitický začasť jen to, že si člověk zachovával odstup od politického života mladé demokracie*“ (s. 11). Již v listopadu 1932 si Rudolf Hess stěžoval, že si profesori nechtějí – jakožto státní zaměstnanci – komplikovat život otevřenou podporou NSDAP, s níž jinak sympatisují. Vyrovnat se s atmosférou diktatury nedělalo proto po Machtergreifung většině profesorů menší potíže, než by bylo možno očekávat.

Rozsáhlou kapitolu věnoval autor otázce pronásledování části kolínských pedagogů. Zkombinoval při tom monografické studie k jednotlivým osobnostem (připomeňme Hanse Kelsena, který byl po odchodu z Kolína přijat na pražskou Německou universitu) s obecnějšími partiemi o podmínkách a okolnostech vyhazovů, o finančních důsledcích atd. Universita jako celek přišla o 21 % učitelů, na hospodářsko-sociální a na právnické fakultě však ztráty přesáhly třetinu sboru. (Soupis pronásledovaných pedagogů přináší autor v přílohách knihy.) Další kapitola je věnována rektorům university za Třetí říše. Golczewski mj. zmiňuje, že zavedení vůdcovského systému do vnitřní správy university se v Kolíně projevilo jen velmi malými změnami běžného chodu. Normalita provozu byla takřka plně zachována. Následuje kapitola o reformách a reformních pokusech nacistů na universitě, zvláštní kapitola je věnována kolínským historikům, krátce je zmíněna „Rassenhygiene“ a její proměny.

Velkou pozornost věnoval autor denacifikaci a znovuotevření university. I když Golczewski v knize opakovaně zdůrazňuje souvislosti, které zajišťovaly kontinuitu vývoje od výmarského období do Třetí říše, přece důrazně tvrdí, že ve srovnání s rokem 1933 nebyl rok 1945 ani v nejmenším césurou v kontinuitě života university.¹⁸ Akta uni-

¹⁸ Srovnej FALK PINGEL, Wissenschaft, Bildung und Demokratie – der gescheiterte Versuch einer Universitätsreform, in: J. Foschepoth – R. Steininger (edd.), Die britische Deutschland- und Besatzungspolitik 1945–49, Paderborn 1985, s. 183–209.

versitního archivu dokládají neúspěch denacifikačních snah. Univerzita v novém režimu prostě rychle přešla k dennímu pořádku. „*Vor 1933 hatten die meisten Professoren keineswegs rechts den Feind sehen wollen. Verharmlosung und eine Appeasement-Haltung prägten das Verhalten. Trotz verbalen Bekenntnissen stand die demokratische Reform aber auch 1945 nicht immer im Vordergrund.*“ Resumuje autor výsledky svých zkoumání (s. 19).

Chování profesorů se tedy za Třetí říši jen málo lišilo od jiných socioprofesionálních skupin. Rozhodně nikoliv větší mírou humanity nebo pochopení pro demokracii. I když aktivních nacistů byla mezi profesory jen zanedbatelná menšina, přizpůsobivost a oportunističtější předvedly však onu většinu bezpečně na nový kurs: od starší k nové antidemokratické mentalitě. Z tohoto pochodu byli vyloučeni jen zatvrzelí političtí odpůrci nacistů: marxisté, katolíci a zejména liberálové a ovšem všichni židovští profesoři, byť mnohým z nich byl nový režim politicky velmi blízký. Podobná korekce kursu od starého k novému konservatismu se opakovala r. 1945. Žádná „Stunde Null“ v pravém slova smyslu na universitě vlastně nebyla. A uprázdněná místa – až na výjimky – neobsazovali učitelé dříve pronásledovaní. Karl Jaspers to obecně vyjádřil slovy: „*Der Nazi -Staat ist zwar durch Gewalt von den Siegern über den Verbrecherstaat gebrochen. Haben wir selbst aber die Gesinnung gebrochen, die jenen Staat ermöglicht haben?*“¹⁹

Klíčovým dílem posledních let, zásadním pro pochopení širších kontextů vývoje německých universit sledované doby a zároveň prací významnou s ohledem na vytěžení poměrně rozsáhlé starší literatury našeho tématu, je objemná kniha dnes největšího znalce novověkých universitních dějin v Německu: Notkera Hammersteina, *Die Johann Wolfgang Goethe Universität Frankfurt am Main. Von der Stiftungsuniversität zur staatlichen Hochschule*, Bd. 1: 1914–1950, Alfred Metzner Verlag, Neuwied – Frankfurt 1989, 907s. Jsou to dějiny university v Německu v řadě ohledů atypické: na samém konci císařské doby byla frankfurtskou liberální, především židovskou, buržoasií

¹⁹ KARL JASPERS, *Was ist deutsch?* (1962) přetisk in: K. Jaspers, Mitverantwortlich, München s. a. (1982), s. 297.

založena „nadační universita“, která se poté ve výmarském období vyvinula v pozoruhodné levicově liberální středisko moderní vědy a duchovní kultury, více než jiné vysoké školy navazující na vývoj v západní Evropě a v USA. Spíše než se státem byla tato universita – i správně – spjata s městem, které ji také z velké části financovalo.

Právě pro tyto své charakteristiky a ovšem pro specificky „levicově“ liberální atmosféru a „netradiční“ společnost profesorů byla frankfurtská universita nacionálně socialistickým revolucionářům zvláště nepříjemným trnem v oku a konsekvntně i čistky, resp. pokusy o úplnou likvidaci tohoto židovského hnízda demokratického republikánství byly tu mimořádně rasantní. Kádr universitních pedagogů tu byl nacisty rozvrácen nesrovnatelně více než na konservativních universitách typu Tübingen nebo Erlangen. Z university bylo vyhnáno 31 % učitelů. Právě velká relativní míra „rozkmitání“ struktur profesorského sboru umožňuje ovšem nahlédnout do mechanismů nacistických protiuniversitních zásahů i posléze do procesu poválečné denacifikace a rekonstrukce nesrovnatelně více než v případě většiny jiných universit. Frankfurt se tak stává v mnoha ohledech měřítkem pro posouzení vývoje jiných německých universit (pokud ovšem vůbec umožnily soustavné zpracování svých dějin v nacistické a denacifikační epoše, což řada z nich blokuje dodnes. Syntézy či přehledné sborníky pramenných studií jsou k dispozici především pro Tübingen, Heidelberg, Kolín, Hamburg, Freiburg i.Br., Göttingen, FU Berlín a pro poválečnou Mohuč), případně pokusů o souhrnnou syntézu universitních dějin „hnědé“ epochy.

Hammerstein líčí osudy frankfurtské university v širokém propojení s celoněmeckými universitními dějinami. Vzhledem k tomu, že pro Frankfurt přednacistické doby existují rozsáhlé dějiny Paula Kluke, *Die Stiftungsuniversität Frankfurt am Main 1914–1932*, 1972, mohl Hammerstein rozhodující pozornost (a energii: předpokladem napsání podrobných dějin bylo dotvoření a uspořádání universitního archivu) orientovat na nacistickou a poválečnou epochu. (Pro nacistické období se autor mohl opřít o drobnější práci Gerdy Stuchlik, *Goethe im Braunhemd. Die Universität Frankfurt 1933–1945*, 1972.) Kniha je členěna do tří částí: založení a výmarská republika, třetí říše,

poválečné období. I uvnitř jednotlivých oddílů postupuje autor v podstatě chronologicky, přičemž nejprve je vždy navozena celoněmecká situace (po válce situace v Hessensku, resp. v americké okupační zóně), poté je pozornost přenesena na Frankfurt a universitu jako celek, resp. na její klíčové představitele, a nakonec je – mnohdy až přes-
příliš detailní, na archiválie těsně vázaný – zájem soustředěn na jednotlivé fakulty, instituty, stolice a profesory, představené v – často brilantních – medailonech.

Hammersteinova, ve svém celku výborně čtivá, syntéza se soustřeďuje v první řadě na „vysokoškolskou a vědeckou politiku vysokoškolských učitelů a jejich veřejnoprávních protihráčů a spoluhráčů“. V popředí zájmu jsou tedy učitelé, především profesori (jde o universitu tzv. „profesorského“ období, opuštěného až v 60. letech). Poměrně zkrátka a spíše namátkově se autor vyjadřuje k vývoji studentstva, jeho skladby i každodenního života, nesnaží se prosopograficky sumovat shromážděný materiál o učitelích, stranou ponechává soustavné analytické vylíčení hospodářského a stavebního vývoje university či dějiny jejích sbírek. Meritorní výklad o výuce či výzkumu je soustředěn vždy jen k osobě toho kterého profesora. To jsou „bílá místa“, která musí zaplnit příští výzkumy. Jinak tomu ostatně není ani u většiny ostatních prací o dějinách universit 30. a 40. let. Oporou jsou přednostně registry a správní archivy, autoři mohou jen výjimečně překročit obzor svědectví jejich materiálů.

Přes naznačená omezení je Hammersteinova kniha čtenářským i odborným zážitkem. Jsou to ohromně „polidštěné“ a lidmi „zabydlené“ vyprávěcí dějiny osudů universitní obce, dějiny dramatické každodennosti university jako samosprávného, na město i na stát, resp. stranické struktury a později na okupační správu však těsně vázaného organismu. V tomto smyslu jsou to také dějiny dramatické i únavné vysokoškolské každodennosti, dějiny relativisující mnohé z generálních soudů o vinách, zásluhách i kolektivních mentalitách, zároveň však dějiny nealibistické a jasně kritické, neuhýbající před jasně vyřčenými (ba i morálními) závěry.

Hammerstein, významný člen mezinárodní komise pro dějiny universit, svojí syntézou zřetelně reaguje na vývoj tohoto historiografic-

kého oboru: po vzepjaté vlně zájmu o kvantitativní dějepisectví, po řadě studií, plných frekvenčních křivek, tabulek a sociálně historických sumací, z nichž se vytratil individuální člověk, přišla koncem 80. let kritická odezva v podobě tázání po interpretačních předpokladech sociologisujících a matematisujících abstrakcí a generalisací; přechod od sociohistorie k prosopografiím byl v mnoha případech doveden až k mikroanalýzám individuálních osudu, životních děl, názorů a je jich širších kontextů. Nejen s ohledem na čtenářský zájem se znovu vynořily (moderně) vyprávěcí dějiny, poučené však zkušeností počítačově kvantifikační horečky nedávné (v řadě případů ovšem v Německu a např. v Británii i současné) doby. Universita je instituce, dynamický sociální soubor, především však je to intelektuální společenství učitelů a žáků, žijící v nepříjemně dramatickém, agresivním světě. Právě to se Hammerstein snažil prozkoumat a sdělit.

Z takřka nepřeberného množství obecně závažných otázek, které autor přivádí na scénu a řeší pak s ohledem na frankfurtskou konkrétní situaci (jmenujme namátkou absenci nacistické koncepce vysokoškolské politiky, snahy stranických špiček o minimalisaci akademického živlu a zrušení části vysokých škol, ztroskotání těchto snah na praktických důsledcích nedostatku vysokoškolských absolventů v průmyslu, správě atd.), pochopitelně vystupuje do popředí komplex otázek „viny“ na nacifikaci university, „zásluh“ na jejím existenčním i vědeckém přežití nacistické i bezprostředně poválečné doby a ovšem morálnosti či neopodstatněné tvrdosti denacifikačních řízení (opět hrál velkou roli nedostatek – tentokrát vysokoškolského učitelstva a ovšem i celospolečensky občanskotvorná a resocializační úloha universit).

Hammerstein nehází vinu na zfanatisované studentstvo ani nehledá výmluvy v odkazech na tlak strany či ministerstva – aniž by snad význam obou těchto faktorů snižoval. Na konkrétních příkladech ukazuje složitost situace, snaží se vystopovat mez, po kterou bylo politické kličkování jednotlivých profesorů pochopitelným úsilím o záchranu existence, prostoru pro výuku a vědu, obětí pro universitu... a kde již začínala – mnohdy neokázalá – kolaborace s režimem, prospěchářské denuncování a využívání stranického žebříčku pro vlastní

kariéru. Hranice běžely přitom často jinudy, než jsme dnes zvyklí očekávat. Tyto skutečnosti, zachycené v archivním materiálu, konfrontuje pak se sebeprojekcemi jednotlivých učitelů v rámci poválečné – velmi často v obou směrech škodlivě formální – denacifikace. Stojí za připomenutí, že autor neidealizuje ani oběti hnědé revoluce. Zároveň ukazuje, že ne jeden nacistický funkcionář, kterého strana dosadila na klíčový post univerzitní nebo městské správy, uvízl v osidlech reality svého úřadu a vykonal pak pro město či universitu mnoho prospěšného. I za nacismu zůstávala universita prostředím, které dokázalo lidi formovat nejen v úředně očekávaném směru. O to komplikovanější byla potom denacifikační jednání a proces personální (ovšem i fyzické) rekonstrukce v troskách ležící a až do 50. let nuzující university.

Jestliže Hammersteinova kniha přináší dějiny německých universit, dokumentované na frankfurtském případě a materiálu, pak Helmut Heiber, *Universität unterm Hakenkreuz. Teil 1. Der Professor im Dritten Reich. Bilder aus der akademischen Provinz, Teil 2 Bd. 1, 2. Die Kapitulation der Hohen Schulen. Das Jahr 1933 und seine Themen*, München – London – New York – Paris, K. G. Saur Verlag 1991, 1992, 1994, 652 + 668 + 858 s., se rovnou rozhodl napsat všeobsáhlé dějiny universit za panování revolucionářů s hakenkreuzem ve znaku. Heiber není milovníkem útlých knížek. Již jeho práce *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands*, 1966 čítala přes 1200 stran, „syntéza“ o universitách za nacismu je rozplánována na více než 4000 stran.

Prvý díl začíná kapitolou „Prolog in Weimar“, stručným přehledem hlavních motivů univerzitních dějin v období republikánského Německa, pokračuje rozsáhlou a nepřehlednou kapitolou „Gegner, gleichgültige...“, věnovanou nejrůznějším projevům nesouhlasu či chybějící sebeidentifikace s Třetí říší (od ochoty užívat pozdrav vztyčenou pravíci, přes příběh skupiny Weisse Rose až k předpisům o způsobu citování židovských autorů) a končí obdobně všeobsáhlou kapitolou „und Gläubige“ o nacistickém aktivismu na universitách.

Prvý svazek druhého dílu otevírá kapitola „Machtergreifung sowie Gleichschaltung im Randbereich“, kde je pozornost věnována nejen

samotným universitám, ale i podpůrným vědeckým společností, spolkům, ba i odborným časopisům. Kapitola „Akademische Rochaden“ sleduje pokusy o zavírání, případně o slučování některých universit a technických vysokých škol a plány či pokusy o zřizování nových vysokých škol. Kapitola „Der Rektor – der Kurator“ i závěrečná kapitola „Reformer und Relegierte“ je věnována organizační, správní i koncepční přestavbě německého školství za nacismu.

Rozsáhlý druhý svazek druhého dílu koncipoval autor jako jedinou gigantickou kapitolu: „Die Hochschulen und ihre Rektoren“. Výklad tu běží bez vnitřního členění podle jednotlivých universit. Ty následují za sebou průběžně v pořadí: Technische Hochschulen, Sonstige Hochschulen, Die nichtpreussischen Universitäten, Die preussischen Universitäten. Ne zcela zanedbatelnou pozornost věnuje Heiber universitám a vysokým školám v Praze, Brně, Krakově, Lvově a dalších nacistickou expanzí postižených městech. Jen v případě Krakova však zmiňuje osud Jagellonské university. Jinak autora zajímají pouze německé „zakladatelské“ nebo „obnovitelské“ plány v těchto universitních městech. Neněmecké university podmaněných zemí jako by – a to ani pro revolucionáře s hakenkreuzem ve znaku – ani neexistovaly. Heiber zcela symptomaticky ani zde nevěnuje nejmenší pozornost literatuře a vychází pouze z úzkého okruhu archivních pramenů. V případě vysokých škol českých zemí není ani zmíněno uzavření českých vysokých škol r. 1939 a nacistické represe, veškerý autorův zájem platí jen řadě tehdejších plánů na sloučení pražské Německé university s Německou technikou v jednu šestifakultní vysokou školu podle říšského, jen zřídka kdy však realizovaného konceptu.

Zmíněny jsou i četné úvahy a opakovaně se po Mnichovu vynořující plány (značný zájem projevoval sám Hitler) o přeložení německých vysokých škol z Prahy a Brna do Liberce a Lince, případně naopak o přeložení university z Halle do Chebu. Německé školství v Praze údajně udržela představa potřebné konkurence českým vysokým školám, kdyby došlo k jejich obnovení (tyto úvahy se objevují v korespondenci říšského ministerstva výchovy až do ledna 1940), dále obava z politického ohlasu německého vysokoškolského „opuštění“ protektorátu i nutnost výcviku německých odborníků pro Tschechen-

kampf na místě samém. Řada těchto zjištění, stejně jako hrst personálních novinek k čelným představitelům německého školství na území protektorátu v 2. svazku 2. dílu je nová a nesporně zajímavá. Nejsou však v nejmenším včleněny do nějakého kontextu. Heiber s vynikající pílí buduje monumentální pyramidu pozoruhodných (i nepozoruhodných) jednotlivostí.

K již vydaným svazkům přibude třetí díl, který se má zabývat národněsocialistickými institucemi, zasahujícími do života universit (Dozentenbund, Studentenbund, vlivy SA, SS, HJ, SD, Rosenbergova úřadu, Hessova štábu a centrály NSDAP), dále tu má být zachycen vývoj úřadu pro vědu, říšského ministerstva výchovy a zemských správ pro věci kultu. Jako celek tu půjde o podchycení proměn sítě 61 autonomních universit v systém celoříšsky a zemsky řízených vysokých škol (umělecké a hudební školy, jakož i učitelské ústavy ponechal autor stranou pozornosti). Čtvrtý díl bude zaměřen na nacistickou personální politiku ve vysokoškolské oblasti, na nová jmenování profesorů, vytvoření sítě ideologicky školících pracovišť (Dozenten-lager, Dozentenakademien) a na problematiku přípravy vědeckého, resp. pedagogického dorostu. Konečně pátý díl se má zabývat jednotlivými obory a jejich světonázorovou indoktrinací nacismem.

Jako program vypadá toto rozvržení látky, oznámené v úvodu prvního svazku, nadějně. Kdo se však probere 2200 dosud otištěnými stránkami, nutně propadne skepsi. Jde (zatím) spíše než o co jiného o gigantickou snůšku koncepčně nepřiliš jasně strukturovaného a zmateně podaného archivního materiálu. Přitom ani o záběru svých pramených rešerší (z poděkování některým vybraným (!) archivářům v úvodu 2. dílu lze soudit, že Heiber bádá nejen v archivech německých, ale i rakouských a švýcarských universit, objeví se též odkaz na Paříž), ani o typech studovaných fondů a výběru reprezentativních (?) příkladů autor neinformuje. Zpětně rekonstruovat tyto informace z gigantického a nepřehledného poznámkového aparátu díla, je pak nad čtenářovy síly. Autor sám se ve vztahu k pramenům odvolává na svůj „kritický instinkt“ (Teil 1, s. 23).

Heiberův vztah k obsáhlé literatuře tématu je též specifický. Odkazuje sice na řadu prací a jeho dílo má i obsáhlý soupis užité lite-

ratury (v prvním dílu pro oba nejprve otištěné svazky dohromady, v třetím svazku jsou obsaženy dodatky), zároveň však již úvod celé práce obsahuje prohlášení, že literaturu k tématu by bylo nejlépe nečíst, natož pak brát v potaz (s. 21). Heiber říká, že jeho práce není knihou velkých myšlenek nýbrž dílem rozsáhlého materiálu. Je to „historie organizace a konvenčních událostí... tíhnoucí k narativnímu líčení řady jednotlivostí.“ (s. 20) Stávající, od poloviny 60. let běžící, úctyhodnou řadu prací o dějinách universit za nacismu pak Heiber denuncuje jako díla nevzniklá z badatelské potřeby vědeckého poznání, nýbrž jako „studentské“ zbraně v úvodní bitvě o moc na universitách, jako nájezd do boje o posice (s. 13).

Heiber rozhodně a na celé řadě míst knihy opakovaně odmítá jakékoliv sociologisování, generalisování či hodnocení (srovnej Teil II./2, s. 733–736). Chce jen na rozsáhlém materiálu, vztahujícím se ke každodenním, triviálním, událostem, ukázat „jak to vlastně bylo“. Zároveň ovšem není schopen vzdát se generalisací a morálních soudů. Znovu a znovu se v textu mezi nekonečnými popisy jednotlivých (nejednou okrajových nebo obskurních) „případů“ vynořují útoky na studentstvo a obhajoby vysokoškolských učitelů (nejsoustavněji snad v prvním svazku, s. 45–51). Zde autor odhlíží od pramenů a z citátů jinak zatracované literatury dovozuje, že nacifikace vysokých škol byla výhradně věcí studentů, jejichž NSDStB, studentská organizace „politických vojáků v uniformách“ ovládla celé německé studentské hnutí již okolo r. 1930 a zahájila poté vítězné tažení k ovládnutí universit.

Profesoři – tito životu vzdálení, do universitní minulosti zahledění „pavouci“, sice nebyli zvláštními příznivci výmarského republikánství, ale – podle Heibera – až na pár nevýznamných výjimek nestali se také nikterak nacisty. Až do r. 1933 mezi nimi, přes všechn antemitismus a konservatismus, bylo jen pár členů NSDAP (pobočné nebo stranou ovládnuté nacionalistické a paramilitantní organizace autor nebere v potaz), jejich „poddanská“ náklonnost k nacistům byla menší nebo nanejvýš stejná jako u ostatního měšťáctva. „Profesoři byli také jen lidé a nechali se převálcovat přívalem hnědého studentstva.“ (s. 51) „Politické vědomí studentů se přitom nevytvářelo teprve na vysoké škole, nýbrž v rodinách a ve školách.“ (tamtéž)

Rozšiřovat množství podobných citací by asi nemělo cenu. Celé řady Heiberem zmiňovaných problémů jsme se dotkli již výše u jiných knih. Srovnávat pak Heiberovu práci s prameny, jejich interpretaci a začlenění do struktury knihy s příkladným způsobem kritické a interpretační práce Golczewského či Hammersteina prostě nejde. Heiber koncisně nevysvětluje, nevypráví, pouze zaplavuje čtenáře z kontextu vytrženými masami dílčích faktů, vázaných přednostně k protagonistům jednotlivých vysokých škol. Na rozdíl od děl zvěčnělého Zikmunda Wintera nejsou však jeho „mosaiky“ tak čtivé a chybí jim i věcný rejstřík, který by je proměnil v informativní příručku. Kvalitativní odlišnosti jeho díla od paralelně vycházejících monografií k dějinám universit za nacismu si ostatně – jak Heiber sám uvádí – bylo vědomo i vedení mnichovského Institutu für Zeitgeschichte, kde Heiber působil do r. 1989 a odmítlo jeho práci vydat. Dílo, které je – a to i ve vztahu k vysokým školám tzv. protektorátu Čechy a Morava – jistě významným zdrojem dílčích, zejména biografických, informací, zpřístupněných osobním i místním rejstříkem, však přece vychází. Bude ovšem zřejmě využíváno značně různými způsoby.

Zastavme se nyní u otázky role studentstva, zejména pak členstva NSDStB, při nacifikaci německých (a posléze rakouských) universit. Golczewski v souladu s míněním většiny dosavadní literatury zásadně odmítá představu, že nacistické převzetí moci a čistky na universitách byla především věc studentstva. Heiber naopak nesmiřitelně trvá na tradičně konservativním pojetí nacifikace universit především členstvem NSDStB, který se do čela německých studentských organizací propracoval již r. 1929.

Vznést soud, který ze sporných názorů je správný zatím s definitivní platností nelze. Ne, že by na poli výzkumu německého studentstva 30. let bylo vykonáno málo. Většina studií zápasí však s pramennými problémy. Takzvaný Studentenarchiv na universitě ve Würzburku, kde by měly být četné významné materiály k této době, je dodnes nepřístupný. Celá řada archivních materiálů je pak v držení studentských spolků, dodnes většinou výrazně konservativního zaměření, které je zatím poskytovaly badatelům méně než sporadicky.

V universitních archivech pak ryze studentských materiálů (nemáme teď na mysli inskripční katalogy atp.) mnoho není.

Literaturu o studentstvu však přece není možno zanedbávat.²⁰ Snad nejvýznamnější a svým ohlasem v Německu rozhodně nejznámější prací 80. let je kniha Geoffrey J. Gilese, *Students and National Socialism in Germany*, Princeton 1985. Autor (mj. jeden z významných a hojně publikujících badatelů k danému tématu), který vycházel především z hamburského materiálu (a kritika soudila že se naň až příliš vázal), hovoří o „tragice nadějí mladé inteligence“. Studenti byli – při vší loajalitě vůči nacistickému státu a NSDAP „rozerváni“ mezi tradiční nároky universit na čistou vědu a mezi vitalistickými hesly, vizemi zářné budoucnosti a každodenními nároky, jíž je zásobovali, resp. na ně vznášeli představitelé strany. Na celkovém úpadku studentstva, spojeném s hlubokou aversí vůči výmarskému republikanismu a s ilusemi o všeřešící „konservativní revoluci“ nesli pak podle autora vinu i mnozí profesori.²¹

²⁰ Podejme alespoň stručný přehled významnějších knižních prací. Studie o studentstvu nalezneme pak takřka v každé práci o dějinách jednotlivých universit našeho období. Wolfgang Kreuzberger, *Studenten und Politik 1918-1933, Der Fall Freiburg in Breisgau*, Göttingen 1972, Manfred Franze, *Die erlangener Studentenschaft 1918-1945*, Würzburg 1972, Anselm Faust, *Der Nationalsozialistische Studentenbund*, Düsseldorf 1973, Michael H. Kater, *Studentenschaft und Rechtradikalismus in Deutschland 1918-1933*, Hamburg 1975, Michael Wortmann, *Der Nationalsozialistische Deutsche Studentenbund an der Universität Köln 1927-1933*, Geschichte in Köln, 8.1980, s. 101-118.

²¹ V mimořádně pozoruhodné studii *Die Krise des deutschen Bildungsbürgertums im ersten Drittel des Jahrhunderts*, in: Jürgen Kocka (ed.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert IV. Politischer Einfluss und gesellschaftliche Formation*, Stuttgart 1989, s. 180-205, hovoří Konrad H. Jarausch o „Selbstnazifizierung des Jungbildungsbürgertums“, o krizi stavovského vědomí této vrstvy. Srovnej též Hans Mommsen, *Die Auflösung des Bürgertums seit dem späten 19. Jahrhundert*, in: Jürgen Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1987, kde na s. 306-307 charakterizuje autor meziválečnou situaci následujícím způsobem: *„Absence morální resistence právě měštanských kruhů, která za národně socialistického režimu přerostla všechny meze, byla jednak obrazem vyvrcholivšího vývoje, který započal dlouho před první světovou válkou, jednak rostoucí ideologické zaslepenosti... sociální sentimenty našly ventil v nacionalismu a rasisticky zbarveném antisemitismu... starší idealistické „náboženství vzdělání“ nepředstavovalo již dostatečnou kompensaci nejistot vlastního sociálního statutu.“*

V kontextu zmíněných prací o německém meziválečném studentstvu má nezanedbatelné místo kniha Michaela Gehlera, *Studenten und Politik. Der Kampf um die Vorherrschaft an der Universität Innsbruck 1918–1938*, Innsbrucker Forschungen zur Zeitgeschichte 6, Haymon Verlag Innsbruck 1990, 591 str. (Na rakouské universitě v Innsbrucku mj. studoval po celé zkoumané období významný kontingent říšskoněmeckých studentů). Gehlerova práce, založená na úctyhodném množství pramenného materiálu z řady archivů, kombinuje metodu strukturálního zkoumání s pečlivým popisem politického vývoje studentských korporací. Ty totiž byly podle autora rozhodující pro vývoj studentstva jako politického živlu. Dějinami innsbrucké university, a to ani politickými, se autor nezabývá, vychází z rozboru sociální a regionální struktury innsbruckého studentstva a více než polovinu rozsahu knihy věnuje podrobnému, pramenně podloženému výkladu o studentských korporacích, jejich ideologii a politické aktivitě.

To, co bylo všem innsbruckým studentským spolkům společné, byl antisemitismus, averse vůči marxismu a „Kampf gegen Versailles“. V Innsbrucku živá otázka jižního Tyrolska hrála velkou roli v ideologii nacionalistických a katolických spolků, ohled na Hitlerovy názory však v tomto směru značně komplikoval situaci NSDStB. Nástup Dolfusse a říšské Machtergreifung studentské korporace politicky poněkud rozštěpilo: katolické spolky se orientovaly na vlastní rakouskou – autoritativní – státnost, zatímco nacionalistické spolky nadále usilovaly o Anschluss. Jinak si ovšem byly všechny korporace podle autora mínění velmi blízké. Gehler ovšem pomíjí otázku vlivu italského fašismu zejména na katolické studentstvo a příliš absolutisuje význam hlubokého proniknutí nacionálně socialistických idejí do ideologie i praxe korporací (pro austrofašistické katolíky je např. těžko předpokládat negaci religiousních hodnot). Také jeho pojetí fašismu jako hnutí zdivočelého maloměšťáctva nepatří již k nejmodernějším. Jeho práce ovšem pramenným záběrem i dokumentátorskou důkladností představuje významný základ příštích srovnání.²²

Skutečným zážitkem, knihou, která podobně jako Hammersteinovo dílo daleko přesahuje horizont jedné university, je práce

Eckhard John – Bernd Martin – Marc Mück – Hugo Ott (edd.), Die Freiburger Universität in der Zeit des Nationalsozialismus, Ploetz Verlag Freiburg – Würzburg 1991, 266 str. Jako nejedna z knih k dějinám universit za nacismu, i tato vzešla z textů přednáškového cyklu, tentokrát vyžádaného studenty r. 1988. Nejde ovšem o „pouhé“ shrnutí aktuálního stavu znalostí a jejich aplikaci na freiburskou universitu. Freiburg in Breisgau je universita spojená s nacisticky euforickým obdobím Martina Heideggera, později s činností „freiburských kroužků“. S ohledem na Heideggerovu osobu a kontraverse o jeho (a ovšem ne jen jeho) posléze ztroskotavší pokus prosadit se do čela nacistické revoluce a použít nacismus k prosazení vlastních, pragmatickému nacionálnímu socialismu principiálně cizích, reformních cílů, s ohledem na Gerharda Rittera a ostatní freiburské „reformátory“, stala se nacistická kapitola dějin freiburské university jedním z laboratorních polí obecnějšího výzkumu námi sledované problematiky. Tomu odpovídá i skladba autorů jednotlivých příspěvků: vedle „hvězd“ typu Bernda Martina, Hugo Otta, Geoffrey J. Gillese či Klause Schwabeho se na knize podílela i řada čerstvých absolventů university, kteří zde uplatnili své čerstvé magisterské a disertační práce.

Jestliže obecně v dějinách platí, že vše začíná od Adama, ve Freiburgu je tomu jinak: na počátku byl Martin Heidegger: Knihu otevírá hutná zásadní studie Bernda Martina, Universität im Umbruch:

²² V tomto směru se vyplatí odkázat na další vynikající studii Hanse Mommsena, *Aufarbeitung und Verdrängung. Das Dritte Reich im westdeutschen Geschichtsbewusstsein*, in: Dan Diner (ed.), *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*, Frankfurt a. M. 1987?, kde autor na s. 83–85 říká, že je třeba velmi vážně brát v úvahu mnohotvárnost, protikladnost a relativní otevřenost nacistického systému, který nebyl nesen jen malou klikou fanatických nacionálních socialistů, nýbrž v podstatné míře i velkou nenacistickou částí sociálních elit, jimž byla spolupráce s nacismem usnadněna tím, že se jejich vlastní cíle (tj. revize versailleských smluv, znovuvybrojení, kulturní, hospodářská a politická expanse a prosazení dominantního postavení Německa ve střední Evropě) zcela nebo alespoň zdánlivě překrývaly s cíli nacistického státu. Srovnej též mimořádně závažnou práci: Gernot Heiss- Sebastian Meissl – Edith Sauer – Karl Stuhlpfarrer (edd.), *Willfährige Wissenschaft. Die Universität Wien 1938–1945*, Wien 1989.

Das Rektorat Heidegger 1933/34 (s. 9–24).²³ Na příběhu revolučně nadšených reformních snah filosofa v rektorském křesle, s vysvětlením nač reformy narazily v rámci NSDAP a kde je zablokovali konzervativně nacionalističtí Heideggerovi profesorští kolegové přímo na universitě, resp. co z revolučních změn se podařilo skutečně prosadit, vypráví tu Martin vlastně malé dějiny nacifikace německých universit v její nejčistší a koncentrované formě.

Martin přitom velmi zdařile vyvažuje celoříšské i vnitrouniversitní aspekty, sleduje Heideggerovo snažení od jeho filosoficko-teoretické základny až po pečlivou inscenaci jeho veřejných vystoupení. Jako velmi významný tu do popředí vystupuje motiv souhlasu, se kterým neordináři i studenti přijímali strukturální modernisaci university. Celá slavná universitní autonomie byla totiž dosud omezena na řádné profesory, takže její částečná likvidace byla – paradoxně – vnímána jako demokratisační reforma. Heideggerův reformní záměr šel ovšem příliš daleko – byl to utopický model, mj. ústící v pokus převést studentstvo z nekontrolovatelných privátních obydlí do kolejí kasárenského typu, kde by bylo možno provádět hromadnou – kolektivní – komplexní přípravu nové generace stranou a brannou přípravou zocelené inteligence.

²³ Martin tu vychází ze čtyř svých prací: Die Universität Freiburg im Breisgau im Jahre 1933. Eine Nachlese zu Heideggers Rektorat, Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 136.1988, s. 445–477, „Alles Grosse ist auch gefährdet“ – der Fall Heidegger(s), s. 3–13 a Martin Heidegger und der Nationalsozialismus – der historische Rahmen, s. 14–50, obě studie in: Bernd Martin (ed.), Martin Heidegger und das Dritte Reich – Ein Kompendium, Darmstadt 1989 a konečně Heidegger und die Reform der deutschen Universität 1933, Freiburger Universitätsblätter 92.1986, s. 49–70. Martinovy studie tu neuvádíme jen pro bibliografickou úplnost. Omezený prostor jeho příspěvku neposkytl autorovi možnost plně vyčerpat materiálovou i výkladovou bohatost uvedených studií. Martin tu navíc na bázi nových objevů v neuspořádaném universitním archivu reagoval na soubor jen o něco starších, taktéž významných, studií Hugo Otta: Martin Heidegger als Rektor der Universität Freiburg i.Br. 1933/34 I. Die Übernahme des Rektorats der Universität Freiburg i. Br. durch Martin Heidegger im April 1933, II. Die Zeit des Rektorats von Martin Heidegger (23. April 1933 bis 23. April 1934), Zeitschrift des Breisgau-Geschichtsvereins (Schau-ins-Land) 102.1983, s. 121–136 a 103.1984, s. 107–130 a Martin Heidegger als Rektor der Universität Freiburg 1933/34, Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 132.1984, s. 343–358.

Méně efektní, nicméně zdařilý a významný je následující příspěvek Timothea-Heina Maase, *Der alltägliche Nationalsozialismus an der Universität: Das Rektorat Kern (1934–1936)*. Autor tu ukazuje „zklidnění“ university po ztroskotání Heideggerových experimentů a po odstoupení celé jeho skupiny z vedení university. Boje o vládu nad university ovšem mezi profesory běžely s o to větší silou. Heideggerův nástupce byl vlastenecký německý nacionalista s úctou ke všemu vojenskému a k novému režimu. Oděn v hnědou košili opájel se ilusí uskutečněné národně-lidové jednoty

Z celkem 14 příspěvků publikace je třeba zmínit Schwabeho studii o historikovi Gerhardu Ritterovi, jeho cestě do oposice a o Freiburském kruhu. G. J. Giles se ve studii *Die Fahne hoch, die Reihen dicht geschlossen: Die Studenten als Verfechter einer völkischen Universität?* zabývá i na obecnější rovině postavením NSDStB v rámci studentstva, otázkou, proč velká většina studentů zůstala mimo něj, proč se ale v Německu nevytvořila žádná (!) skutečná studentská oposice (v tom vidí autor tragédii německého studentstva). Většina studentů chtěla prostě studovat, nikoliv maširovat v pevně sevřené řadě. Chybělo jí sice revoluční nadšení, ale i motivace k odporu proti diktatuře. Cenná studie Thomase Schnabela o universitě v době války připomíná antiintelektualismus NSDAP, stranické pokusy omezit dívčí studium, pokusy vyloučit v prověrkách „slabé“ studenty, problémy s chybějící náhradou za pedagogy, povoláné do vojska i profesorské úsilí podporovat ze všech sil nacistické válečné úsilí. Přesto platila universita za hnízdo katolíků a liberálů, které bude po vítězství nutno pořádně vykourit. Důkladná studie o denacifikaci a novém začátku poválečné university, zpracovaná Hugo Ottem přináší deprimující obraz profesorstva, které se pokusilo urychleně učinit za minulostí tlustou čáru, legislativně se vrátit do r. 1932 a tiše pokračovat v denní práci. Před branami university čekaly tisíce studentů na návrat do „normální“ situace a svoji společenskou reintegraci.

Pokusme se tedy na závěr načrtnout obraz, který zprostředkovává recensovaná literatura: Když se na počátku roku 1933 chopili nacisté v Německu moci, nebyly ani formálně a okázale nepolitické university, ani podstatná část německé společnosti, nacistickou „revolucí

zprava“ zaskočeny, natož přepadeny. Jak snad nejlépe v rámci diskusí o Bildungsbürgertum a jeho možného podílu na vítězství nacismu v Německu vyjádřil Konrad H. Jarausch, byla sebenacifikace německé inteligence a universit reakcí na hlubokou sociální a mentálně existenciální krizi akademických vzdělavců i akademických institucí v Německu. Jarausch hovoří o zhroucení hodnot a forem života měšťanských vzdělavců, o diskreditaci demokratických vzorců moderního intelektuáliství v krizi Výmarské republiky o přechodu od liberalismu k rabiátskému antiliberalismu.²⁴

University té doby pevně tkvěly ve vilémovské tradici. Měly se přitom vyrovnat s náparem moderní doby, s proměnou tradičního Bildungsbürgertum v moderní soustavu expertních profesionálů, a zejména s nároky společnosti na přebudování kdysi elitních profesorských – kultivujících – universit v „továrny“, schopné „zpracovat“ masu mužských i ženských zájemců o účelovou akademickou kvalifikaci a neresignovat při tom na ideové ovlivňování mladé generace, na tradiční roli v tzv. „velké politice“ a samozřejmě ani na čelnou pozici v základním i státem orientovaném, aplikovaném výzkumu. To vše za velké hospodářské krise a v podmínkách agónie výmarské demokracie. Takovým nárokům německé university nebyly a snad ani nemohly být v požadované komplexnosti schopny dostát.²⁵

Profesoři se ve své většině s republikou, liberalismem a vládními socialisty nikdy neztotožnili a trvale hýčkali touhu po obnově silného, autoritativního státu, který by zlikvidoval všechny důsledky potupy z Versailles. Ten nyní konečně nastoupil a konservativní profesorská většina byla připravena identifikovat se s ním. V tom se nelišila od řadových euforických vyznavačů nové víry. Na místo „vyžilých idejí liberální vzdělanosti“ nastupovalo pojetí „university jakožto potvrzení vůle k existenci“, jak to v pověstné a ve své době masově citované

²⁴ Konrad J. Jarausch, *Krise des deutschen Bildungsbürgertums im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, in: Jürgen Kocka (ed.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert: Teil 4. Politischer Einfluss und gesellschaftliche Formation*, Stuttgart 1989, s. 180–205.

²⁵ Pešek, *Německá diskuse let 1985–1992 o tématu: Bürgertum – Bildungsbürgertum*, s. 113–115.

nástupní rektorské řeči formuloval ve Freiburgu in Breisgau 27. 5. 1933 Martin Heidegger.

Heideggerův apel, jímž se ve svém proslovu obrátil na studenty, zněl: „Nikoliv poučky a ideje budtež pravidly vašeho bytí. Jen vůdce sám je dnešní a budoucí německou skutečností a jejím zákonem“. Porovnejme tato slova s o rok starším, ještě výmarským „Poselstvím německým studentům“, které vzešlo ze sjezdu vysokých škol: „S důvěrou doufáme, že se k novému životu podaří vzbudit dědictví válečné generace akademiků a znovu jako v době frontových bojů semknout společenství všech německých studentů, kteří jsou ochotni spolu s námi vytvořit jednotnou říši ducha a činu, nezávislou na tříštitivém duchu stran, nýbrž postavenou na pevné národní vůli a začleněnu do celku společenství německého lidu“. Vidíme spíše ideovou návaznost odporu proti racionálnímu diskursu demokracie než protiklad obou výzev.

Obdobně Svaz německých vysokých škol, založený již r. 1920, předložil hned ve svém prohlášení z dubna 1933 požadavky na „zglajchšaltování“ universit, jejich začlenění do rámce nacionálně socialistické moci a státní mašinerie, na zakotvení vůdcovství jako základního principu německých vysokých škol a reformu německých universit v duchu principů brannosti, pracovní služby a výchovy v národním duchu.

Dva měsíce po Machtübernahme, v březnu 1933, podepsalo volební výzvu na podporu nacistické strany a Adolfa Hitlera 300 universitních profesorů, listopadové „přihlášení se k Hitlerovi a nacionálně socialistickému státu“ parafovalo již na 700 profesorů, tedy více než třetina německých ordinářů oné doby. V téže době vzešlo na Heideggerův impuls z lipského setkání německých vědců „provolání k vzdělavcům světa“, které žádalo zahraniční kolegy o porozumění pro Hitlera a národní socialisty.

Nadšení z nového režimu projevovala ovšem i podstatná většina studentů. Jestliže profesori měli pocit, že za Výmarské republiky ztratili mnohé, studentstvo ztratilo ze svého dřívějšího statutu a nabídky reálných kariérických očekávání skutečně bezmála vše. Nápravu ovšem studenti nemohli hledat v návratu k vilémovské situaci, kterou nepa-

matovali. Řešení spatřovala velká a zejména radikální část studentstva v reformě universit jako součásti národně socialistické revoluce. Tu také většina studentů bouřlivě akceptovala jako jediné přitažlivé, reálně se nabízející východisko ze stávající bezvýchledné miserie.

Ač se to může zdát být podivné, nacistická státní moc ani NSDAP po universitách r. 1933 přímo nesáhla. V akademickém prostředí se však samovývoj odvíjel maximální rychlostí směrem straně příznivým. Navíc okázale antiintelektuální a akademicky většinou nepřilíš kultivovaní „Parteigenossen“ nebyli schopni vyvinout vlastní koncept vysoškolské politiky a do velké míry spoléhali na iniciativy revolučních nadšenců z universit. Jejich podněty bylo pak ve vyšších člancích stranické hierarchie možno kombinovat a zároveň držet jednotlivé intelektuální skupiny navzájem v šachu tak, aby rozhodující slovo zůstávalo státním a stranickým orgánům centra. Jediné, o co se tyto orgány od počátku soustavně staraly – ovšem i zde podporovány iniciativami „zezdola“, byla postupná centralisace řízení akademického školství, která šla ruku v ruce s odbouráváním akademické samosprávy a přechodem na „Führerprinzip“. I zde se však bylo možno opřít o podporu části renomovaných profesorů, kteří právě dobyli akademické posty. Případ Martina Heideggera a freiburské university je v tomto směru obecně nejznámější. Heidegger přitom nebyl jediným velkým myslitelem či obecněji vědcem, který i v době svého nacistického opojení vytvořil práce trvalé hodnoty. Případy Wenera Sombarta a jeho flirtu s nacismem, diskutovaný dnes na základě knihy F. Lengerera, případně neskonale drastičtější příklad významného právního historika Karla Augusta Eckhardta, ukazují, že nejen technici, přírodovědci nebo lékaři, ale i špičkoví humanitní vědci dokázali propojit nacistickou angažovanost, resp. skutečný podíl na nacionálně socialistických zločinech se špičkovými badatelskými výkony ve svém oboru. Doba, kdy bylo zvykem tvrdit, že university byly za hnědé revoluce ovládnuty „autsajdry“, jinak neschopnými prosadit se v akademické konkurenci proti skutečným, ovšem apolitickým, vědcům, již minula.

Boj o ovládnutí universit v Německu nebyl v prvé řadě bojem nacistů proti akademickému liberalismu a demokracii. Ty totiž nebylo na

většině německých universit snadné najít ani dříve. Spíše šlo o srážku militantně nacionálních, ale konservativních ordinářů, hájících tradiční privilegia své „mandarinské“ kasty, jak ji nazval Fritz Ringer, s profesorskými revolucionáři Heideggerova typu. Ty, alespoň v první fázi hnědé revoluce, podporoval NS-Dozentenbund – organizace, sdružující nižší pedagogické kádry – dnes v Německu nazývané Mittelbau: od lektorů až po mimořádné profesory. Jim po bok se jako úderná a radikální složka postavil i NS-Studentenbund, jehož bojůvky v hnědých uniformách byly při brutálním „očišťování“ universit od rasově i politicky závadných pedagogů a studentů akademické veřejnosti nejvíce na očích. Nacistické studentstvo ale nebylo – jak se ve zřetelné spojitosti s kritikou roku 1968 pokusil tvrdit např. Helmut Heiber – iniciátorem, organisátorem, ba ani hlavním vykonavatelem „zglajchšaltování“ čili normalisace německých a později rakouských universit.

Očista školství od židů, liberálů, politických katolíků či dokonce sympatisantů sociální demokracie, rasantní militarisace ideové atmosféry i každodenního života universit, sahající až k pokusu o přesun studentstva z privátních obydlí do barákových komplexů kasárenského typu, kde by bylo možno uskutečňovat komplexní výchovu a kontrolu studentských bojovníků strany, a ovšem též absolutní fascinace führerem a okázalou silou nového státního nacionalismu, to vše vycházelo ze společného přesvědčení profesorů, asistentů i studentů, že dosavadní situace byla neúnosná a nový režim skýtá reálnou šanci na její rychlé a jednoduché řešení a zlepšení. Rozdílné byly „jen“ představy o formách a rasanci realizace programu nové skutečnosti a specifické byly vždy i vize o postavení a roli vlastní skupiny v hierarchii moci. Proti nacionálně socialistické moci – ať již chápané jako něco vnějšího, režimního nebo jako vnitřní radikálně revoluční jádra na universitách – se však organisovaná oposice nevytvořila. Oběti byly příliš bezmocné a nepolitická část akademické veřejnosti příliš lhostejná, pasivní a zakřiknutá.

Maximálními projevy profesorské nonkonformity se staly výjimečné pokusy o přímluvy proti propouštění některých židovských kolegů a některá – osobní statečnost jistě vyžadující – prohlášení dílčího nesouhlasu jednotlivých vědců s některými metodami nového režimu.

Byla ovšem přednášena na polouzavřených fórech a spíše z konservativních posic. Část studentské levice se byla sice ještě nějakou dobu ochotna a schopna angažovat v diskusích i pěstních kontraversích se členy NS-Studentenbundu, byla však obvykle za neúčastného přihlížení akademických orgánů svými revolučními kolegy zmasakrována a posléze rychle odstraněna z vysokých škol. Ostrý boj o vládu nad universitami, který je možno sledovat v roce 1933, byl především bojem mezi různými skupinami nacistických sympatisantů, opírajících se o různé skupiny uvnitř strany i státního aparátu.

Kdo tedy od počátku patřil mezi oběti? Byli to především židé. Zákon o tzv. obnově úřednictva ze 7. 4. 1933 umožnil legální propouštění všech židovských učitelů, kteří nebyli na universitách zaměstnáni před vypuknutím I. světové války nebo se nemohli vykázt hrdinstvím na frontě či alespoň tím, že jim na bojištích padl syn nebo otec. Tento zákon bezprostředně postihl především mladší a střední generaci akademických učitelů, stal se však signálem k daleko rozsáhlejší čistkám nebo osobním útokům, brutálně prováděným za pomoci hnědých bojůvek. Konečné řešení přinesly pak „norimberské zákony“.

Čistky zasáhly zejména lékařské fakulty, kde byl podíl neárijských pedagogů tradičně nejvyšší. Německé právnické a filosofické fakulty oproti tomu většinou již dříve v nejlepších vilémovských tradicích dbaly na svoji rasovou i politickou čistotu a nemusely tedy ted' mnoho propouštět. Celkově odešlo z německých universit asi 15 % pedagogů. Rozdíly mezi jednotlivými universitami byly ovšem nemalé. Na liberální, městské, mj. židovskými obchodníky a podnikateli založené a podporované universitě ve Frankfurtu n. M. nebo např. v Heidelbergu byla vyhnána třetina učitelů, staré a důstojné university v Erlangen či Tübingen měly oproti tomu ztráty jen nepatrné.

Obdobné poměry panovaly i mezi studentstvem. Židovských studentů bylo tradičně nejvíce imatrikulováno na medicíně a právech. Přímé zákonné normy, umožňující vyhazovy ze studia z rasových důvodů zpočátku neexistovaly. Nahrazovala je studentská iniciativa. Šikanování a bití židů nebo levicových studentů bylo kombinováno

s oficiálně podávanými peticemi, které požadovaly vydání státních norem, zakazujících židovským studentům (a připomeňme, že mezi studenty israelského vyznání či „rasy“ byl mimořádně vysoký podíl dívek) sedat v předních lavicích poslucháren, obsazovat výhodná místa v laboratořích či vstupovat do odborných knihoven. I když stát nevěnoval podobným „maličkostem“ dlouho pozornost a židovský problém vyřešil generálně nejprve zavedením numeru clausu pro židovské studenty a posléze obecným zákazem studia židů a míšenců vyššího stupně, byla protižidovská segregace na universitách přece ve značném rozsahu provedena svépomocí.

I když nacističtí revolucionáři Heideggerova typu s rasistickými čistkami ne vždy souhlasili, zůstávali v tomto ohledu stejně pasivní jako jejich nacionálně konservativní konkurenti, jimž stačilo, že ony – v principu ovšem tiše schvalované – vyhazovy nemusí sami iniciovat či organisovat. Literaturou tradované mínění, že např. fyzikové Heissenbergova typu udatně hájili své židovské kolegy a asistenty, ukazují se být ve světle pramenných výzkumů pouhými legendami, konstruovanými až na půdě poválečné Ameriky. V Hitlerově Německu se i fyzikové omezili na časově limitované hájení oněch židovských kolegů, bez jejichž spolupráce by se mohly zpozdit nebo dokonce zastavit strategické, armádou sledované výzkumy.

Kladných hrdinů prostě nebylo. Mohli se za ně subjektivně považovat jen ti z profesorů, kteří nyní byli předčasně pensionováni – většinou ovšem nikoliv pro zásadní nesouhlas s režimem nebo dokonce odpor vůči novotám, nýbrž pro stáří, politickou pasivitu a ne zcela konformní soukromě projevované názory. Starší páni – vilémovští mandaríni – se prostě nebyli s tím hnědým revolučním – částečně socialistickým – „póvlem“ z ulice ochotni špinit nad společensky únosnou mez.

Nabízí se proto otázka: existoval po čistkách prvního roku po převzetí moci na universitách odpor proti nacistickému režimu nebo se nacifikace, tedy zglajchšaltování, plné zestátnění, odbourání nezávislé akademické sféry, militarisace a názorová homogenisace vysokých škol opravdu podařila? I když se po prvním náporu radikálů a poté státně stranického aparátu konservativním profesorům podařilo uhá-

jit část posic akademické samosprávy – např. i noví führerrektoři většinou jmenovali (!) a poté alespoň formálně k poradám svolávali akademické senáty – profesorstvo se k širšímu odporu alespoň proti dalekosáhlé etatisaci akademické sféry a proti reformám struktury universit a sítě vysokých škol nevzchopilo.

Legální platforma k odporu neexistovala – protesty se omezily na suppliky universitních führerů. Přejít k podzemní aktivitě byl pak pro profesory prakticky nemyslitelný. Existovaly jen kroužky diskutujících nebo společně se modlících katolíků; skupiny nesouhlasících ekonomů – např. známé Freiburger Kreise, reprezentované historikem Gerhardem Ritterem, legitimovaným pro poválečnou dobu zatčením ve volné souvislosti s terorem po Stauffenbergově atentátu na Hitlera 20. 7. 1944. Všechny tyto skupiny pouze promýšlely koncepci obnovy Německa po konci prohrané války. Koncepční názory těchto konservativních antisemitů se přitom – jak bylo nejnověji konstatováno r. 1994 na sjezdu německých historiků v Lipsku – v podstatě nelišily od plánů Schachtova ministerstva či dokonce od koncepcí některých kruhů SS z poslední fáze války. Stalingrad, bombardovací ofensiva a invaze spojenců v Normandii prostě ukázala nutnost připravit se i na nevítežnou variantu konce velké války.

Pokud vznikly mezi režimem a vysokými školami kontraverze, týkaly se vesměs jen toho, že university hájily svoji integritu a odmítaly přijímat stranou vnučované pedagogy se zcela vážně míněným odůvodněním, že (jistě s výjimkou nově zřízených ideologicky orientovaných ústavů) nové stranické, vědecky nedostatečně kvalifikované kádry jen brzdí úsilí o intenzifikaci pedagogické i badatelské práce pro vůdce, národ a zejména pro vítězství v totální válce. Pokud to spojenecké bombardéry a postup front dovolily, běžela výuka, výcvik, školení a zejména válečný výzkum opravdu do posledního okamžiku. A do posledního okamžiku, respektive ani nikdy po něm, si profesori německých universit nepřipustili myšlenku, že se významným způsobem podíleli na prosazení, úspěších, expansi a zločinech nacismu, že se tedy také konsekventně podíleli na vývoji, který vedl k drastické porážce Německa.

Na rozdíl od okupovaných zemí, kde studenti patřili k významným složkám hnutí odporu, v nacistickém Německu se studentský odboj takřka nekonal. Velká pozornost, kterou německé dějepisectví věnuje mnichovské studentské opoziční skupince Weisse Rose, popravené za rozhazování letáků v universitní aule, poněkud zastiňuje skutečnost, že jinak se odpor vůči režimu projevoval jen občasnými nápisy na zdech toalet. I ty byly ovšem důsledně vyšetřovány gestapem. Jisté ochladnutí nadšení studentstva pro výdobytky revolučního režimu bylo důsledkem snah nacistů o redukci počtu, rozsahu a hlavně rozpočtů vysokých škol, důsledkem zásahů do jejich oborové struktury, radikálního snížení počtu studentů, omezení podílu studujících dívek na 15 %, zavedení povinných ideových školení a pracovních brigád či výrobních praxí, tvrdé disciplinace studia atd. I když masu studentů a postupně opět více i studentek každodenní šikanování, antiintelektuální nebo primitivně antifeministické výroky představitelů strany a státu, za války pragmatická redukce výuky i rostoucí všední problémy jistě netěšily, dostatečný důvod pro odpor či dokonce odboj tu nebyl. V dešti angloamerických bomb se koncem války začala strana a její orgány dokonce jevit jako něco užitečného a pečujícího, zatímco nenávisť vůči demokratickému nepříteli nad hlavami spíše rostla. Mládež byla dlouho, v ohromném měřítku a velmi komplexně indoktrinována, až do zhroucení nacistického státu od ní nebylo možno očekávat nic než loajalitu k režimu nebo – nanejvýše – pasivitu vůči jeho stoupajícím nárokům. Sebereflexe, jakou alespoň po válce od studentstva požadoval např. Karl Jaspers, nebyla v silách a možnostech mladé akademické generace.

Tak jako každá velká revoluce byl i nacismus v předválečné epoše především masivní regresivní modernisací. Na poli kultury a vzdělanosti bylo tažení proti moderně, prováděné moderními prostředky zřetelněji patrné než v jiných oblastech života společnosti. Uvědomělé antiintelektuálství, odpor vůči umělecké a duchovní avantgardě stejně jako vůči společenské modernisaci se však u klíčových nacionálních socialistů pojil s pragmatickým poznáním, že bez alespoň technologické, mediální a organizační modernisace a tedy ani bez velké části inteligence není jejich světovládné koncepce možno realiso-

vat. Výrok Adolfa Hitlera z 10. 11. 1938: „Když se tak dívám na ty naše intelektuální vrstvy, bohužel je potřebujeme, jinak by je ale jednoho dne bylo možno, no nevím, snad vyhubit nebo co – ale bohužel je potřebujeme“ dokládá, jak upřímně je tato skutečnost mrzela.

Drastická, celosvětově neodvratně nutná, v řadě ohledů však skutečně až na dno možností sahající porážka a likvidace Třetí říše přinesla v hodině nula mj. nutnost definovat další vývoj německé společnosti a tedy také kultury a vzdělanosti. V zemi však – stejně jako na universitách – chyběla alespoň trochu důvěryhodná „odbojářská“ či „disidentská“ garnitura náhradních politiků, kteří by byli schopni a před tváří vítězů oprávněni předložit pozitivní – modernizační – program obnovy. I když okupační mocnosti – patrné je to zejména u Američanů a posléze u Francouzů – vyvinuly i pozitivní koncepty, nebyla denacifikace prostřednictvím rozsáhlé společenské modernizace na samém počátku hned reálně možná a proveditelná.

Jediné, co bylo v silách těch, kdo se postavili do čela universit i veřejnosprávních orgánů byl pokus o návrat k období před plným vítězstvím nacismu – k rozporuplnému konservatismu výmarského a v nejednom ohledu i vilémovského stříhu. Velká většina společensky modernizačních prvků, které se např. na universitách prosadily v rámci hnědé revoluce v reakci na neúnosné starší poměry (spoluúčast nižších článků akademické obce na řízení universit, „zlidovění“ universit, jejich větší otevřenost potřebám státu a společnosti), byla nyní odbourána ve jménu „retrospektivní“ demokratisace, provozované narmnoze zavilými – antiliberalními – konservativci. Trvalo pak dalších více než dvacet let, než se – opět za významné pomoci okupačních spojenců a posléze zejména v rámci divoké levičácké revolvy konce 60. let – podařilo ve společensky přijatelném kontextu realizovat modernizační opatření, naznačená již kdysi v neúnosně „hnědém“ baleení. I nyní se university staly polem, na němž se tento celospolečenský vývoj presentoval nejvýrazněji.

**ROZHLASOVÉ VYSÍLÁNÍ BBC
WENZLA JAKSCHE:
ZAPOMENUTÁ KAPITOLA
ČESKO-SUDETONĚMECKÝCH
VZTAHŮ V BRITSKÉM EXILU
ZA DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY**

FRANCIS D. RAŠKA

Úvod

Sudetoněmecká otázka zůstává sporným bodem v česko-německých vztazích. Česká strana si zpravidla stěžuje na úlohu sudetských Němců při likvidaci první Československé republiky a na brutální utlačování Čechů v Protektorátu Čechy a Morava. Sudetští Němci tvrdí, že byli obětí české diskriminace před válkou, a že princip kolektivní viny, který byl použit jako hlavní oprávnění pro poválečné vysídlení sudetských Němců z Československa, byl nespravedlivý. Zvláštním aspektem česko-sudetoněmeckých vztahů jsou styky mezi československou exilovou vládou v Londýně vedenou prezidentem Edvardem Benešem a sudetoněmeckými sociálními demokraty organizovanými v Treuegemeinschaft sudetendeutscher Sozialdemokraten pod vedením Wenzla Jaksche. Sudetoněmečtí sociální demokraté byli prokazatelně antifašisté, kteří se jak před Mnichovem, tak do 15. března 1939 loajálně zastávali Československé republiky. Před rokem 1939 se sudetoněmečtí sociální demokraté snažili přesvědčit

československou vládu, aby prosadila konstruktivní politické reformy, které by odstranily sudetoněmecké stížnosti na diskriminaci, jenž umožnily vzestup popularity Henleinovy strany.

Dlouhá přímá exilová jednání Beneše a jeho nejbližších spolupracovníků na jedné straně s Jakschem na straně druhé nepřinesla dohodu, která by byla oběma národním skupinám umožnila opět žít po válce ve společném státě. Tato jednání, která začala již v létě 1939, byla jednostranně přerušena Benešem 10. ledna 1943. Ve svém posledním dopise Jakschovi,¹ Beneš svalil odpovědnost za neúspěch v jednání na Jaksche a zmínil všechny „chyby“, kterých se Jaksch a jeho spolupracovníci dopustili. Mezi zmíněnými důvody byly také Jakschovy projevy v německém programu BBC, které Beneš charakterizoval jako kardinální chybu a porovnal tyto projevy s Henleinovou předválečnou činností, jejímž účelem bylo zainteresovat cizí velmoci ve vnitřních československých záležitostech.

Historikové doposud věnovali velmi málo pozornosti Jakschovým rozhlasovým projevům v BBC. Vzhledem k pokračujícímu nedorozumění a konfliktním názorům jak dospět k trvalému řešení komplexního vztahu mezi Čechy a sudetskými Němci je užitečné se věnovat této specifické kapitole v dějinách vztahu mezi oběma skupinami demokratických exulantů, který byl ještě navíc komplikován proměnlivým stanoviskem britské vlády vůči postavení sudetských Němců a platnosti mnichovské dohody. Archivní dokumenty přesvědčivě dokazují, že na konec nad vším ostatním zvítězil politický oportunismus.

Jakschova žádost o povolení vysílat sudetským Němcům

V počátečních fázích války se britská vláda cítila vázaná mnichovskou dohodou a vyjmula sudetské Němce a další národnostní menšiny z Československa z jurisdikce provizorní československé vlády

¹ AUTGM (Archiv Ústavu T. G. Masaryka), Praha, EB-L, kr. 97, koncept Benešova posledního dopisu Jakschovi, 2. 12. 1942; Viz též Beneš, E., *Memoirs of Dr. Eduard Beneš*, London, 1954, str. 320–334.

v Londýně. Britové však měli zájem na tom, aby se sudetští Němci účastnili československých exilových aktivit a doufali, že se obě strany dohodnou na společném budoucím programu. Předseda Treuegemeinschaftu Jaksch měl volný přístup k Foreign Office a jednal se stejnými vládními úředníky jako Beneš a československá vláda. V roce 1940 Beneš oficiálně pozval členy Treuegemeinschaftu, aby vstoupili do československé státní rady, ale v té době sudetoněmečtí sociální demokraté nebyli ochotni vstoupit bezpodmínečně. Obě strany si byly vědomy, že Britové měli velký zájem o sudetoněmeckou účast a pravidelně informovaly Foreign Office o podrobnostech jednání.

25. ledna 1941 zaslal Jaksch memorandum úředníku Foreign Office Rogeru Makinsovi, ve kterém informoval o pomalém pokroku v jednání s Benešem.² V příloze byla nóta, která upozorňovala na to, že Rakousko a Sudety reprezentují slabý článek nacistického režimu. V nótě se tvrdilo, že v Sudetech existoval silný odpor vůči nacismu, ale že tento odpor byl ztížen tím, že chyběla podpora i povzbuzení od Britů. V této době bylo britské propagační úsilí zaměřeno pouze na Čechy a o něco méně na Rakušany. Nóta konstatovala následující: pokud si britská politika přeje stimulovat opoziční síly v Sudetech, britské válečné cíle by měly obsahovat prohlášení, že sudetští Němci, zbaveni nacistického duchu, budou vyzváni k spolupráci v československé či středoevropské federaci a budou mít autonomii. Mezi prvními kroky, které by měly být učiněny, patří zavedení zvláštního programu BBC, který by povzbudil sudetoněmeckou opozici, podobně jako plánovaný program pro Rakousko. Při schůzce, která se konala o týden později, Makins Jakschovi slíbil, že se bude zabývat Jakschovým návrhem, a že prozkoumá možnosti zavedení zvláštního programu BBC, který by měl vzbudit protifašistický odpor mezi sudetskými Němci.³

Makins potom informoval britského zástupce u československé prozatímní vlády Bruce Lockharta o Jakschově žádosti, a také požá-

² PRO (Public Record Office), London, FO371, File 26392, C918/639/12, Jaksch to Makins, 25 January 1941.

³ Ibid., Memorandum of W. Jaksch; Makins's note, 3 February 1941.

dal Rexe Leepera, činitele oddělení politického zpravodajství, o jeho názor.⁴ V té době se na ministerstvu zpravodajství právě diskutovalo o německé propagandě. Beneš měl při konzultaci námitky k Jakschovým plánům, podle něj „doba nebyla zralá pro taková vysílání.“⁵ Oddělení politického zpravodajství se domnívalo, že taková vysílání by se mohla uskutečnit pouze se souhlasem a za spolupráce československé vlády. Pokud by Češi dali souhlas, byla by tato vysílání součástí týdenního zpravodajství do Rakouska.⁶ Přesto, že Makins uznal, že by bylo žádoucí nedráždit československou vládu, nesouhlasil s představou, že by Britové měli konzultovat československou vládu předem a rovněž nesouhlasil, že by sudetští Němci měli být považováni za „německou menšinu v Československu.“⁷ Makins připomněl britské stanovisko, které jasně vyjímalo sudetské Němce z pravomoci provizorní československé vlády. Také upozornil na to, že Beneš hodlal vytvořit německé župy v západních Čechách, a že Beneš sám „nebyl nijak žhavý považovat je za německou menšinu v Československu.“ Lockhart ale nesouhlasil s představou sudetoněmeckých vysílání. Konstatoval, že působivost takové propagandy by byla pravděpodobně omezená, neboť by přinesla jen malé povzbuzení a bez dohody mezi Čechy a sudetskými Němci v exilu existuje jen malá naděje do budoucnosti. Lockhart kladl důraz na negativní působení těchto vysílání na československou pozici a připomněl ostatním „zvláštní postoj demokratických sudetských živilů k válce.“ Vyslovil se takto: „Československé občanství je dnes výhodnější než občanství nacistického Německa, ale v případě, že válka skončí sociální revolucí v Německu, německé občanství by se mohlo stát výhodnější než občanství československé. Z toho důvodu, sudetští Němci dávají přednost vyčkávací taktice.“ Lockhart opět prohlásil, že zavádět vysílání sudetským Němcům předtím než se Jaksch a Beneš dohodnou způsobí ještě větší nesoulad mezi oběma skupinami.⁸

⁴ Ibid., Makins to Lockhart, 6 February 1941; Makins to Leeper, 11 February 1941.

⁵ PRO, FO371, File 26392, C3939/639/12, Roberts's minute, 2 May 1941.

⁶ Ibid., Leeper to Makins, 16 April 1941.

⁷ Ibid., Makins to Leeper, 28 April 1941.

⁸ Ibid., Lockhart's memorandum: „Broadcasts to the Sudeten Germans“, 4 May 1941.

11. června 1941 se na ministerstvu zpravodajství opět diskutovalo o vysílání.⁹ Na základě písemného názoru R.H.S. Crossmana bylo rozhodnuto, že zvláštní vysílání pro sudetské Němce je nežádoucí, neboť vůči sudetským Němcům neexistovala pevná britská politika. Způsobené potíže by byly větší než užitek. Bylo doporučeno, aby normální německé týdenní zpravodajství občas obsahovalo zprávy o sudetských Němcích. Cílem bude ukázat sudetským Němcům, že nebyli zapomenuti. Do takových zpravodajství by se hodili britští politici, kteří spolupracovali se sudetoněmeckou opozicí proti Henleimovi. Aby takovéto projevy byly účinné, měly by být opakovány nejméně každé čtyři až pět týdnů. Nakonec pak byl Jaksch pozván, aby vysílal pro sudetské Němce každých čtrnáct dní. Při zářijové návštěvě Foreign Office Jaksch vyjádřil spokojenost s vysíláním a řekl, že projevy byly „slyšeny a oceněny“ v Sudetech.¹⁰

Vysílání

Jakschovo vysílání začalo 9. července 1941 a trvalo téměř rok. Názvy jeho relací byly: „Sudetská spravedlnost“, „Oběti míru“, „Stoupající příliv“, „Vánoční vzkaz“, „Přátelé doma“, „Varování sudetským Němcům“, „Pozice Pandita Néhrú“, „Sudety“ (III, IV), „Sudetští Němci v Hitlerově válce“, „Přede mnou je zpráva z Bulharska“, „Třetí rok války“, „Dušičky“, „Občanská válka v Sudetech“, „Japonsko a Sudety“, „Zklamání naděje pro mír“, „Heydrich a Češi“, „Heydrich a sudetští nacisté“, „Hitlerův okruh činnosti“, „Gauleiter mluví vřelými slovy.“¹¹ Tato vysílání byla obecného charakteru, šlo o dosti typickou protinacistickou propagandu zaměřenou na německé obyvatelstvo a zvláště na sudetské Němce. Podrobná analýza všech textů v Jakschových pozůstalostech neprokazuje ani tu nejmenší neloajlnost vůči Československu. Abych podpořil tento závěr, je užitečné zopakovat obsah některých projevů.

⁹ 9. PRO, FO371, File 26392, C6399/639/12, Wrangham (Ministry of Information) to Roberts.

¹⁰ PRO, FO371, File 26392, C10002/639/12, Makins's minute, 6 September 1941.

¹¹ Sudetendeutsches Archiv, München, Nachlass Jaksch, svazek C2 až C24, Jakschova rozhlasová vysílání do Německa, červenec 1941–červen 1942.

Většina projevů byla účinná ba dokonce dojemná. Jaksch šikovně kombinoval své znalosti historie regionu s informací o současné situaci. Často zmiňoval rostoucí sudetoněmecké ztráty na frontě a vždycy poukázal na ty, kteří za ně byli zodpovědní. V „Osudu sudetských Němců“ Jaksch obvinil Henleina ze zneužívání sudetské mládeže, která „pochodovala v bílých punčochách před válkou a nikdy netušila, že to povede k pochodu vstříc bílé smrti v Rusku, smrti ve vlnách Atlantiku či v horkém písku Libye.“¹² V „Stoupajícím přílivu“ zdůraznil beznadějnost války a zastal se sudetoněmeckých demokratických vůdců, kteří dali přednost exilu než aby se zúčastnili zničení vlastního národa. Volit bylo možné mezi válkou a mírem. Henlein zvolil válku a sudetská mládež byla nyní postupně ničena na frontě.¹³

Ve svých projevech Jaksch často porovnal současné podmínky s podmínkami, které existovaly v předválečném Československu. Často projevoval solidaritu s českým národem. V „Dušičkách“ Jaksch mluvil o velikých ztrátách sudetských vojáků u Moskvy a také prohlásil, že masové hroby se plní nejen na frontě. Zároveň upozornil na utrpení Čechů, kteří byli vražděni Heydrichem. Navíc zdůraznil, že český národ povstane z nynějšího otroctví. Po osvobození Češi znovu získají svůj stát a sudetští Němci budou muset opět žít s nimi.¹⁴ V „Občanské válce v Sudetech“ Jaksch vzpomínal, jak se Henleinovi nepodařilo vyprovokovat občanskou válku v Sudetech potom, co československá vláda nabídla ve čtvrtém plánu vše, co Henleinovci chtěli. Jaksch poukázal na rozdíl mezi předválečným Československem, kde každý mohl stávkovat a stěžovat si a současností v nacistických Sudetech. „Ten, kdo by si dnes stěžoval, by byl ukamenován jako pes.“¹⁵ V „Sudetech IV“ Jaksch připomněl prohlášení Anthonyho Edena z jara 1941, že poválečné tresty by se mohly týkat všech Němců. Jaksch soudil, že taková pomsta by byla logickým výsledkem hrozného chování okupantů i neuvěřitelného útlaku v Protektorátu pod vedením K. H. Franka. Apeloval na sudetské Němce, aby se nestali

¹² Ibid., svazek C3, vysílání „The Fate of the Sudetens.“

¹³ Ibid., svazek C5, vysílání „Rising Tide.“

¹⁴ Ibid., svazek C17, vysílání „All Souls' Day.“

¹⁵ Ibid., svazek C18, vysílání „Civil War in the Sudeten.“

katy českých vlastenců, a aby je neudávali Gestapu, neboť „říšští bonzové“ jednou utečou a sudetští Němci zůstanou v blátě.¹⁶ V relaci „Heydrich a sudetští nacisté“ Jaksch prohlásil, že Heydrichův teror Čechy v Protektorátu nezlomí a zdůraznil, že tento teror způsobil pobouření ve značné části svobodného světa. Opět posluchačům připomněl roli, kterou sudetští Němci, jako Frank a další, hráli v útlaku Čechů.¹⁷ V „Třetím roce války“ popsal „osvobození“ Sudet v roce 1938 jako orgii zaslepenosti, která ve skutečnosti byla „tancem smrti.“ Jaksch poukázal na to, že válka začala v Praze. „Začala nikoli jako obrana, nýbrž jako agrese proti malému, zoufalému českému národu.“¹⁸ Ve svém posledním vysílání „Heydrich a Češi“ (11. června 1942) Jaksch protestoval, že Heydrichova smrt posloužila jako výmluva pro předem plánovanou pomstu na malém, statečném národě, který odporoval nacistické vládě hrůzy. „Nacistické bestie už zničily celé vesnice. Lidice již nejsou. Muži byli zavražděni, ženy s dětmi uneseny a domy srovnány se zemí. Gestapáctí katani spáchali nejhorší zločiny proti českému národu. Osud Lidic se stal stálým pomníkem hrůzy na věčné časy. Český národ bude opět svobodný a jednou odsoudí ty, co se zúčastnili jeho utlačování. V soudu dějin bude jedinou obhajobou účast a solidarita v protifašistickém boji. Čeští bojovníci za svobodu umírají také za svobodu německých antifašistů.“¹⁹

Československý názor na Jakschovo vysílání

26. listopadu 1941 si československý státní ministr Hubert Ripka stěžoval britskému vyslanci Nicholsovi, který právě nahradil Lockharta jako britský zástupce u československé vlády, na Jakschovo vysílání v německém programu BBC a navrhl, že vysílání by mělo být převedeno do československého programu. Uvedl dva důvody pro tuto žádost. Za prvé by toto vysílání připravilo sudetské Němce na vstup do československé státní rady a za druhé, z hlediska propagandy by bylo

¹⁶ Ibid., svazek C12, vysílání „Sudetenland IV.“

¹⁷ Ibid., svazek C22, vysílání „Heydrich and the Sudeten Nazis.“

¹⁸ Ibid., svazek C16, vysílání „The Third Year of War.“

¹⁹ Ibid., svazek C21, vysílání „Heydrich and the Sudeten Nazis.“

užitečné nejen v Sudetech, ale v celých Čechách a na Moravě. Nichols odpověděl, že o této žádosti dost neví, ale slíbil, že se obrátí na odpovídající autority.²⁰

Frank Roberts z Foreign Office ve své zprávě²¹ sdělil, že československá žádost na převedení Jakschových projevů byla založená na pochybném předpokladu, že československá vláda a sudetští Němci dosáhnou dohody. Dle Robertse by převedení do československých relací mělo špatný vliv na stanovisko sudetských Němců i Německa všeobecně. Také zdůraznil, že Jaksch a jeho stoupenci by považovali takové rozhodnutí za porušení dohody, podle které se britská vláda pokusila držet rovnováhu mezi Jakschem a Čechy. Žádná praktická výhoda pro spojence v takovém kroku dle Robertse neexistovala. Změna by reprezentovala „další český úspěch v jejich snaze tlačit nás k tomu, že by došlo k uznání Československa v té podobě jak existovalo před Mnichovem.“

Za týden se Nichols a Jaksch setkali s Makinsem ve Foreign Office a kromě jiných věcí jednali také o Jakschových projevech. Jaksch sdělil, že „jsou dobře slyšet v Sudetech a už vzbudily značnou reakci na sudetoněmecké straně.“ Makins doporučil, aby byl Beneš informován, že Jakschovy projevy mohou být převedeny teprve po dosažení dohody a po vstupu demokratických sudetských Němců do státní rady. „Kdyby takové povolení bylo dáno před dohodou, nahrálo by to Dr. Benešovi a zaprodalo by to sudetské Němce. Beneš by pak už nemusel věnovat žádnou pozornost Jakschovi a jeho stoupencům.“²²

Beneš znovu požádal o převedení projevů 11. prosince. V aide memoire z 9. ledna 1942 Nichols dostal příkaz od britské vlády, aby neměnil britské stanovisko vůči projevům, neboť jiné řešení by mohlo být považováno za nepřímé britské uznání začlenění sudetských Němců do budoucího československého státu. Německá propaganda by tento fakt použila jako důvod nejen k zastrašování sudetských

²⁰ PRO, FO371, File 26392, C13205/639/12, Nichols to Eden, 26 November 1941; Viz též AUTGM, fond 40, XI/19, Ripkova zpráva o setkání s Nicholsem.

²¹ PRO, FO371, File 26392, C13260/639/12, Roberts's minute, 28 November 1941.

²² Ibid., Makins's minute, 10 December 1941.

Němců, nýbrž také v Německu, kde Jakschovy projevy byly slyšet.²³ 13. ledna 1942 byl Ripka kritizován v politickém výboru státní rady sociálním demokratem B. Laušmanem za to, že umožnil Jakschovi vysílat v německém programu BBC. Ripka bránil svou pozici a dokumentoval své neúspěšné zásahy proti vysílání ve Foreign Office.²⁴

15. ledna hovořil Nichols o tomto problému s Ripkou a o den později s Benešem.²⁵ Beneš prohlásil, že dovolovat Jakschovi vysílat v německém programu BBC byl chybný krok. Byla to nejen taktická chyba, ale udělá to špatný dojem na říšské Němce i na Čechy v Protektorátu. Nichols ve své zprávě poznamenal, že československá žádost převést Jakschovy projevy reprezentovala celou otázku ústavního postavení sudetských Němců v budoucím Československu. Dospěl k názoru, že Beneš a Jaksch jednali v době, kdy se oba doprošovali přízně britské vlády. Ripkova zpráva o schůzi ukazuje, že Britové zamítli žádost převést projevy, neboť takový krok by naznačoval nepřímé uznání, že sudetské oblasti byly součástí Československa. Ripka se pak snažil osobně apelovat na Jakschovo vlastenectví a požádal ho, aby zrušil vysílání ze své iniciativy. Vysvětlil Jakschovi jak silně bylo jeho vysílání kritizováno ve státní radě. I když mu řekl o jednání s Brity o převedení těchto projevů na český program, nesdělil mu oficiální britský názor. Kritika B. Laušmana Jaksche mrzela, neboť ve svých projevech nikdy nehanil český národ. Považoval to za další důkaz, že dohoda s českou stranou o budoucím uspořádání bude nemožná. Rozhovor však ukončil optimistickým prohlášením, že v rozhodnutí o projevech budou mít naštěstí poslední slovo Britové.²⁶

Jaksch potom promptně informoval Foreign Office o českých stížnostech a o jejich žádosti, aby projevy přerušil. Uznal, že projevy měly možná příliš obecný obsah a navrhl, aby občas byl program za-

²³ PRO, FO371, File 30831, C326/326/12, Roberts's minute, 9 January 1942; Makins's memorandum to Nichols, 12 January 1942.

²⁴ Vondrová, J., Češi a sudetoněmecká otázka, Praha, 1994, poznámka č. 4 k dokumentu 82, str. 149.

²⁵ PRO, FO371, File 30834, C1101/326/12, Nichols to Eden, 19 January 1942; viz též Vondrová, dokument 82, str. 147–149.

²⁶ AUTGM, fond 40, karton 62, XI/1/4, Schůzka Ripky s Jakschem, 23. ledna 1942.

měřen pouze na sudetské Němce. Makins však Jakschovi poradil, aby pokračoval ve vysílání za nynějších podmínek.²⁷

Britské rozhodnutí přerušit Jakschovo vysílání

Ve své analýze Jakschova vysílání dospěl Frank Roberts k názoru, že „znemožnit Jakschovo vysílání sudetským Němcům by bylo stejně hloupé jako nedovolit českým vůdcům, aby vysílali svým lidem.“ Radil, aby Jakschovi bylo dovoleno pokračovat ve vysílání. Ve své zprávě Roberts dospěl k závěru, že „Beneš ztratil smysl pro realitu, když Britům radil, že by měli považovat Jaksche za dalšího Henleina a také tvrdil, že britská vláda tvoří dalšího sudetského führera.“²⁸

2. března 1942 přišel Jaksch k Makinsovi se žádostí rozšířit vysílání do Sudet na pět minut jednou týdně. Aby ospravedlnil tento krok, Jaksch upozornil, že „Freiheitssender“ ovládaný komunisty vysílal dvakrát denně z Moskvy v době, kdy Jakschovo vysílání v BBC bylo zkráceno na 3,5minutový ranní program jednou za dva týdny. Roberts byl toho mínění, že jakékoliv rozšiřování Jakschova vysílání by komplikovalo česko-britské vztahy a doporučil, aby se pokračovalo ve statu quo. Lockhart, který měl negativní názor na Jakschovy iniciativy opakoval, že vysílání je chyba. Lockhart se zabýval následujícími praktickými body: „Jakou pomoc můžeme za války čekat za prvé od sudetských Němců? A za druhé od Čechů?“ Dospěl k závěru, že dobrá vůle Čechů je mnohem důležitější než dobrá vůle sudetských Němců. Podle Lockharta, značná část sudetských Němců podporovala nacisty, Sudety byly domovem pangermanismu a sudetští Němci byli nejbrutálnějšími exponenty nacistického teroru. Lockhart také tvrdil, že německá sociálně demokratická strana v Sudetech byla rozbita Gestapem. Navíc se Lockhart obával, že povolení sudetským Němcům vysílat na německém programu BBC vzbudilo u Čechů dojem, že Sudety byly považovány za část Německa²⁹. Roberts, který

²⁷ PRO, FO371, File 30834, C1309/326/12, Makins's minute, 2 February 1942.

²⁸ Ibid., C1645/326/12, Roberts's minute, 15 February 1942.

²⁹ Ibid., C2408/326/12, Jaksch to Makins, 2 March 1942; Roberts's minute, 14 March 1942.

nesouhlasil, konstatoval, že logicky by Lockhartovo stanovisko znamenalo, že veškeré vysílání do Německa by nemělo být povoleno, neboť určité spojenecké mocnosti by s tím nesouhlasily. Také řekl, že Rusové nezastavili komunistické sudetoněmecké vysílání jen proto, že by to možná urazilo českou přecitlivělost. Na konec Roberts zůstal na staré pozici, že by status quo měl pokračovat.³⁰

V nótě pro ministra zahraničních věcí Anthonyho Edena, který měl 23. března obědvat s Benešem, Foreign Office doporučil aide memoire, aby Jaksch pokračoval ve vysílání.³¹ Zpráva z britského vyslanectví v Stockholmu chválila působení Jakschova vysílání, zvláště to, že Jaksch používal materiál ze Sudet, který získával přes kontakty ve Švédsku.³²

V britském parlamentu byl ministr zpravodajství dotázán, zda by nemělo být zahájeno specifické rozhlasové vysílání pro sudetské Němce. Když odpověděl, že „vlny již byly přetíženy“, bylo navrženo, že v tzv. „tichém období“, t.j. když se nevysílalo, by mohly být určité kmitočty použity pro tento účel.³³ V květnu 1942 Jaksch sdělil, že byl požádán, aby s komunisty společně vysílal na Radiu Moskva. Potom, co Jaksch tuto možnost odmítl, mu bylo nabídnuto, aby vysílal sám. Jaksch informoval Foreign Office, že možná nabídku přijme, ale že musí předem získat souhlas výkonného výboru své strany. Požádal Robertse o radu jak postupovat, ten mu však neodpověděl.³⁴

Dubnová diskuse o sudetoněmeckém vysílání stimulovala jiné akce. 10. května se Lord Vansittart dotázal Edena na Jakschovo vysílání. Vansittart prohlásil, že „Jaksch byl nejen ultralevicový socialista, ale také nacionalista a pangermán, který byl nepřítelem Čechů.“ Ptal se na důvody rozhodnutí nechat Jaksche vysílat a charakterizoval to jako zrůdnost. Vansittart pak požádal Edena, aby vysílání bylo přeru-

³⁰ Ibid., Roberts's minute, 11 April 1942.

³¹ Ibid., C2945/326/12, Note for the Secretary of State, 22 March 1942; Nichols to Makins, 17 March 1942.

³² Ibid., C3384/326/12, Stockholm Chancery report on broadcasting to the Sudeten Germans, 30 March 1942.

³³ Ibid., C4512/326/12, Parliamentary question (Mr. Horabin) on British broadcasts to the Sudeten Germans, 29 April 1942.

³⁴ Ibid., C4762/326/12, Makins's minute, 6 May 1942.

šeno. Potom, co neobdržel odpověď na svůj dopis, napsal Vansittart opět Edenovi a pohrozil mu parlamentními interpelacemi, pokud nebudou Jakschovy projevy okamžitě zastaveny. 10. června se Eden Vansittartovi omluvil v dopise a ujistil ho, že byl v úzkém styku s Benešem a že se hodně zabývá československou politikou. Eden pak předal korespondenci s Vansittartem odborníkům na Československo ve Foreign Office Robertsovi, Makinsovi a Orme Sargentovi.³⁵

Lockhart souhlasil s Vansittartem a opakoval svůj dřívější názor, že Jakschovo vysílání bylo škodlivé. Podrobně popsal, proč by Jakschovo vysílání mělo být přerušeno. Dospěl k závěru, že hlavní pachatelé zvěstev po atentátu na Heydricha byli sudetští Němci. Lockhart také upozornil na to, že debata, kterou hrozil Vansittart ve sněmovně lordů by „poškodila politickou válku.“³⁶ Roberts měl na celou záležitost jiný názor. Vzpomínal na předešlé debaty na konci roku 1941 a připomněl Edenovi, že vztah mezi Benešem a Jakschem se zhoršil hlavně vinou Beneše. „Když Beneš nabídl Jakschovi bezpodmínečný vstup do státní rady, Jaksch to přijal. Beneš si to pak ale rozmyslel a výsledek je, že se od té doby nedohodli. V kontextu jednání není moudré „předhodit Jaksche vlkům“ tak, jak by si to přáli Lockhart a lord Vansittart.“ Roberts také řekl, že by bylo hloupé a oslabilo by to německý odboj, kdyby části německého území byly nabídnuty spojencům. Podle Robertse také existoval objektivní důkaz, že Jakschovy projevy byly kladně přijaty. Roberts navíc zdůraznil, že Jaksch svou spolehlivost prokázal tím, že odmítl vysílat na Radiu Moskva. Nakonec Roberts doporučil, že by Britové neměli podlehnout tlaku československé vlády, bez ohledu na to, zda je to tlak přímý nebo nepřímý přes lorda Vansittarta.³⁷ Makins, který rovněž nesouhlasil s Lockhartem, prohlásil: „V době, kdy oba byli v slabé pozici, byli Beneš a Jaksch ochotni se dohodnout a my jsme souhlasili, že budeme rozhodčí. Beneš pak podvedl Jaksche a nyní si pro svůj podvod přeje naše imprimatur. To nemohu doporučit.“³⁸ Orme Sargent řekl,

³⁵ Ibid., C6447/326/12, Vansittart to Eden, 10 May 1942.

³⁶ Ibid., Lockhart to Makins, 14 June 1942.

³⁷ Ibid., Roberts's minute, 16 June 1942.

³⁸ Ibid., Makins's minute, 17 June 1942.

že přerušení Jakschova vysílání by oslabilo Brity ve vztahu k Benešovi, na druhé straně ale také uznal, že pokračování vysílání by škodilo britské propagandě v Československu.³⁹ Eden promyslel odlišné názory svých poradců a 27. června oznámil své rozhodnutí Jakschovo vysílání zastavit. O svém rozhodnutí informoval Beneše 27. června a o dva dny později napsal Vansittartovi.⁴⁰

Jaksch se nevzdal. V listopadu opět začal jednat o vysílání. Stěžoval si na to, že nesměl vysílat v době, kdy sudetoněmečtí komunisté vysílali krajanům z Moskvy čtyřikrát denně⁴¹. V dopise Franku Robertsovi diskutoval o tom, že už neexistovala žádná propaganda pro sudetské Němce z Londýna. Jaksch chtěl obnovit vysílání i bez své osobní účasti. Pro vysílání chtěl však získat spolupracovníky ze všech důležitých oblastí Sudet. Jaksch byl také ochoten omezit vysílání tak, aby se mluvilo o místních zájmech sudetoněmeckých krajů. Jaksch správně poukázal na škodu, která byla způsobena demokratickému dělnickému hnutí v Sudetech. Roberts však jeho žádost zamítl. Napsal však, že negativní rozhodnutí neznamenalou kritiku Jaksche nebo jeho osobní pozice. V příloze pro Foreign Office Roberts opakoval svůj názor, že Jakschovy názory byly platné. Navíc upozornil na Jakschovu upřímnost a čestnost, které byly potvrzeny tím, že odmítl vysílat z Moskvy.⁴²

Naposledy se Jaksch pokusil o obnovení vysílání na začátku roku 1945 ve spojení s tzv. Aktion Wendepunkt. Navrhl proklamaci sudetským Němcům, aby povstali proti nacistům. Také však chtěl sudetské Němce varovat, že v pohraničních oblastech hrozily na konci války krveprolití a destrukce. Britové však tuto poslední Jakschovu snahu zamítlí a celý plán byl zrušen.⁴³

³⁹ Ibid., Sargent's minute, 18 June 1942.

⁴⁰ Ibid., Makins to Nichols, 27 June 1942; Eden to Vansittart, 29 June 1942.

⁴¹ PRO, FO371, File 30835, C11650/326/12, Roberts's minute, 24 November 1942.

⁴² Ibid., C12506/326/12, Jaksch to Roberts, 12 December 1942.

⁴³ Brügel, J.W., Vom Demokratischen Sudetenkomitee zur Aktion Wendepunkt. Zwei unbekannte Episoden aus der sudetendeutschen Emigration. In: Bohemia, München, ročník 1981 (22), číslo 2, str. 408–412.

Diskuse a závěr

Jaksch měl pravdu, když upozornil Foreign Office na to, že by se měl brát ohled na osud 3,5 milionů sudetských Němců. Věděl, že zbytek protihitlerovských sil by potřeboval podporu. Jaksch sám nikdy vysílání na německém programu BBC nedával přednost. Byli to Britové, kteří ho zařadili právě do německého programu. Když byl pak představen jako „osobnost“ na německém programu, Beneš protestoval. Faktem je, že Jakschovy projevy nijak nepoškodily československé zájmy a čeští řečníci zpravidla mluvili těsně před Jakschem nebo po něm. Českoslovenští politici neměli žádné námitky proti účasti českých osobností v německém programu BBC. Jaksch vždy popisoval podmínky v Československé republice jako mnohem lepší než za nacistů. Radil sudetským Němcům, aby se nepodíleli na protičeských aktivitách a kladl důraz na to, že český národ bude opět svobodný, a že Češi a sudetští Němci budou muset po válce spolu zase žít. Když se Benešovi nepodařilo zabránit Jakschovu vysílání, snažil se o to, aby bylo alespoň převedeno do českého programu. Angličané však odmítli. V době, kdy informoval Foreign Office o svých pokračujících snahách zapojit Jaksche a Treuegemeinschaft do československých aktivit,⁴⁴ využil Beneš lorda Vansittarta ke zrušení vysílání. Vansittart prohlásil, že Jaksch byl pangermán. Toto obvinění bylo však nespravedlivé. Celou válku byl Jaksch proti připojení Sudet k Německu a dával přednost asociaci s Československem. I když ve spisku „Was kommt nach Hitler?“ z roku 1939 Jaksch uvažoval o federálním uspořádání Evropy, ve kterém by Sudety byly jedna z německých provincií,⁴⁵ musí být bráno v úvahu datum tohoto dokumentu. I Britové věřili, že federální uspořádání Evropy by bylo stabilizujícím faktorem proti sovětskému vlivu a sám Beneš jednal s Poláky o československo-polské federaci.

⁴⁴ PRO, FO371, File 30834, C845/326/12, Makins's minute, 30 January 1942.

⁴⁵ Jaksch, W., Was kommt nach Hitler? Die Möglichkeiten und Voraussetzungen einer demokratischen Föderalisierung Zentraleuropas, London, 1939.

Někteří historikové viní Jaksche za neúspěch česko-sudetoněmeckých jednání, protože nepodpořil československou pozici od samého začátku.⁴⁶ Taková tvrzení jsou značným zjednodušením. Jiné sudetoněmecké exilové skupiny podpořily československé stanovisko od začátku. Po vypovězení mnichovské dohody se prohlásily za loajální vůči Československu⁴⁷ a požádaly Beneše o povolení vysílat sudetským Němcům. Ripka však poradil Benešovi, aby s odpovědí nespěchal.⁴⁸ Beneš se touto otázkou tudíž nikdy nezabýval a místo toho se zmiňoval o „demokratických tradicích“ Československé republiky. Kontroverze kolem Jakschova vysílání ukazuje, že Jaksch nebyl sám zodpovědný za neúspěch československo-sudetoněmeckých jednání. V otázce rozhlasových relací není pochyb o jeho čestných plánech. Jakschovy projevy byly objektivní a faktické, jeho hlavní chybou bylo však to, že nepochopil situaci po 15. březnu 1939, kdy už sudetští Němci nebyli „utlačovanou menšinou“, nýbrž vedli aktivní útlak Čechů v Protektorátu. Stejně tak nemá logiku Benešovo prohlášení, že Jakschovy projevy byly „kardinální chybou“. Jakschovo odmítnutí tohoto argumentu v dopise z 3. dubna 1943⁴⁹ bylo oprávněné. Jaksch správně upozornil Beneše, že jeho vysílání v německém jazyce bylo nástrojem politické války proti Hitlerovi a nikoliv „říšské vysílání.“ Jaksch také upozornil na to, že Benešovo prohlášení, že tato činnost měla protičeský charakter bylo vyvráceno obsahem projevů. Nikdo nemůže mít námitky proti Jakschovu tvrzení, že české diplomatické kroky proti jeho rozhlasovým projevům byly nejnepřátelštějším aspektem československé politiky vůči sudetským Němcům od roku 1938.

Tato převážně zapomenutá kapitola ve vztazích Edvarda Beneše a Wenzla Jaksche v Londýně ukazuje, proč jednání mezi oběma skupinami od samého začátku neměla naději na úspěch. Jaksch od roku 1939 trval na zárukách budoucí autonomie a menšinových práv pro

⁴⁶ Brügel, J.W., *Tschechen und Deutsche 1939–1946*, München, 1974, str. 23–24.

⁴⁷ AUTGM, fond 40, kr. 62, XVIII-12, Dopis vůdců sudetoněmecké protifašistické emigrace Benešovi, 12. září 1942; PRO, FO371, File 30835, C9048/326/12, Beuer, Zinner, and Peres to Eden, 15 September 1942.

⁴⁸ PRO, FO371, File 30835, C9250/326/12, Nichols's minute, 24 September 1942.

⁴⁹ AUTGM, EB-L, kr. 97, Jaksch Benešovi, 3. 4. 1943.

sudetské Němce, které byly později shrnuty v loughtonské deklaraci.⁵⁰ Beneš však byl odhodlán dosáhnout redukci německé menšiny už před svým odjezdem do Ameriky na začátku roku 1939 i za cenu územních odstupu Německu. Svá rozhodnutí nehodlal nikterak vázat.⁵¹ Po porážce Francie v roce 1940 nabídl Beneš Jakschovi a jeho stoupencům vstup do státní rady,⁵² ale téměř vzápětí potom si našel důvody svůj slib neplnit. Benešovi usnadnilo pozici, že v této situaci Jaksch trval na zárukách poválečného uspořádání. V roce 1941 byli Jaksch a Treuegemeinschaft ochotni vstoupit do státní rady bezpodmínečně,⁵³ ale Beneš odložil jejich vstup s výmluvou, že „situace nebyla zralá.“⁵⁴ Možná to odráželo silnou protiněmeckou náladu a opozici domácího odboje vůči sudetoněmecké účasti ve vládě.⁵⁵ Beneš využil těchto námitek domácího odboje, aby přesvědčil Jaksche dobrovolně odložit vstup Treuegemeinschaftu do státní rady.⁵⁶ Přesto, že se Beneš na veřejnosti vyslovoval jinak, je jeho skutečný zájem na dohodě s Jakschem pochybný. Benešovy aktivity kolem Jakschova vysílání to potvrzují. Od začátku roku 1942 Britové a československá vláda jednali o formálním zneuznání Mnichova. Otázka jurisdikce nad sudetskými Němci byla nejspornějším bodem jednání.

Jakschova nemožná pozice v tomto případě byla shrnuta úředníky Foreign Office: „Jaksch nebyl více než pěšcem ve hře, který byl Benešem podveden.“ Přes protesty těch, kteří zůstali objektivní, dali Britové tomuto podvodu oficiální imprimatur.

⁵⁰ PRO, FO371, File 24291, C7749/534/12, Jaksch to Makins, 9 July 1940.

⁵¹ Křen, J., Odsun Němců ve světle nových pramenů. In: Češi, Němci, Odsun, Praha, 1990, str. 7–10.

⁵² Jaksch, W., Europe's Road to Potsdam, London, 1963, str. 362.

⁵³ AUTGM, EB-L, karton 97, Jaksch Benešovi, 3. ledna 1941; AUTGM, fond 40, karton 62, XI/1/1, Treuegemeinschaft oběžník, 10. března 1941.

⁵⁴ Ibid., EB-L, karton 97, Beneš Jakschovi, 9. června 1941.

⁵⁵ Vondrová, Češi, dokument 62, str. 114.

⁵⁶ VHA (Vojenský historický archiv), Praha, fond 20, 20–22/2, Benešovy poznámky k setkání s Jakschem, 22. září 1941; Vondrová, Češi, dokument 72, str. 128–129.

**BOMBENKRIEG, BELAGERUNG
UND BEFREIUNG. DÜSSELDORF
UND SEINE BEVÖLKERUNG
IM JAHRE 1945**

VOLKER ZIMMERMANN

Kriege und ihre Auswirkungen nehmen Stadtbevölkerungen als besonders schreckliche Katastrophen wahr. Oft sind es nicht nur die unmittelbaren militärischen Auseinandersetzungen, auf die sie sich einzustellen haben, sondern auch Hunger, Krankheiten und Kriminalität infolge eines zerstörten Lebensumfeldes und einer zusammenbrechenden sozialen Ordnung. Extremsituationen dominieren das Leben in einer von Bombardierung oder Belagerung betroffenen Stadt. Der Krieg wird zum Alltag der Menschen.

Wie eine Bevölkerung auf eine solche Lage reagierte, soll anhand des Beispiels der westdeutschen Verwaltungs- und Industriemetropole Düsseldorf gegen Ende des Zweiten Weltkrieges beschrieben werden. Die Stadt wurde am 17. April 1945 von amerikanischen Truppen eingenommen, nachdem sich Bürger gegen das NS-Regime und seine Repräsentanten aufgelehnt hatten. Voraus ging diesem Ereignis der von der NS-Diktatur propagierte „totale Krieg“, der für Düsseldorf vom Sommer 1942 bis zum Februar 1945 massive Bombardements durch die alliierte Luftflotte zur Folge hatte. Ab dem 3. März 1945 schloß sich eine fast sieben Wochen lange Belagerung durch amerikanische Truppen an.

Zwei Besonderheiten zeichneten die Situation in Düsseldorf aus:

1. Die Katastrophe, die diese Stadt erlebte, war eine doppelte.

Zum einen ist eine äußere Katastrophe festzustellen – die des Krieges und seiner Auswirkungen. Zum anderen wird eine innere Katastrophe sichtbar – der Terror der NS-Diktatur gegen Kriegs- und Regimegegner, Zwangsarbeiter und Angehörige der von den Nationalsozialisten verfolgten Minderheiten, der sich in der Endphase des 2. Weltkrieges noch verstärkte.

2. Düsseldorf ist ein Beispiel für eine Selbstrettungsaktion von Stadtbewohnern, um Zerstörung und Blutvergießen zu beenden. Die Politik der NSDAP und der Wehrmacht hatten dagegen die Lage der Bevölkerung verschlechtert.

Dieser Aufsatz basiert auf einer Studie, die im Auftrag des Stadtarchivs Düsseldorf und der Mahn- und Gedenkstätte Düsseldorf zum 50. Jahrestag der deutschen Kapitulation erstellt wurde.¹ Die Quellenlage zur Aufarbeitung der Ereignisse in Düsseldorf war schwierig, da viele Akten durch Bombenangriffe und die Nationalsozialisten vernichtet worden sind. Außer Berichten der Stadtverwaltung, Dokumenten militärischer und politischer Herkunft, Gerichtsprotokollen usw. wurden deswegen auch Zeitzeugenberichte zur Auswertung hinzugezogen. So vorsichtig und kritisch diese subjektiven Zeugnisse auch zu bewerten sind, zur Veranschaulichung der in jener Zeit herrschenden Atmosphäre sowie zur Beschreibung der Lage der Bevölkerung sind sie von unschätzbarem Wert. Im Falle der Untersuchung der Selbstrettungsaktion von Düsseldorfer Bürgern im April 1945 waren Erlebnisberichte notwendig, um das Geschehen überhaupt nachzeichnen zu können, da hier amtliche Quellen fast vollständig fehlen.

Um die Situation in Düsseldorf gegen Ende des Zweiten Weltkrieges zu beschreiben, muß jedoch zunächst ein Blick auf die Ereignisse in den vorangegangenen Kriegsjahren geworfen werden.

¹ Volker Zimmermann, In Schutt und Asche, Das Ende des Zweiten Weltkrieges in Düsseldorf, Düsseldorf 1995.

Der Bombenkrieg

Düsseldorf war im Zweiten Weltkrieg wie andere Städte Deutschlands und insbesondere des Ruhrgebietes – des westdeutschen Industriezentrums – schweren Bombenangriffen der alliierten Luftstreitkräfte ausgesetzt gewesen. Insgesamt wurde Düsseldorf im 2. Weltkrieg mindestens 243 Mal angegriffen, seit dem Sommer 1942 führte die britische Royal Air Force Flächenbombardements gegen die Stadt durch, von denen die schwersten im August 1942, Juni 1943 und November 1944 geflogen wurden. Im Zweiten Weltkrieg wurden in Düsseldorf 5863 Menschen getötet, 40-42 % des Wohnraumes zerstört und die Hälfte des Straßennetzes beschädigt. Insgesamt 10 Millionen Kubikmeter Schutt türmten sich im April 1945 in den Straßen der Stadt.²

Zwar waren angesichts der aggressiven Außenpolitik des NS-Regimes kriegerische Auseinandersetzungen voraussehbar gewesen, doch waren in Düsseldorf Bunker und Luftschutzräume nicht in genügender Zahl errichtet worden, um den möglichen Folgen der drohenden Katastrophe zu begegnen. Die von offizieller Seite getroffenen Vorbereitungen waren demnach ungenügend, eine Prävention war nicht ernstgenommen worden. So beschränkte sich, als Düsseldorf dann tatsächlich von alliierten Flugzeugen angegriffen wurde, die Stadtpolitik auf Reaktion: in aller Eile wurden Großbunker gebaut und die Bevölkerung anhand von Ratgebern über Verhaltensmaßnahmen für den Ernstfall aufgeklärt.

Doch weder Bunker noch Ratgeber schützten die Stadt und ihre Bewohner vor Zerstörung und Tod. Einige beispielhafte Zahlen veranschaulichen die damalige Situation: bei einem Großangriff vom

² Aufstellung von Zahlen über Opfer der Stadt Düsseldorf durch feindliche Fliegerangriffe und durch Feindbeschuß vom 15. Mai 1940 bis zum Ende des Krieges vom 28.6.1952, Stadtarchiv Düsseldorf (weiter: StAD) XXIII 591; Fünfjahresbericht der Landeshauptstadt Düsseldorf 1941–1945, i. A. des Oberstadtdirektors bearbeitet und hrsg. vom Statistischen Amt Düsseldorf, Düsseldorf 1946, S. 152; zu den Sachschäden: Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Düsseldorf vom Zeitpunkt der Besetzung der Stadt 1945 bis zum 31. März 1949, i. A. des Oberstadtdirektors bearbeitet und hrsg. vom Statistischen Amt Düsseldorf, ohne Angaben, S. 11.

2. November 1944 heulten kurz vor 19 Uhr die Sirenen zur Vorwarnung, wenige Minuten später wurde Vollalarm gegeben und 961 britische Bomber erschienen. Die Polizei zählte 305 Luftminen, 4050 Spreng- und 350 Zeitzünderbomben, 200 Phosphor- und 155 000 Stabbrandbomben, die in nur 36 Minuten auf die Stadt herabfielen. 734 Menschen wurden an diesem Novembertag getötet, 1213 verletzt. 1718 Brandherde mußte die Feuerwehr bekämpfen.³ Solche Großangriffe wurden zwar in den letzten Kriegsmonaten nicht mehr auf Düsseldorf geflogen, doch bombardierten die Alliierten im kleineren Rahmen weiter. Vom 1. Januar bis zum 23. Februar 1945 flogen sie 16 Angriffe auf Düsseldorf, bei denen 332 Menschen starben.⁴ Oft luden Flugzeuge vereinzelt restliche Bomben ab, die sie nicht auf ihren eigentlichen Bestimmungsort abgeworfen hatten, oft tauchten einzelne Jagdbomber über der Stadt auf.

Nicht nur das Stadtbild hatte sich in den Kriegsjahren wegen der massiven Zerstörungen gewandelt, auch die Bevölkerungsstruktur hatte sich drastisch verändert: im Dezember 1939 lebten 532 192 Menschen in Düsseldorf, im Februar 1945 waren es noch 287 762.⁵ Besonders der Kriegsdienst der Männer und großangelegte Evakuierungen von Frauen und Kindern hatten die Bevölkerungszahl reduziert. Auch waren seit der Machtübertragung 1933 fast alle 5052 Mitglieder der Düsseldorfer jüdischen Gemeinde, rund 220 Sinti und Roma sowie viele politisch Verfolgte geflohen, deportiert oder ermordet worden. Der großangelegte Einsatz von Zwangsarbeitern änderte ebenfalls die Bevölkerungsstruktur: im Februar 1945 arbeiteten im Arbeitsamtsbezirk Düsseldorf 36 105 Russen, Polen, Franzosen und Angehörige anderer Nationalitäten vor allen in Rüstungsbetrieben unter denkbar schlechten Bedingungen.⁶ Düsseldorf war also eine

³ Andreas Kussmann, Kriegsende in Düsseldorf, in: *Doppeltod, Eine Dokumentation*, hrsg. von Reinhold Tritt, Düsseldorf 1990, S. 41–72, hier S. 41ff.

⁴ Fünfjahresbericht 1941–1945, S. 152; *A Detailed Study of the Effects of Area Bombing on Düsseldorf*, hrsg. vom United States Strategic Bombing Survey, o.O. (2. Aufl.) 1947, S. 11a, 12b, 13d.

⁵ Liste des Ernährungsamtes mit Bevölkerungszahlen vom 30. 5. 1945, StAD IV 1578.

⁶ *A Detailed Study*, S. 24b (Table 8).

Stadt der verbliebenen Frauen, Alten, Kinder, Zwangsarbeiter, NSDAP- und Verwaltungskräfte geworden.

Die Wirtschaft brach infolge der Bombardierungen seit Ende des Jahres 1944 Stück für Stück zusammen. Sowohl Betriebe aller Art als auch die Infrastruktur waren betroffen, so daß die Versorgung mit Lebensmitteln und anderen wichtigen Waren immer schwieriger wurde. Große Teile der Bevölkerung versorgten sich deswegen in erster Linie auf dem Schwarzmarkt zu hohen Preisen mit Lebensmitteln, Kleidung und anderen Gütern des täglichen Bedarfs.

Lage und Einstellung der Bevölkerung

Für die in der Stadt verbliebenen Menschen bedeutete diese Situation eine schwere psychologische Belastung. Ein Auszug aus der Chronik der St. Suitbertuskirche im Düsseldorfer Stadtteil Bilk schildert das Schicksal der Menschen:

„... Es gab fast keine ruhige Nacht, und, wenn einmal eine Nacht ruhig blieb, man erwartete doch das Alarmzeichen. Viele hielten ununterbrochen das Radio angestellt, und wenn der Ticker (das Geräusch einer lauten Weckuhr) die Musik plötzlich unterbrach, fing das Hasten zum Bunker an. Koffer, Taschen, Stühlchen wurden gegriffen und dann im Eilmarsch ab! Nachts ein Rennen, Stoßen, nervöses Rufen – schon der schwächste Lichtschein einer Taschenlampe machte die vor Angst gescheuchte Menge wild. Und in den finsternen Nächten, in denen man die Hand vor Augen nicht sah – die Schutthaufen – das Huschen der Scheinwerfer – das Brausen der schweren Motoren – das Brüllen der Flakbatterien.... Die Leute in den Luftschutzräumen rückten zueinander, zogen die Kinder fest an sich, verstopften sich vielfach die Ohren mit Watte oder banden das Kopftuch fest und erwarteten das Verhängnis.... Wurde es dann ruhiger, der Erste brach das Schweigen des Todes: ‚Ich glaube, es ist vorüber‘ und man wagte, einmal hinaufzugehen, dann bot sich ein grauenhaftes Bild dar: die brennende Stadt! Wohin man auch schaute, ein Flammenmeer. Und am Morgen: der

Greuel der Verwüstung. Die Sonne ging auf wie über Sodom und Gomorrha.“⁷

Doch auch nach dem eigentlichen Angriff kamen die Menschen nicht zur Ruhe, besonders die nicht, welche ihre Bleibe verloren hatten:

„Ich mag das Elend der heimatlos und mit einem Schlage arm gewordenen Menschen nicht schildern, die am Straßenrand saßen mit ihren wenigen Habseligkeiten, oft ganz unwichtigem Krempel, oder in Schlangen vor den Volksküchen standen, um ihren Napf Nudelsuppe oder ihren Pack Butterbrote entgegenzunehmen. Wie viele wurden vom Verhängnis verfolgt, die Bomben „liefen ihnen nach“; kaum, daß sie wieder in einem anderen Stadtteil ein Unterkommen gefunden und sich mit Mühe und Not ein paar Möbelstücke oder etwas Kleidung und Wäsche besorgt hatten, da ging es wieder über sie her, drei- und viermal...“⁸

Ein städtisches Leben existierte gegen Kriegsende nicht mehr, die Menschen arbeiteten tagsüber in Rüstungsbetrieben und verbrachten die Nächte in Bunkern und Luftschutzkellern. Die Furcht vor den Fliegerangriffen bestimmte Anfang 1945 wie in den Jahren zuvor ihr Leben. An jedem Tag heulten mindestens einmal die Sirenen. Meist hatten die Bomber ein anderes Ziel und flogen an Düsseldorf vorbei, doch Alarm gab es in jedem Fall und die Bevölkerung mußte in die Bunker flüchten.

Die Sorge um Angehörige an der Front und um das eigene Leben sowie die häufigen Aufenthalte in den stickigen, überfüllten Großbunkern bestimmten den Alltag der Bürger. Doch lernten sie bei all diesen Gefahren, sich mehr oder weniger zu behaupten. Sie schufen sich Trampelpfade durch die Trümmerlandschaft und flüchteten ungern in einen anderen Bunker als in den in ihrer Nähe, in dem sie ihre Nachbarn trafen. Er bot ein Stück Geborgenheit, da ihnen gerade der Verlust ihrer vertrauten Umgebung zu schaffen machte.

⁷ Zitiert nach: 1933–1945, Einzelschicksale und Erlebnisse von Bürgern, die im Bereich des heutigen Stadtbezirks 3 wohnten, Band I, hrsg. von der Landeshauptstadt Düsseldorf, Düsseldorf 1986, S. 119f.

⁸ Ebenda.

Das soziale Leben reduzierte sich weitgehend auf die in der Umgebung verbliebenen Familienangehörigen, Freunde und die Nachbarschaft. Viele ertränkten ihren Kummer in Alkohol, andere wurden dagegen immer religiöser. Vielerorts kam es zu einer regelrechten Verwahrlosung. Vor allem hatten viele Kinder ihren Halt verloren, da im Herbst 1944 der Schulunterricht eingestellt worden war. Anfang 1945 waren in Düsseldorf rund 10 000 Kinder ohne Unterricht⁹ fast alle Väter im Krieg, während viele Mütter in Rüstungsbetrieben für den vermeintlichen „Endsieg“ arbeiten mußten. In der Folge streunten Jugendliche umher, begingen Diebstähle und trugen so zu einer weiteren Destabilisierung des städtischen Lebens bei.

Diese trostlose Lebenssituation hatte Auswirkungen auf die Einstellung der Menschen. Der Großteil der Bevölkerung wünschte sich nur noch den Frieden. Am 1. Februar 1945 meldete der Düsseldorfer Generalstaatsanwalt dem Reichsjustizminister in Berlin: „...Die Stimmung ist nach dem Aufschwung in Folge des Dezemberangriffes 1944 im Westen durch die letzten Ereignisse im Osten und durch die Fortdauer der Luftangriffe, auf deren erfolgreiche Bekämpfung in weiten Kreisen des Volkes gehofft worden war, stark gedrückt. Nach den mir erstatteten Berichten macht sich die schlechte Stimmung auch durch zunehmende Gereiztheit im Verkehr und entsprechende Äußerungen Luft, von denen naturgemäß nur der kleinste Teil zur Anzeige gelangt...“¹⁰

Daß diese „entsprechenden Äußerungen“ vielen Düsseldorfern zum Verhängnis wurden, war Folge des Denunziantentums, das sich in den Jahren der NS-Herrschaft etabliert hatte. Schnell wurde der Nachbar – aus Fanatismus oder aus egoistischen, persönlichen Motiven – Opfer seines Bekannten. Auf sogenannte „wehrkraftzersetzende Äußerungen“ standen hohe Strafen, deshalb machte sich die Unzufriedenheit der Bevölkerung nicht in größerem

⁹ Dokumentation zur Geschichte der Stadt Düsseldorf, Band 4, Im „Dritten Reich“ 1935–1945, hrsg. vom Pädagogischen Institut der Landeshauptstadt Düsseldorf, Quellensammlung, Düsseldorf 1983, S. 352 (Dokument 159).

¹⁰ Ebenda, S.357 (Dokument 162), Originalquelle: Bundesarchiv Koblenz R 22/3363.

Maße Luft. Eine gesicherte Zahl der 1945 wegen defätistischer Äußerungen bzw. Verstoßes gegen das Heimtückegesetz¹¹ verurteilten Düsseldorfer ist jedoch aufgrund unvollständiger Quellen nicht zu ermitteln. Die Feststellung von Reinhard Mann, daß zwei Drittel der von der Düsseldorfer Gestapo verfolgten Vorgänge in die Kriegsjahre fielen¹² erlaubt aber Rückschlüsse auf die Situation im Jahr 1945: angesichts der hoffnungslosen militärischen Lage und der Luftangriffe wuchs die Unzufriedenheit.

Die Friedenssehnsucht äußerte sich in verschiedenster Form. Immer mehr Menschen hörten Nachrichten des alliierten Rundfunks ab, da sie der NS-Propaganda nicht mehr trauten. Ein großer Teil der Arbeit der Düsseldorfer Gestapo bestand aus der Verfolgung dieser sogenannten „Rundfunkverbrechen“. Der von Hitler im September 1944 angeordnete und in Düsseldorf im November 1944 aufgestellte Volkssturm verursachte ebenfalls Mißstimmung unter der Bevölkerung. Jeder Mann zwischen 16 und 60 Jahren sollte nun gegen die Alliierten zur Waffe greifen; viele Mütter wollten ihre Söhne aber nicht in den verlorenen Krieg schicken, ältere Männer wollten nicht in letzter Minute in einem sinnlosen Kampf sterben. Einige versuchten, dem Dienst im Volkssturm durch Krankmeldungen zu entgehen.

Die NS-Diktatur stellte Anfang 1945 eine Verschlechterung der Stimmung der Bevölkerung im Westen Deutschlands und damit auch in Düsseldorf fest. Viele Menschen zögen einen Einmarsch der Amerikaner oder Briten einer Fortführung des Krieges und des Sterbens vor, meldete die Düsseldorfer Gaupropagandaleitung. Zwar hatte die Agitation gegen die Rote Armee gewirkt und fürchtete sich die große Mehrheit der Deutschen vor den sowjetischen Soldaten, aber weniger vor den westlichen Streitkräften. Die NS-Propaganda reagierte mit einer großangelegten Kampagne gegen die Westalliierten, die barbarische Verbrechen an der deutschen Bevölkerung begehen

¹¹ Das Heimtückegesetz stellte von der Norm abweichendes Verhalten unter Strafe.

¹² Reinhard Mann, Protest und Kontrolle im Dritten Reich, Nationalsozialistische Herrschaft im Alltag einer rheinischen Großstadt, Frankfurt am Main 1987, S. 251f.

¹³ Rundschreiben der Gaupropagandaleitung Düsseldorf vom 26. 1. 1945, Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv RW 23/90.

würden.¹³ Auf diese Weise wollte die Diktatur der für sie bedrohlichen schlechten Stimmung entgegenwirken. Anhand der Dokumente läßt sich nicht feststellen, wie diese Kampagne auf die Bürger wirkte. Da aber aus amtlichen Quellen wie auch aus Erlebnisberichten hervorgeht, daß sie ihrer eigenen Führung immer weniger Glauben schenkten, dürfte diese Aktion nicht die gewünschte Wirkung erzielt haben.

Grundsätzlich sind in bezug auf die Stimmung der Düsseldorfer Bevölkerung mehrere Feststellungen zu treffen:

1. Die Ablehnung des Krieges durch viele Bürger bedeutete nicht automatisch eine Ablehnung des Nationalsozialismus. Mit der Diktatur hatten sich viele arrangieren können, mit dem Krieg, der ihre eigene Existenz bedrohte, allerdings nicht.

2. Nur wenige Düsseldorfer leisteten den Opfern des NS-Regimes Hilfe und versteckten geflüchtete Soldaten, Zwangsarbeiter oder Juden, um sie vor den Verfolgern zu retten. Die meisten Menschen blieben passiv und warteten die weiteren Ereignisse ab – die einen aus Angst vor der Gestapo und regimetreuen Mitbürgern, die anderen aus Opportunismus.

3. Den meisten Bürgern schien ein persönliches Engagement gegen die Katastrophe nicht möglich zu sein. Den Krieg konnten sie nicht beenden. Sowohl die ihrem unmittelbaren Einflußbereich entzogenen militärischen Entscheidungen und Ereignisse als auch die Terrorpolitik der Nationalsozialisten hinderten sie ihrer Ansicht nach an einem Versuch, das Geschehen zu beeinflussen. Viele fühlten sich der Katastrophe hilflos ausgeliefert, die Folgen waren Resignation und Apathie.

Die Belagerung der Stadt

Die Lage in Düsseldorf verschlechterte sich im Frühjahr 1945. Die Bodentruppen der westlichen Alliierten, seit ihrer Landung in der Normandie im Juni 1944 im Westen auf dem Vormarsch, stießen Richtung Ruhrgebiet und damit auch auf Düsseldorf vor. Am 3. März 1945 besetzten sie die am linken Ufer des Rheins gelegenen Stadtteile

Düsseldorfs. Die Deutsche Wehrmacht zog sich in die übrigen Stadtteile zurück und zerstörte alle Rheinbrücken, um die gegnerischen Truppen zu stoppen.¹⁴

Der Rhein war damit eine Hauptkampflinie geworden. Fast sieben Wochen belagerte daraufhin die US-Armee die Stadt, beschoß sie mit Artillerie und flog Tieffliegerangriffe. Insgesamt starben allein in diesen letzten Kriegswochen 1073 Menschen.¹⁵ Der Krieg fand nun direkt vor der Haustüre der Bürger statt, die Katastrophe wurde für sie immer unmittelbarer. Ein bezeichnendes Beispiel für diese Situation ist die Tatsache, daß die Wehrmachtsführung die Düsseldorfer dazu aufrief, sich als militärische Beobachter zu betätigen und auf amerikanische Truppenbewegungen zu achten. Um wenigstens der Bevölkerung ein Mindestmaß an Versorgung mit Lebensmitteln und wichtigen Gütern zu ermöglichen und sicherlich auch aus propagandistischen Gründen kündigten die amerikanischen Belagerer Feuerpausen am frühen Morgen an, an die sie sich auch weitgehend hielten.

Das NS-Regime war trotz der hoffnungslosen militärischen Lage nicht dazu bereit, Düsseldorf aufzugeben. Der Leiter des NSDAP-Gaues Düsseldorf, Friedrich Karl Florian, rief die Bürger zum Durchhalten auf. Seine Parole lautete: „Am Rhein pflanzen wir die Fahne des Widerstandes auf“.¹⁶ Diese Haltung ging zu Lasten der Zivilbevölkerung, die in den Bunkern vor Artilleriebeschuß und Tieffliegerangriffen Schutz suchte.

Die Kriegssituation – die „äußere Katastrophe“ – war damit weiter eskaliert, die Versorgung mit Strom und Lebensmitteln brach fast vollständig zusammen. Anfang März 1945 stellten die Stadtwerke die Gaszufuhr ein. Die offiziell vorgesehene Kalorienversorgung für einen Erwachsenen sank von 1304 Kalorien pro Tag im März 1945 auf 902 Kalorien im April 1945.¹⁷ Selbst diese geringen Werte waren jedoch nur eingeplant. In der Praxis fehlte es vor allem an Fleisch, Fetten und Kohlenhydraten.

¹⁴ Zimmermann, S. 35ff.

¹⁵ Fünfjahresbericht 1941–1945, S. 152.

¹⁶ Rheinische Landeszeitung vom 4. 3. 1945.

¹⁷ Fünfjahresbericht 1941–1945, S. 93f.

Die Stadtverwaltung war machtlos und konnte die Folgen der Kriegseignisse nicht mildern. Die Transportmöglichkeiten waren unzureichend, da LKWs, Eisenbahnen und der Schiffsverkehr wegen Treibstoff- und Ersatzteilmangels weitgehend ausgefallen waren. Die psychologische Belastung der Menschen wuchs weiter, die öffentliche Ordnung löste sich auf. Als bezeichnendes Beispiel dafür ist die Flucht des Bürgermeisters zu nennen, der sich in einer Rot-Kreuz-Uniform Richtung Mainfranken absetzte. Doch hatte diese Flucht für den weiteren Verlauf der Ereignisse keine Bedeutung: die Stadtadministration hatte im totalitären NS-Regime ohnehin wenig Gewicht und während des Krieges immer mehr Einfluß verloren.

Insbesondere Gauleiter Florian, der gleichzeitig in den Kriegsjahren als Reichsverteidigungskommissar für den Gau Düsseldorf die kommunalen Strukturen dominierte, wurde die tonangebende Kraft. Er und die Wehrmacht propagierten den Kampf gegen die amerikanischen Belagerer bis zur letzten Minute. Die „äußere Katastrophe“ Krieg zu beenden hätte bedeutet, zuvor die „innere Katastrophe“ NS-Diktatur zu beseitigen.

Verstärkter NS-Terror

Parallel zu der Verschlechterung der militärischen Lage und der Versorgungskrise verschlimmerte sich die politische Situation in der belagerten Stadt. Die Nationalsozialisten verfolgten in der letzten Phase des Krieges verstärkt Deserteure und Kriegsgegner, SS und Gestapo ermordeten willkürlich geflohene Zwangsarbeiter und politische Gegner. Angesichts der bevorstehenden Niederlage zogen die deutschen Machthaber nicht die Konsequenz und entschieden zugunsten der Menschen, sondern versuchten mit brutalen Methoden, die Ruhe hinter der Front herzustellen. Die Gesamtzahl der Verhafteten und Ermordeten läßt sich aufgrund der lückenhaften Quellenlage nicht ermitteln – es existieren nur Fallbeispiele.

Besonders gefürchtet war eine Heeresstreife, die der Düsseldorfer NSDAP-Kreisleiter Karl Walter aufgestellt hatte. Diese Streife sollte Deserteure aufspüren und Standgerichten zuführen, was für die

verhafteten Soldaten meist das Todesurteil bedeutete. Infolge der zusammenbrechenden Ordnung töteten Mitglieder dieser Streife auch auf eigene Faust: zwei Tage vor dem Einmarsch der US-Truppen erschlugen sie einen sogenannten „Halbjuden“ und hängten ihn zur Abschreckung der Bevölkerung auf einem Marktplatz auf. Eine Frau, die ihren aus der Armee geflüchteten Bruder und einen weiteren Deserteur versteckt gehalten hatte, wurde von Mitgliedern dieser Streife verhaftet und später mit einem Halsschuß in einem Wald aufgefunden. Die Bürger, die nicht der nationalsozialistischen Politik zustimmten, hatten allen Grund sowohl die amerikanischen Geschütze als auch die Gewalt der Nationalsozialisten zu fürchten.¹⁸

Die Düsseldorfer NSDAP-Führung und die Wehrmacht bauten die Stadt unterdessen zur Festung aus und legten Panzer- und Schützengräben an, errichteten an strategisch wichtigen Punkten Panzersperren und Maschinengewehrnester. Die Vorbereitungen für einen Straßen- und Häuserkampf mit den Amerikanern liefen auf Hochtouren. Gleichzeitig wurde die „Politik der verbrannten Erde“ eingeleitet, da den Amerikanern nach dem Willen der Nationalsozialisten in Düsseldorf weder Fabrikanlagen noch die militärisch wichtige Infrastruktur wie Eisenbahnstrecken und Straßenbrücken intakt in die Hände fallen sollten. An Fabriken, Wirtschaftsbetrieben, wichtigen Verkehrsknotenpunkten und Versorgungszentren brachten deutsche Soldaten Sprengladungen an, um sie im Falle einer Einnahme der Stadt zu zünden. Einige Brücken wurden sofort zerstört. Es existierte auch der Plan, die restliche Bevölkerung zu evakuieren. Doch wurde dieses Vorhaben nicht verwirklicht.

Bürger leisteten Widerstand

Beide Katastrophen, die Belagerung und der NS-Terror, veranlaßten nun doch Düsseldorfer Bürger zu handeln. Einige

¹⁸ Justiz und NS-Verbrechen, Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966, Band 1, hrsg. von Adelheid L. Rüter-Ehlermann und C. F. Rüter, Amsterdam 1968, Prozeßnummer 26, S. 553–590.

überredeten Soldaten, Sprengladungen nicht anzubringen. Unternehmer versuchten ihre Betriebe vor Zerstörungen zu bewahren¹⁹ – offenbar, um so die Grundlagen ihrer wirtschaftlichen Existenz auch für die Zeit nach dem Krieg zu sichern. Selbst die ansonsten ebenfalls regimetreue Stadtverwaltung wandte sich in einem Brief an die Parteiführung, von Brückensprengungen wegen der katastrophalen Folgen für die Stadt abzusehen: „... Da mit Sicherheit zu erwarten steht, daß bei der Sprengung der Eisenbahnbrücken die darunter im Straßenkörper liegenden Versorgungsanlagen zerstört werden, wie dies z.B. bei der Eisenbahnbrücke... im Ortsteil Düsseldorf-Eller der Fall war, wird gebeten, vor einer Sprengung der genannten Eisenbahnbrücken abzusehen....“²⁰

Besonders spektakulär waren aber die Versuche zweier Gruppen, die Stadt vor schlimmerer Zerstörung zu retten. Eine dieser Gruppen bestand aus Düsseldorfer Arbeitern und Handwerkern, die schon seit Ende 1944 Flugblätter gegen den Krieg und das NS-Regime verteilten und geflüchtete Zwangsarbeiter in Kellern versteckten. Sie nannte sich Antifako (Antifaschistische Kampforganisation). Als die Nationalsozialisten die „Politik der verbrannten Erde“ begannen, überredeten sie deutsche Soldaten, Brücken und Häuser nicht zu sprengen und verhinderten so oftmals sinnlose Zerstörungen. Am 12. April 1945 versuchte die Gruppe, mit den US-Truppen Kontakt aufzunehmen. Zwei Mitglieder fuhren in der Nacht über den Rhein und übergaben den Belagerern einen Brief, in dem sie ihnen eine Zusammenarbeit anboten, damit die Stadt so schnell wie möglich besetzt werde und das Blutvergießen aufhöre. Selbst von einer Mithilfe bei dem Kampf gegen die Nationalsozialisten war die Rede. Die Amerikaner warteten aber ab und unternahmen zunächst nichts.²¹

¹⁹ Klaus-Dietmar Henke, Die amerikanische Besetzung Deutschlands (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, hrsg.v. Institut für Zeitgeschichte, Band 27), München 1995, S. 504.

²⁰ Zitiert nach: „Die Übergabe der Stadt Düsseldorf an die Amerikaner“. Ein Bericht, zusammengestellt nach Augenzeugenberichten und Protokollen von K. Fernholz, StAD 192g.

²¹ Zimmermann, S. 71–76.

Der Grund für dieses Abwarten ist unter anderem mit einer generellen Vorsicht gegenüber deutschen Hilfsangeboten zu begründen, da die alliierten Befehlshaber ihre Soldaten nicht in eine Falle laufen lassen wollten. Eine wichtige Rolle spielte auch die militärische Lage: Ende März 1945 hatten die Alliierten bei Wesel und bei Remagen den Rhein überschritten und das Ruhrgebiet und damit auch Düsseldorf eingekreist. Sie hatten den „Ruhrkessel“ gebildet, eine Schlinge, die sie schrittweise zuzogen. Die Alliierten stießen immer weiter vor, der Fall Düsseldorfs war nun unausweichlich und nur noch eine Frage der Zeit.²²

Doch NS-Führung und Wehrmacht wollten nicht kapitulieren, stattdessen bereiteten sie sich weiter auf Straßenkämpfe vor. Dieses Vorhaben war militärisch zwecklos, denn es befanden sich im April 1945 fast ausschließlich Polizisten und Volkssturm-Mitglieder in der Stadt. Diese hätten den amerikanischen Truppen nur hinhaltenden Widerstand leisten, sie aber auf keinen Fall aufhalten können. Die deutschen Wehrmachtseinheiten waren für den Kampf im Ruhrkessel abgezogen worden.

Diese für Düsseldorf und seine Bevölkerung nahezu aussichtslose Situation und die zu erwartenden Opfer und Zerstörungen veranlaßten eine weitere Gruppe von Bürgern zum Handeln. Ihre Mitglieder stammten aus dem bürgerlich-konservativen Lager.²³ Sie standen zwar dem NS-Regime negativ gegenüber, hatten aber im Gegensatz zur Antifako nie Widerstandsaktionen unternommen. Allerdings hatten sie sich in den Monaten zuvor unregelmäßig und in wechselnder Besetzung getroffen, um heimlich über die politische Situation zu reden. Die sich verschlimmernde militärische Lage und die unnachgiebige Haltung der Nationalsozialisten überzeugten sie davon, daß ein Handeln unerläßlich sei. Sie setzten sich mit dem gleichgesinnten Polizeioberstleutnant Franz Jürgens in Verbindung, der Leiter der Düsseldorfer Schutzpolizei war. Dieser Schritt schien ihnen notwendig zu sein, da sie sich allein Maßnahmen gegen das

²² Zu der militärischen Entwicklung im „Ruhrkessel“ vgl. u.a. Henke; s.a.: Charles Whiting, Schlacht um den Ruhrkessel, Gütersloh 1981.

²³ Zu Struktur und Aktion der Gruppe siehe Zimmermann, S. 76–93.

NS-Regime nicht zutrauten. Gespräche mit Vertretern der NSDAP, der Wehrmacht oder der Verwaltung erschienen ihnen sinnlos.

Am 16. April 1945, als US-Truppen den Ruhrkessel geschlossen und Düsseldorf als letzte Stadt vollständig von allen Seiten eingekreist hatten, führten sie mit Hilfe von Jürgens einen Putschversuch durch. Sie fuhren zum Polizeipräsidium, der zu diesem Zeitpunkt wichtigsten Befehlsstelle für die Verteidigung Düsseldorfs gegen die Amerikaner, und nahmen den regimetreuen Polizeipräsidenten fest. Jürgens wollte den Polizisten befehlen, die Waffen niederzulegen und den Kampf einzustellen. Weiterhin stellte er eine Vollmacht aus, die zwei Mitglieder der Gruppe ermächtigte, den US-Truppen eine Übergabe der Stadt anzubieten.

Dieser Putsch war eher eine Tat von Verzweifelten als eine gut koordinierte Aktion. Unzureichend bewaffnet und in ungenügender Zahl – die Gruppe im Polizeipräsidium zählte mit Jürgens gerade einmal acht Mann –, wurde er sehr unvorsichtig durchgeführt. Weder sicherten die Beteiligten das Gebäude militärisch ab, noch hatten sie die Möglichkeit, andere führende Repräsentanten des NS-Regimes wie zum Beispiel Gauleiter Florian festzunehmen. Die Folge war, daß die Aktion verraten wurde und fünf der beteiligten Männer, unter ihnen Jürgens, von Soldaten überwältigt, verhaftet und noch in der folgenden Nacht standrechtlich erschossen wurden.

Diese Aktion schien aber nur auf den ersten Blick gescheitert: tatsächlich zogen sich am 16. April, dem Tag des Putschversuches, Polizeieinheiten von der Front zurück.²⁴ Jürgens hatte offensichtlich diesen Befehl vor seiner Verhaftung noch geben können. Noch wichtiger war, daß zwei Mitglieder der Gruppe mit der von ihm ausgestellten Vollmacht entkommen und sich zu den amerikanischen Linien durchschlagen konnten. Sie versuchten die Belagerer davon zu überzeugen, daß eine blutige Einnahme Düsseldorfs nicht mehr notwendig sei und erklärten ihnen, daß nur noch schlecht bewaffnete

²⁴ Die geheimen Tagesberichte der Deutschen Wehrmachtsführung im Zweiten Weltkrieg 1939–1945, Band 12, 1. Januar 1945 bis 9. Mai 1945, hrsg. von Kurt Mehner (Veröffentlichung deutschen Quellenmaterials zum Zweiten Weltkrieg 2), Osnabrück 1984, Tagesbericht vom 16. 4. 1945.

Polizeitrukpen und Volkssturmeinheiten in der Stadt stationiert seien, die keinen Widerstand mehr leisten würden. Die Amerikaner hatten oft die Strategie verfolgt, ein Ziel vor dem Angriff sturmreif zu schießen oder zu bomben. Dies wurde durch die Argumentation der beiden Unterhändler verhindert. Am 17. April 1945 marschierten US-Truppen fast ohne jegliche Gegenwehr in die Stadt ein. Die beiden Düsseldorf er hatten die Einmarschrout e ausgearbeitet und saßen auf Verlangen der Amerikaner auf den ersten beiden Panzern der Kolonne, die in die Stadt einrückte. Sowohl die NSDAP- als auch die Wehrmachtsführung – durch den Putschversuch und die hoffnungslose militärische Lage verunsichert – hatte die Flucht ergriffen. Die deutschen Polizisten und Volkssturm-Angehörigen leisteten keinen Widerstand mehr. Die Katastrophe Krieg war für Düsseldorf somit am 17. April vorerst beendet. Die Einschränkung „vorerst“ muß deswegen betont werden, weil die Bevölkerung unter der Zerstörung und der schlechten Versorgungslage noch lange nach den Kampfhandlungen zu leiden hatte.

Im Falle Düsseldorfs hatten sich demnach aus einer in ihrer Mehrheit passiven Bevölkerung, die der Katastrophe Krieg eher apathisch gegenüberstand, kleine Gruppen herauskristallisiert, die gegen das Unheil aktiv vorgingen. Dieses Vorgehen war in erster Linie gegen die eigene Führung gerichtet, da diese sich selbst als unfähig erwiesen hatte, die Folgen des Krieges zu lindern. Im Gegenteil unternahmen NSDAP und Wehrmacht durch ihre unnachgiebige Haltung alles, um den Krieg in Düsseldorf zu verlängern und die Lage der Menschen zu verschlimmern.

Die Katastrophe zu beenden bedeutete also, die Kampfhandlungen zu beenden. Dies schien vielen Menschen aber kaum möglich zu sein. Eine offene Auflehnung gegen das NS-Regime war die Voraussetzung dafür gewesen und auch der Erfolg einer solchen Aktion wäre zur Zeit des Bombenkrieges mehr als fragwürdig gewesen. Daher wagte zunächst niemand diesen Schritt. Viele fürchteten die persönliche Katastrophe: die Verfolgung durch Gestapo und SS.

Ein Handeln aus der Bevölkerung heraus wurde unvermeidbar und paradoxerweise zugleich auch erst möglich, als sich die militärische Situation der deutschen Wehrmacht verschlechterte und die NSDAP-Führung in einer Panikreaktion als Katastrophenverstärker auftrat. Der Zusammenbruch jeglicher Ordnung schuf trotz des Terrors der Nationalsozialisten einen Freiraum, in dem eine Widerstandsaktion erfolgversprechend schien. Überall herrschte Verwirrung. Allein die Tatsache, daß einzelne Bürger offen auf Soldaten zutraten und sie von der Sinnlosigkeit von Brückensprengungen überzeugten, wäre noch einige Wochen zuvor nicht möglich gewesen. Widerstand konnte, wollte er nicht lediglich Selbstzweck sein oder eine symbolische Wirkung haben, erst unter Bedingungen geleistet werden, die ihm Erfolgsaussichten boten. Die aufgelöste Ordnung in der Stadt und die Amerikaner vor ihren Toren schufen dafür die nötigen Voraussetzungen.

Doch blieb die Masse der Bevölkerung, obwohl die Unzufriedenheit mit jedem weiteren Kriegs- und Belagerungstag wuchs, passiv bis zum Schluß. Dies ist aber nicht allein auf eine regimetreue Haltung von Teilen der Bevölkerung zurückzuführen. Wichtig ist in diesem Zusammenhang die Beachtung des sozialen Gefüges innerhalb Düsseldorfs, aus dem sich der Widerstand rekrutieren mußte. Gegen Kriegsende bestand die Bevölkerung überwiegend aus Frauen, Kindern, Alten, NSDAP-Führungskräften und Angehörigen der Stadtverwaltung, also einer wenig erfolgversprechenden Konstellation für die Formierung von Widerstand. Kommunistische, sozialdemokratische und andere Organisationen waren in den Jahren zuvor bekanntlich systematisch verfolgt und ausgeschaltet worden. Die beiden Düsseldorfer Gruppen bildeten in der Folge in der Stadt verbliebene Männer wie Facharbeiter, Handwerker oder, wie im Falle des Leiters der Antifako, Karl-Hermann Smeets, ein Düsseldorfer mit holländischem Paß, der nicht zum Kriegsdienst eingezogen wurde. Somit konnten nur wenige Menschen eine Aktion wagen, um das Blutvergießen zu beenden und ihre Stadt vor weiterer Zerstörung zu bewahren.

RECENZE

Christiane Grosser, Thomas Grosser, Rita Müller, Sylvia Schraut: *Flüchtlingsfrage. Das Zeitproblem*. Institut für Landeskunde und Regionalforschung der Universität Mannheim, Mannheim 1993, Südwestdeutsche Schriften Bd. 14, ed. W. v. Hippel, Ch. Jentsch, K. Schönhoven.

MARIA RHODE

Při semináři pro novější dějiny Univerzity v Mannheimu se prováděl výzkum k integraci uprchlíků v Bádensku-Württembersku po roce 1945. Sborník přináší výsledky této práce. Vedle úvodního příspěvku T. Grossera a S. Schrautové obsahuje svazek šest dalších článků, které se zabývají otázkami uprchlické politiky a široce pojatým problémem integrace uprchlíků. Metodické přístupy příspěvků jsou přitom různé. Poslední příspěvek Ch. Grosserové se týká problému zvláště důležitého pro oblast sociologie, ale i pro oral history, totiž možnostmi retrospektivní ankety soudobých svědků.

Právě různé přístupy zaměřené na stejný předmět, pozitivně vyčleňují tento sborník z řady jiných, u nichž se pojítka mezi příspěvky často omezuje pouze na fakt, že společně vycházejí. Práce mannheimských historiků má však ještě další, neméně důležitou přednost: každý článek přispívá k zaplnění mezer v bádání, které byly načrtnuty v úvodu: tak T. Grosser svým příspěvkem „Asimilační koncept ame-

rické uprchlické politiky v americké zóně po r. 1945“, (s. 11–54) příkladně vyhovuje požadavku skloubit moderní výzkum se speciálnějším zkoumáním otázek uprchlíků, který si autoři stanovili. S. Schrautová se při svém výzkumu, týkajícím se vzniku a provádění osídlovacího zákona, zabývá dosud zanedbávaným aspektem, totiž otázkou, jaký měly německé úřady prostor pro jednání (s. 129–163). Otázka hospodářské, sociální a kulturní integrace uprchlíků tvoří společné jádro tří zbylých výzkumů, které se přitom liší rozdílnými perspektivami a rozdílnými rovinami zkoumání. Zatímco S. Schrautová sleduje rámcové podmínky a následky přijímání uprchlíků celoplošně na úrovni Bádenska-Württemberska (s. 164–196), předkládají T. Grosser a R. Müllerová dvě paradigmatické detailní studie, ve kterých je osvětlena mikroúroveň, a to tak detailně, jak je nutné, a tak uceleně, jak je možné: na jedné straně příklad velkoměsta Mannheimu (Přijetí vyhnanců z vlasti a uprchlíků ze sovětské okupační zóny v Mannheimu v l. 1945–1960, s. 55–128), na druhé straně venkovský rámec malé obce (O těžkostech obyvatel jedné obce v Bergstraße v soužití s vyhnanci z vlasti. Dossenheim 1945–1950, s. 197–223).

Rozličné vlastnosti objektů a rovin pozorování vedou ve všech třech studiích k rozličným výsledkům. To znovu zdůrazňuje nutnost detailnějšího pohledu a dává za pravdu varování autorů před příliš paušálním hodnocením, které zastírá konflikty. Zatímco velkoměstský příklad Mannheimu opravňuje k pozitivnímu posuzování integrace, zkoumání Müllerové ukazuje pravý opak: neobvykle prudký a vytrvalý odpor proti usídlení uprchlíků v obci Dossenheim. Jaké jsou důvody, musíme se dále ptát, pro tak rozdílný vývoj? V případě Mannheimu odkazuje Grosser především na souhru různých, částečně protichůdných procesů. Za prvé vyplývala úspěšná asimilace a integrace tamějších uprchlíků z jejich věkové a sociální struktury. Mannheimští novousedlíci byli většinou mladí, svobodní muži a svoje cílové místo si zvolili sami, na rozdíl od podobně postižených druhů na venkově. Za druhé byla vzhledem k vysokému stupni zničení města velká poptávka po pracovní síle – jediném, co mohli uprchlíci nabídnout. Harmonická souhra mezi oběma komponenty byla ovšem rušena jednou okolností: v Mannheimu, označovaném za ohnisko

bytové potřeby, panoval akutní nedostatek bytů. Jen 17 % ze všech bytů zůstalo nepoškozených. Do hry mezi bytovými prostorami a poptávkou po pracovní síle, která byla zčásti nerovnoměrná, zasahovaly selektivním a regulujícím způsobem městské úřady. Vzhledem k asimilaci působily navíc pozitivně obecné podmínky velkoměstského prostředí. Stupeň integrace bylo možno v Mannheimu vyčíst z různých indikátorů. V r. 1946 bylo téměř 71 % uprchlíků výdělečně činných – proti 44,2 % mezi místním obyvatelstvem a 43,1 % mezi uprchlíky obecně. Také politicky nebyli tito noví občané nápadní ani svoji radikálností, ani výraznými partikularistickými tendencemi. Jako výsledek důsledné diferenciaci nenechává autor bez povšimnutí – přes všechny tyto indikátory úspěchu – stinné stránky života uprchlíků. Poukazuje na projevovanou nelibost lidí zde usazených, kteří se při veškerém chápání nesnází uprchlíků cítili být vystaveni nepříjemné konkurenci na trhu s byty – především po masové přesídlovací akci na začátku 50. let a po přílivu uprchlíků z NDR po roce 1953.

Nyní k opačnému příkladu Dossenheim. Zde setrvalo obyvatelstvo ve zvláště tvrdém a houževnatém odporu vůči usídlení nových občanů, takže muselo být v roce 1946 asi 57 uprchlíků ubytováno pod nátlakem. Když autorka uvedla cíle, strategii a vzorky chování obce, které směřovaly od obstrukce až k aktivnímu odporu, položila si otázku, jak by bylo možné vysvětlit tak prudký obranný postoj. Leč přes důkladné zkoumání mnoha relevantních a kvantifikovatelných faktorů, jako je přírůstek obyvatelstva, podíl vyhnanců k obyvatelstvu, podíl dojíždějících, sociální složení výdělečně činných osob, náboženské vyznání, zabydlenost a daňová tvorba, dospívá R. Müllerová k výsledku pro historika velmi nepříjemnému: materiál, který byl nalezen a podroben analýze, nelze přijatelně vysvětlit. Neboť v žádné z analyzovaných oblastí se Dossenheim nijak výrazně nelišil od obcí, s nimiž mohl být srovnáván, a které překonaly svůj počáteční odpor jinak než on a které navíc – jako třeba Hettingen – samy sáhly po pomocných opatřeních. Jako jediné možné vysvětlení zbývá již jen okoralá sociální a příbuzenská struktura obce a také postoj místních veličin, především starosty a faráře. Co se jeví na první pohled jako nouzové řešení, obsahuje podle mého názoru klíč k interpretaci.

Výsledkem této důkladné analýzy je totiž skutečnost, že se sociálně uzavřená konzervativní společnost nechává ve svém chování mnohem více vést postojem lokální mocenské elity než jinými vyčíslitelnými okolnostmi. Na podporu této hypotézy by bylo nezbytné zkoumání právě tohoto faktoru v případě jiných, srovnatelných obcí.

Třetí průzkum prováděný v oblasti Bádenska-Württemberska dospívá konečně k vyváženějšímu závěru. Avšak i zde je detailní práce prvořadým požadavkem. Také z perspektivy celé země byl odpor proti usídlení uprchlíků živený místním zájmovým patriotismem tak silný, že americké vojenské velení bylo nuceno nařizovat přijímání uprchlíků podle kvót, stanovených podle hustoty osídlení. Strukturně příznivé rámcové podmínky se nacházely v severním Württembersku. Typicky agrární severní Bádensko mělo mnohem větší potíže, především při integraci uprchlíků na trhu práce. Jak se ukázalo, došlo při přidělování uprchlíků k velkým chybám, a také akce s přesídlováním uprchlických rodin, zamýšlené jako nápravný prostředek, se ukázaly málo užitečné. Ekonomické problémy se začleněním do společnosti se odrazily také v chování uprchlíků při volbách. Jejich počet mezi obyvatelstvem na zemské a regionální úrovni se obdivuhodně shodoval s podílem hlasů odevzdaných pro Společenství v nouzi (Notgemeinschaft), spolek, zaměřený převážně na zájmy vyhnanců. Na tomto pozadí se jeví začlenění do trhu práce nejdůležitějším kritériem, podporujícím asimilaci.

Rychlá asimilace jako základ každé politiky vůči uprchlíkům byla také cílem americké uprchlické politiky, jak ji nastínil státní departement. Z tohoto principu pak vycházela základní poučka disperzní osídlovací politiky a zákaz sdružování pro uprchlíky na jedné straně, a na druhé straně tomu odpovídaly hrozby trestního stíhání za diskriminaci uprchlíků místními usedlíky. Americké úřady se zpočátku domnívaly, že dokáží přizpůsobit proud uprchlíků možností země přijmout je a že se obejdou bez dalšího konceptu uprchlické politiky. Řešení otázky uprchlíků jako takové se považovalo za čistě německou záležitost. Jeho realizaci ovšem Američané pozorně sledovali. Nárok vojenského velení na kontrolu za současného převedení zodpovědnosti na Němce tak přispělo k dvoukolejnosti americké politiky. Jak

konstatuje T. Grosser (s. 49), ve svých důsledcích bylo urychlování asimilační strategie ambivalentní. Částečně je lze označit dokonce jako kontraproduktivní, neboť princip paralelního projednávání zabraňoval rychlé a účinné finanční pomoci uprchlíkům a tím také nepřímo jejich asimilaci. Zde mi budiž dovolena otázka z opačné strany. Nepřižívala by časnější finanční pomoc uprchlíkům odpor starousedlíků, nekonzerovala by jejich zvláštní status nových občanů a nebránila by také tímto způsobem v jejich asimilaci? Jak velký byl odpor obyvatelstva a úřadů vůči upřednostňování uprchlíků, můžeme v neposlední řadě pozorovat na ztroskotání programu pozemkové reformy. Tento návrh zákona, koncipovaný původně státním departementem jako součást programu denacifikace a demokratizace, se ocitl ve středu vzrůstajících sovětských intervencí, jak může dokázat S. Schrautová. Ze strany německých úřadů bylo přitom americké velení vystaveno taktice obstrukcí a zdržování. Vedle toho naznačovaly problémy s ubytováním a zaměstnáváním uprchlíků, že by měla být tato skupina obyvatel při rozdělování půdy upřednostněna. Nejsilnější ze všech těchto tlaků byl odmítavý postoj německých úřadů. Ty přes opakované varování Američanů pochopily – zemská rada ze všech nejvíce – že projekt „nějak dopadne“. Když vojenské velení sáhlo po posledním prostředku a v roce 1949 nařídilo rozdělování půdy, byl už v dohledu konec okupace. 6186 ha půdy, které byly do roku 1949 s nechutí rozděleny, nebyly také v žádném případě dopřány uprchlíkům. Také zde byly lokálně patriotické zájmy silnější. Manévrovací prostor německých úřadů byl tedy značný. Jak vyplývá ze studie (s. 161), jestliže americké reformní snahy neodpovídaly německým zájmům, nedaly se také ani prosadit.

Z celkového hlediska nabízí tento sborník zdařilý příklad vědecky zpracovaných regionálních dějin. Takto pojatá lokalizace výzkumu nezískává proto nějaké zvláštní poznatky, neboť žádná ze studií nespouští ze zřetele nadřazený rámec zkoumání. Výsledky jsou tedy stejně rozmanité jako samy zkoumané objekty.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA TERRITORIALIA

III – 2001

STUDIA GERMANICA ET AUSTRIACA
KATEDRA NĚMECKÝCH A RAKOUSKÝCH STUDIÍ
IMS FSV UK

Redakční rada: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc. (předseda)
PhDr. Luboš Švec (výkonný tajemník)
doc. PhDr. Miloš Calda, prof. PhDr. Jan Křen, DrSc., prof. PhDr. Michal Reiman,
doc. PhDr. Lenka Rovná, CSc., PhDr. Jiří Vykoukal, CSc., PhDr. Miroslav Kunštát,
doc. PhDr. Svatava Raková, CSc.

Prorektor-editor: prof. MUDr. Pavel Klener, DrSc.
Vědecký redaktor: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.
Recenzenti: prof. PhDr. Jan Havránek, CSc.,
doc. PhDr. Barbara Köpplová

Obálku navrhla a graficky upravila Kamila Schüllerová
Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1
Praha 2002

Sazba a zlom: DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla Tiskárna KOČKA, Masarykovo nám. 139, 294 01 Slaný
Vydání 1.

ISBN 80-246-0298-9

ISSN 1213-4449